

KULTURMILJØGRUNNLAG

Den grønne akse

Byantikvaren
Skriftserienr: 2023-1

BERGEN KOMMUNE

Forside-illustrasjoner:

- Øverst: Smålungeren (foto: Byantikvaren 2022)
- I midten: Torgallmenningen (foto: Byantikvaren 2023)
- Nederst: «Logegaden med Teateret» (foto Knud Knudsen & co 1909-1910) Kilde: Marcus/UiB ubb-kk-1622-09914

Innhold

Forord til kulturmiljøgrunnlag for den grønne akse 3

1 Innledning 4

2 Oppsummerende vernevurderinger og anbefalinger 5

2.1 Delområde Engen *6*
2.2 Delområde Torgallmenningen og Ole Bulls plass *7*
2.3 Delområde Byparken *9*
2.4 Delområde Smålungeren *10*

3 Kulturminner og kulturmiljøer – grunnlag for dokumentasjonen 11

3.1 Formelt vern *11*
3.2 Bevaringsområder og bestemmelser om bevaring i gjeldende planer *13*
3.3 Buffersone omkring verdensarvstedet Bryggen *14*

4. Metode 15

5. Undersøkelsesområdet 16

6. Forvaltning av arkeologiske kulturminner 18

6.1 Arkeologiske undersøkelser og kulturlag *19*

7. Tiden frem til 1855 21

8. 1855-1916 Aksene åpnes opp og byen vokser raskt 34

9. 1916-brannen og utformingen av dagens byrom 59

9.1 Engen, Den Nationale Scene og Teaterparken *64*
9.2 Torgallmenningen og Ole Bulls plass *67*
9.3 Byparken *81*
9.4 Smålungeren *84*

10 Kulturmiljøverdier i mellomrommene 105

10.1 Park- og hagekunst som kulturminner *105*
10.2 Kunst og skulpturer *110*
10.3 Byromsmøblement *112*
10.4 Gatedekker *113*
10.5 Belysning *115*

11 Kilder 117

12 Kartvedlegg 119

12.1 Temakart – førhistorisk tid, middelalder og tidlig nytid *120*
12.2 Temakart – aldersklassifiserte bygninger *121*
12.3 Temakart – kulturmiljø og registrerte kulturminner i Askeladden *122*
12.4 Temakart – vern etter Plan- og bygningsloven *123*
12.5 Temakart – aldersklassifiserte gater, allmenninger og plasser *124*
12.6 Statuer, monumenter og historiske parklykter *125*

Forord

Kulturmiljøgrunnlag for den grønne akse

Kulturminnene og kulturmiljøene vi tar vare på og sikrer for ettertida, er viktige kilder til kunnskap og opplevelser, for utviklingen av lokalsamfunn og for verdiskaping for næringslivet [1].

Dette kulturmiljøgrunnlaget er en del av Byantikvarens arbeid med å kartfeste og sikre informasjon og kunnskap om kulturmiljøet i noen av Bergens mest sentrale og verdifulle byrom. Arbeidet er utført på oppdrag fra Bymiljøetaten i Bergen kommune i forbindelse med et prosjektprogram kalt *Den grønne akse*. Kulturmiljøgrunnlaget inngår i et tredelt kunnskapsgrunnlag i programmet som ved siden av *Kulturmiljø,* består av fagtemaene *Park- og byrom* og *Byliv*.

I kulturmiljøgrunnlagene tar vi generelt for oss hovedstrukturene i et område, og i mindre grad enkeltobjekt. Kulturmiljøgrunnlaget må ikke oppfattes som en fasit hvor hele områdets historie og alle enkeltobjekter er gjort rede for, men er ment som en redegjørelse for historisk utvikling, «vær-varsom-plakat» og et utgangspunkt for videre refleksjon omkring mulig og ønskelig utvikling i undersøkelsesområdet.

Kulturmiljøgrunnlaget Den grønne akse fraviker noe fra Byantikvarens tradisjonelle kulturmiljøgrunnlag ved at det er et særlig søkelys på kulturmiljøverdiene *mellom* bygningsfasadene. Byrommene består ved siden av fasader og siktlinjer, av et vell av materielle elementer som er vesentlig for opplevelsen av et godt byrom. Beplantning, gatedekke, byromsmøbler, kunst og skulpturer har alle sin historiske begrunnelse og mange har kulturmiljøverdi som kan hjelpe oss til å forstå hvordan de før oss har levd i, brukt og endret bylandskapet. Dette er verdier som må forvaltes på en hensiktsmessig måte

Byantikvaren

August 2023

[1] https://www.regjeringen.no/no/tema/klima-og-miljo/kulturminner-og-kulturmiljo/id1198/

1 Innledning

Foreliggende kulturmiljøgrunnlag er utarbeidet av Byantikvaren på oppdrag fra Bymiljøetaten i Bergen kommune. Byantikvarens kulturmiljøgrunnlag benyttes som underlagsmateriale for fremtidig arealplanarbeid og skal ligge som vedlegg til planene frem til politisk behandling. Byantikvaren benytter Kulturmiljøplanen for Bergen og kulturmiljøgrunnlagene som basis for planlegging og saksbehandling knyttet til vern av kulturminner og kulturmiljø.

Byantikvaren er kommunens kulturmiljøfaglige etat og skal vurdere virkninger av tiltakene for interesser knyttet til kulturmiljøet. Byantikvarens faglige vurderinger er hjemlet i henhold til plan- og bygningsloven, og baserer seg på Bergen kommune sin Kulturminnestrategi og Kulturmiljøplan[2].

Kontaktpersoner hos Bymiljøetaten har vært Tanita Gulbrandsen og Knut Hellås. Det har vært samarbeidet tett med prosjektmedarbeidere i konsulentfirmaet Asplan Viak som er engasjert av Bymiljøetaten[3] for å etablere et kunnskapsgrunnlag og prosjektere utforming av byrommene innenfor det definerte området som beskrives i dette kulturmiljøgrunnlaget.

Kulturmiljøgrunnlaget for Den grønne akse er utarbeidet av Randi Reisæter, Tone Takvam, Endre Leivestad og Heming Hagen ved Byantikvarens kontor. Byantikvaren takker for oppdraget og ser frem til videre godt samarbeid.

Kulturmiljøgrunnlaget kan lastes ned via Byantikvarens tematiske nettsider, se: https://www.bergen.kommune.no/omkommunen/avdelinger/byantikvaren

[2] https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/tema/kulturminner-i-bergen/kulturmiljoplanen
[3] Åpen anbudskonkurranse, EØS 056-2021 Den grønne akse – rådgivning og prosjektering

2 Oppsummerende vernevurderinger og anbefalinger

Anbefalingene nedenfor er gitt på bakgrunn av gjeldende overordnede føringer og vernevurderinger. Ved endringer i overordnede planer og retningslinjer kan derfor anbefalingene måtte endres, jf. Kulturmiljøplan for Bergen. Vernevurderingene og anbefalingene legges til grunn for vurdering av arealplanforslag, dispensasjoner og tiltak etter plan- og bygningsloven.

Grensene i undersøkelsesområdet er definert av Bymiljøetaten og har ligget som premiss for prosjektet fra oppstart (fig. 7). For lettere å formidle kompleksiteten i det historiske forløpet i undersøkelsesområdet har vi funnet det hensiktsmessig å dele området inn i fire delområder. Felles for alle delområdene er at det dreier seg om byrom med stor tidsdybde og svært høy verneverdi av lokal, regional og nasjonal interesse.

Gatestruktur, allmenninger og byrommenes historiefortellende egenskaper som byplanelement og som forbindelse mellom viktige byfunksjoner, skal legges til grunn ved planer og tiltak. Et typisk urbant sentrumsområde som dette skal også ha åpne fasader mot gaten, med kort avstand mellom inngangene til de ulike bygningene. Viktige historiske detaljer må bevares eller rekonstrueres, og nye elementer bør tilpasses kulturmiljøet. I eldre gateløp i området bør det benyttes historisk dokumentert brolegning. I 1916-regulerte gateløp bør man fortrinnsvis beholde buelagt smågatestein der dette finnes i dag.[4] Gjeldende regler for skilt- og reklame på fasader bør håndheves strengt. [5]

Utforming av byromsmøblement, utstyr og bygulvsdetaljer bør fremheve byrommenes lokale egenart, historiske bakgrunn og særegne kvaliteter. Både den "selvgrodde" og den regulerte plass- og gatestrukturen må sikres og bevares i sin helhet, jf. Kulturminnestrategiens pkt.5.0 «*I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv*». I underpunkt 5.5 i Kulturminnestrategien heter det videre: *«Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg*». Det er også viktig å bevare form- og takform, og sørge for bevaring eller tilbakeføring til opprinnelig eller dokumentert historisk detaljering.

Byantikvaren anbefaler at det utarbeides både belysningsplan og fargeplan for hele det undersøkte området og at disse planene gjøres rettslig bindende[6] .

> *«Egenarten i arkitekturhistorien i Bergenhus er at den så tydelig kommer til uttrykk i formen på gavler og arker, og i detaljer som vinduer, portaler og listverk. Det er viktig å bevare form- og takform, og sørge for bevaring eller tilbakeføring til opprinnelig eller dokumentert historisk detaljering. Moderne massefremstilte bygningsdeler erstatter i for stor grad opprinnelige eller tradisjonelle bygningsdetaljer og byggeteknikker, og resultatet er et fattigere historisk stiluttrykk og mindre kvalitetsmessig variasjon i den historiske bygningsmassen. Bygningenes egenart bør søkes bevart ved at bygningsmessige detaljer og materialer opprettholdes eller tilbakeføres».* [7]

[4] Bergen kommune - Strategi-for-drift-og-vedlikehold-av-det-kommunale-vegnettet-i-Bergen-kommune-2019-2028
[5] Utfyllende regler for skilt og reklame – vedlegg til KPA
[6] Reguleringsplan for Vågsbunnen, 6900000 bestemmelser og belysningsplan
[7] Kulturmiljøplan for Bergen, s.217, føringer for videre utvikling, Bergenhus bydel

En vellykket byutvikling i den grønne akse er avhengig av ivaretakelse av verneverdiene i dette byrommet. Vurdering av verneverdier ifbm. søknadspliktige tiltak gjøres vil måtte gjøres i hvert enkelt tilfelle. Nedenfor gis en kort oppsummering av sentrale verneverdier i hvert delområde og anbefaling for ivaretakelse av disse verneverdiene med vekt på byrommene.:

2.1 Delområde Engen

Figur 1: Delområde Engen inngår i NB!-område – kulturmiljø av nasjonal interesse Bergen 1916 (K68) som omfatter området som ble regulert etter bybrannen i 1916. Det er angitt som hensynssone for bevaring av kulturmiljø, H570-2 i kommuneplanens arealdel (KPA2018), se arealplan-ID 65270000. Hele delområdet inngår i bestemmelsesområde #4 i samme plan bl.a. med bestemmelse §38.3.1 «Bebyggelsens egenart og særpregede kulturmiljø skal sikres og opprettholdes». Delområdet inngår også i kommunedelplan for sentrum, se arealplan-ID 1578000.

Teaterhuset DNS er et hovedverk i norsk jugend-arkitektur og er i likhet med Teaterparken fredet etter Kulturminneloven. IOGT (Engen 30) og Ole Bulls plass er registrert som kulturminner i Askeladden. Alle tiltak på teaterbygningen og i Teaterparken skal avklares med vernemyndighet, dvs. Vestland Fylkeskommune – Seksjon for kulturarv. Fredete grøntanlegg skal forvaltes prosess-autentisk. Alle gravetiltak i delområdet skal avklares med Riksantikvaren da så å si hele delområdet er omfattet av fredet middelalderbygrunn.

Vaskerelvens buktende gateløp og flere av de eldste husrekkene langs gaten og Engen, er bevarte uttrykk for et urbant bygningsmønster med røtter tilbake til 1600-tallet. Fasaderekkene mot Engen, Christian Michelsens gate og Teaterparken er viktige for byroms-dannelsen. De har både som enkeltobjekter og som et samlet kulturmiljø høy verdi og representerer stor tidsdybde.

Anbefalinger for delområde Engen

Delområdets historiske gatestruktur skal bevares. For gater og fortau skal historisk materialbruk vektlegges. Fasadene langs Engen representerer stor tidsdybde i byrommet og der variasjon i arkitektur er et viktig trekk. Endringer av fasader anbefales ikke. Elementer og anlegg som for eksempel plattinger, tak, parasoller, gjerder eller serveringsdisker, på gangareal/fortau eller i parken anbefales ikke.

2.2 Delområde Torgallmenningen og Ole Bulls plass

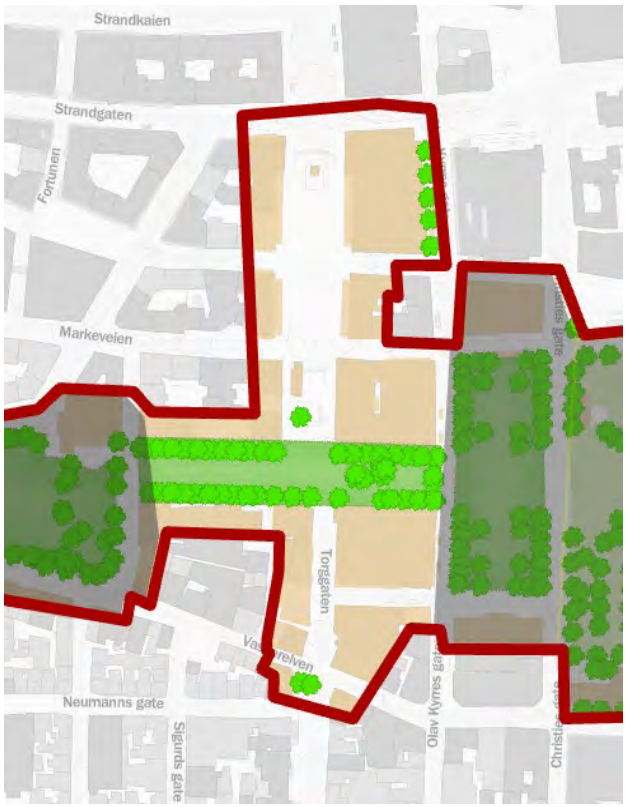

Figur 2: Delområdet Torgallmenningen/Ole Bulls plass inngår i NB!-område – kulturmiljø av nasjonal interesse Bergen 1916 (K68) som omfatter området som ble regulert etter bybrannen i 1916. Det er angitt som hensynssone for bevaring av kulturmiljø, H570-2 i kommune-planens arealdel (KPA2018), se arealplan-ID 65270000. Hele delområdet inngår i bestemmelsesområde #4 i samme plan bl.a. med bestemmelse §38.3.1 «Bebyggelsens egenart og særpregede kulturmiljø skal sikres og opprettholdes». Delområdet inngår også i kommunedelplan for sentrum, se arealplan-ID 1578000.

Sundt varemagasin er fredet etter Kulturminneloven. Ole Bulls plass med tidligere De Besches have er registrert som kulturminne i Askeladden. Alle gravetiltak i delområdet skal avklares med Riksantikvaren da så å si hele delområdet er omfattet av fredet middelalderbygrunn.

Torgallmenningen er en videreføring av den historiske allmennings-tradisjonen i Bergen, hvor størrelse og åpenhet muliggjør både spontane og planlagte folkeansamlinger. Bygningene som tilhører 1916-området representerer et tidsskille i bygårdsarkitekturen. Arkitekturen på Torgalmenningen regnes som et hovedverk innen norsk og nordisk ny-klassisisme. 1916-reguleringen, sammen med Finn Berners fasadeskjema, omformet allmenningen til en klassisk, urban «piazza» basert på idealer som kan føres tilbake til antikken.

Denne aksen er dels et resultat av aktiv ny-regulering, dels av den etablerte bystrukturen med ubebygde arealer da reguleringen fant sted, og dels naturgitt. Derfor er aksen heller ikke en rett geometrisk linje. Det arkitektoniske uttrykket er homogent med tanke på materialbruk, volum, skala og gesimslinjer i harmoni. Opplevelser i bybildet skapes av monumentalitet, åpenhet og orden, fond-objekter i form av bygninger eller monumenter, og ved siktlinjer mot byfjellene. Den arkitektoniske rammen til Torgalmenningen er det åpne byrommet med det markerte steinsatte bygulvet. Dette er en tydelig kontrast til aksen fra Teaterparken til Hovedbiblioteket, som historisk har vært preget av blågrønne elementer og bytrær. Ole Bulls plass skiller seg klart fra aksen Torgallmenningen / Torggaten som et utpreget grønt byrom. Bygulvene, som i stor grad er et resultat av opprustningsprosjektene «Miljø i Sentrum» rundt tusenårsskiftet, har gode kvaliteter, som spiller godt sammen med det historiske bygningsmiljøet.

I søndre del av området er det selvgrodde, urbane bygningsmønsteret med røtter tilbake til 1600-tallet, delvis bevart. Kontrasten mellom disse selvgrodde, smale gateløpene og den monumentale Torgallmenningen synliggjør tidsdybde og historisk utvikling. Den grønne aksen fra Engen til Smålungeren har en historie som kan føres tilbake til 1600-tallets apotekerhager.

Anbefalinger for delområde Torgallmenningen og Ole Bulls plass

Det å opprettholde to kryssende, brede byromsakser – kanskje det viktigste byplanmessige grepet fra 1916-reguleringen – er grunnleggende i delområdet. Den ene aksen sørger for en åpen siktlinje fra teateret via Ole Bulls plass og Byparken mot Ulriken i sørøst. Den andre aksen strekker seg helt fra Torget til Johanneskirken. Disse siktaksene må opprettholdes.

Den åpne plassdannelsen og det arkitektoniske grepet for hele **Torgallmenningen**, der den nyklassisistiske arkitekturen spiller hovedrollen, må ivaretas. Forretningsfasader med sine doriske søyler må bevares og tilbakeføres med opprinnelig materialbruk så langt det lar seg gjøre. Det samme gjelder taktekking og de opprinnelige, tekniske anleggene på takene. Ved tiltak i området skal opprinnelige bygningsdetaljer bevares, repareres og tilbakeføres med gode håndverk- og materialkvaliteter.

Historisk fargebruk skal være førende ved fargevalg. (jf. *Kulturminne-strategiens pkt. 5.5).* Nye permanente bygnings- eller byromselement og tekniske installasjoner må tilpasses til det historiske byrommets og bygningsmiljøets egenart og særpreg. Ved behov for fornying eller endringer av bygulvet, skal byrommets åpenhet, historiske utforming og historiske materialbruk vektlegges.

Omformingen av Torgallmenningen fra 1990-tallet frem til i dag, der Bård Breiviks kunstneriske arbeid og idéer har spilt en hovedrolle, omfatter både geometriske mønstre, vannrenner, benker og søyler og et steinsatt bygulv er et helhetlig anlegg som så langt som mulig anbefales videreført. Søylene, og glasstaket de bærer, har allerede redusert noe av den åpne romfølelsen til torg-karréen. Det er viktig at bygulvet holdes åpent og ikke bygges mer igjen.

Beplantning eller ytterligere møblering av permanent karakter er ikke del av byrommets opprinnelige arkitektoniske ideal og anbefales ikke. Elementer som markiser, tilbygg eller overbygg på eksisterende fasader anbefales ikke. Permanente paviljonger eller løse elementer som plattinger, sesongbaserte parasoller og tappetårn på gangarealet/bygulvet anbefales ikke.

Øvre Ole Bulls plass grønne aveny-preg med geometriske bed, hekker og tulipangjerder i midtfeltet samt trerekker av lind langs fortauene skal bevares. **Nedre Ole Bulls plass** har også et grønt preg, selv om det er lite igjen av det tidligere plenfeltet midt på plassen. Trerekkene av lind langs fasadene anbefales bevarte. De gamle trærne på plassen og monumentet over Ole Bull som har gitt plassen sitt navn, anbefales også bevarte.

Torggaten er preget av motorisert ferdsel og fortauene er utformet med en enklere materialbruk en det som preger denne aksen for øvrig. Endringer av fasader på i kulturmiljøet bør unngås, men tilbakeføring anbefales der det er aktuelt. Elementer og anlegg som for eksempel plattinger, tak, parasoller, gjerder eller serveringsdisker etc. på gangareal/fortau anbefales ikke. En fremtidig opprustning av denne gaten bør ta ha som utgangspunkt å tilføre tilsvarende kvaliteter som resten av aksen preges av.

Regnbueplassen er nyetablert som bilfritt byrom som tidligere var en del av trafikkarealet i Vestre Torggate. Plassen er opparbeidet med høye materialkvaliteter som er tilpasset dette historiske byrommet på en god måte.

Vaskerelvsmauet er et viktig historisk gateløp, men oppleves i dag som en bakgate. Før 1870 var Vaskerelvsmauet, sammen med Krinkelkroken, den eneste forbindelsen mot sør fra Torgallmenningen. Vaskerelvsmauets historiefortellende verdi som viktig gate i den før-industrielle byen må legges til grunn ved fremtidig opparbeiding av gatedekke, belysning, fasader og møblering. Et av smauene mellom Vaskerelven og Torggaten har et svært gammelt brosteinsdekke som må bevares. **Nordahl Bruns gate** er en viktig siktakse mot den sørligste av formalparkene som omkranser Festplassen. Også denne gaten har undertiden fått et bakgatepreg med lukkede fasader og fortjener å bringes tilbake til fordums prakt.

2.3 Delområde Byparken

Figur 3: Delområde Byparken inngår i NB!-område – kulturmiljø av nasjonal interesse Bergen Byparken (K82). Det er angitt som hensynssone for bevaring av kulturmiljø, H570-2 i kommuneplanens arealdel (KPA 2018), se arealplan-ID 65270000.

Hele delområdet inngår i bestemmelsesområde #4 i samme plan bl.a. med bestemmelse §38.3.1 «Bebyggelsens egenart og særpregede kulturmiljø skal sikres og opprettholdes». Delområdet inngår også i kommunedelplan for sentrum, se arealplan-ID 1578000.

Byparken er registrert som kulturminne i Askeladden. Telegrafbygningen er fredet etter Kulturminneloven. Alle gravetiltak i delområdet skal avklares med Riksantikvaren da området er omfattet av fredet middelalderbygrunn.

Byparken ble åpnet i 1865 som et resultat av at folkehelse-perspektivet kom inn i byplanleggingen og var som del av 1855-reguleringen den første av flere såkalte «folkeparker» i Bergen. Telegrafen og Permanenten fungerer som fondvegger mot parkens kortsider. Parken er byens eldste og har høy verdi som en representant for 1800-tallets etablering av offentlige byparker. Opprinnelig var parken utformet i engelsk landskapsstil med buktende stier og fontener, før den på 1920-tallet ble opparbeidet i en mer formell parkstil, med akser, symmetri og geometrisk anlagte flater. Midtre del av parken ble etter disse endringene en viktig del av aksen som sørger for en åpen siktlinje fra DNS, via Ole Bullsplass og Byparken mot Hovedbiblioteket og Ulriken.

Anbefalinger for delområde Byparken

Ved tiltak i parken skal opprinnelig parkinventar bevares, repareres og gjenskapes med gode håndverks- og materialkvaliteter. Historisk parkstruktur med opprinnelige trerekker i parkens lengderetning skal bevares og videreføres. Historiske parkelementer som Musikkpaviljongen, eldre gatelykter, gjerder (8-talls gjerder) skal bevares. Elementer og anlegg som for eksempel plattinger, takoverbygg, parasoller, nye gjerder eller serveringsdisker på gangareal/fortau langs eller i parken anbefales ikke.

2.4 Delområde Smålungeren

Figur 4: Delområde Smålungeren inngår i NB!-område – kulturmiljø av nasjonal interesse Bergen Byparken (K82). Det er angitt som hensynssone for bevaring av kulturmiljø, H570-2 i kommuneplanens arealdel (KPA2018), se arealplan-ID 65270000. Hele delområdet inngår i bestemmelsesområde #4 i samme plan bl.a. med bestemmelse §38.3.1 «Bebyggelsens egenart og særpregede kulturmiljø skal sikres og opprettholdes». Delområdet inngår også i kommunedelplan for sentrum, se arealplan-ID 1578000.

Hovedbiblioteket er fredet etter Kulturminneloven. Alle gravetiltak i delområdet skal avklares med Riksantikvaren da deler av området er omfattet av fredet middelalderbygrunn.

Området representerer overgangen mellom ny-klassisisme og funksjonalisme innenfor hagekunsten. Smålungerenes vannspeil og form er en vesentlig del av parkstrukturen. Området er en viktig del av den grønne aksen som kulturmiljø, som byrom og som landskapsrom. Åpenheten sørger for en åpen siktlinje fra DNS, via Ole Bullsplass og Byparken mot Ulriksfjellet i sørøst. Samspillet mellom parkflater, vegetasjon i ulike høyder og arkitekturen rundt gir byrommet sin særegne karakter, og er identitetsskapende for Bergen.

Parkområdet er omgitt av offentlige formålsbygg som hver for seg er tydelige representanter for ulike stilperioder. Skulpturene som er fordelt i parkrommet representerer stor tidsdybde og har gode kvaliteter. Vegetasjonen i parken er i stadig endring, den vokser og dør, og skifter uttrykk med årstidene, og som kulturmiljø utfordrer den oss derfor på en annen måte enn mer statiske objekter.

Anbefalinger for delområde Smålungeren

Historisk parkstruktur, med formalparkene på begge sider av Festplassen og de opprinnelige trerekkene og alléene skal bevares og videreføres. Forholdet mellom parkflater og gangveier er en vesentlig del av strukturen, og vegnettets dimensjoner og det grønne preget skal bevares. Flatenes åpenhet er viktig for opplevelsen av landskapsrommet, og skal bevares. Serveringsanlegg (f.eks. tilbygg eller påbygg på eksisterende fasader eller som selvstendige elementer, plattinger, sesongbaserte parasoller og tappetårn) i parkområdet og på gangareal/fortau anbefales ikke. Ved tiltak i parken skal opprinnelige parkinventar bevares, repareres og gjenskapes med gode håndverk- og materialkvaliteter.

Historiske parkelementer som eldre gatelykter, «Bergensbenker», opprinnelige gjerder («tulipangjerder») bør bevares og om mulig tilbakeføres. Fjernete «Bergenslykter» bør vurderes tilbakeført. Den enkle materialpaletten gjør formalparkene sårbare for inngrep og tiltak. Utplassering av nye skulpturer bør unngås i siktlinjer og på små flater, og kun tillates på større plenflater.

3 Kulturminner og kulturmiljøer – grunnlag for dokumentasjonen

Innenfor kulturminnefeltet skilles det mellom *kulturminne*, *kulturmiljø* og *kulturlandskap*. Et kulturminne er spor etter menneskelig aktivitet, ofte referert til som enkeltobjekt (eller grupper av enkeltobjekt). Det enkelte kulturminnet inngår ofte i en kulturhistorisk sammenheng - et kulturmiljø - som kan bestå av flere objekter, grupper av objekter og andre kulturhistoriske elementer. Kulturmiljøer avgrenses på ulike geografiske størrelsesnivåer. Kulturmiljøene er altså ikke entydige størrelser, men avgrenses ut fra situasjon og formål.

Bygningsmiljø er et eksempel på avgrensing av kulturmiljø og blir her nyttet i betydningen av flere bygninger som på grunn av bygningstypologi, alder, funksjon eller andre fellestrekk, oppfattes eller vurderes som avgrenset gruppe. Den videre sammenhengen, der en vurderer naturgitte forutsetninger i forbindelse med kulturmiljøet, er kulturlandskapet. Landskapet kan være lite eller mye omformet (rurale og urbane kontekster), men danner uansett rammen for kulturminner og kulturmiljø.

I stortingsmeldingen St.16 ' Nye mål i kulturmiljøpolitikken' blir "kulturmiljø" innført som et samlebegrep for kulturminne, kulturmiljø og landskap. Begrepet understreker verdien av helhet og sammenheng, og tilknyttingen til den øvrige klima- og miljøpolitikken blir tydeligere.

Kulturmiljø av nasjonal interesse: Tilnærmet hele det undersøkte området inngår i områder definerte som kulturmiljø av nasjonal interesse av Riksantikvaren, der det bør vises særlige hensyn til vern ved videre utvikling, se NB!-registeret. Formålsbygg, byrom og parker utgjør vesentlige elementer i disse kulturmiljøene:
Bergen 1916 (K68) omfatter i hovedsak området som ble regulert etter bybrannen i 1916.
Bergen Byparken (K82) omfatter Byparken, Smålungeren, Festplassen og Hovedbiblioteket.

3.1 Formelt vern

I dagligtale er det ikke uvanlig at begrepene «fredet», «vernet», «verneverdig» kulturminne brukes om hverandre. Her gis en kort presisering begrepenes innhold (fig. 5). «Verneverdig» er en fellesbetegnelse for det som vurderes som bevaringsverdig, mens «vernet» er fellesbetegnelse for kulturminner som har et formelt vern knyttet til lovbestemmelser. Det være seg vern etter Kulturminnelov eller Plan- og bygningslov.

At et objekt eller bygningsmiljø er «fredet» betyr at de har vern etter kulturminneloven (Lov om kulturminner av 9. juni 1978). Fredning er det sterkeste juridiske virkemidlet for vern i Norge.

Kulturminneloven skiller mellom to typer fredninger; *automatisk freden* og *vedtaksfredet*. Automatisk fredede kulturminner er fredet uansett om de er påvist eller om de er uoppdaget (arkeologi). Forenklet kan en si at alle spor etter menneskelig aktivitet fra før 1537, og stående bygninger eldre enn 1649, er automatisk fredet. Kulturminneloven §4 lister opp av hva som kommer under fredningsbestemmelsene. Vedtaksfredet er bygninger eller anlegg fra tiden etter 1537 for arkeologiske kulturminner, og etter1649 for bygninger, som krever vedtaksbeslutning av Riksantikvaren. Kulturminneloven forvaltes av miljøverndepartementet med delegering til Riksantikvaren og fylkeskommunene.

I Bergen kommune er Byantikvaren fagetat for kulturmiljøvern. Byantikvaren har en rådgivende funksjon og har ikke vedtaksmyndighet. Kommunene er tillagt forvaltingen av plan- og bygningsloven. Forvaltning og vern etter Plan- og bygningsloven er dermed Byantikvarens primære ansvarsområde. I plan- og bygningsloven er det mulig å verne bygninger og kulturmiljø gjennom flere ulike verktøy. På kommuneplannivå kan det gis retningslinjer og utarbeides hensynsoner for vern. I reguleringsplaner finnes flere virkemidler som er mer juridisk bindende. Byantikvaren har fagansvar for kommunens forvaltning av bygg og anlegg som er verneverdige, men ikke har vern etter kulturminneloven. Byantikvaren er høringspart i plan- og byggesaker.

Bergen kommunes areal forvaltes gjennom tre ulike forvaltningsnivå innenfor kulturminnevernet. Riksantikvaren, Fylkeskommunen, og Bergen kommune ved Byantikvaren. Riksantikvaren og Hordaland fylkeskommune er kulturmiljømyndighet etter kulturminneloven. Riksantikvaren har direkte ansvar for kirkene, stående bygninger som er eldre enn 1649 og automatisk fredet bygrunn (middelaldersk bygrunn). Utenfor fredet bygrunn er det fylkeskommunen sin oppgave å oppfylle undersøkelsesplikten etter kulturminneloven jf. § 9. Fylkeskommunen er regional planmyndighet og høringspart i plansaker med innsigelsesrett på grunnlag av blant annet kulturminner.

Verneverdig: At en bygning er verneverdig betyr at den er verdt å verne (bevaringsverdig, verdt å ta vare på) fordi den har kulturhistorisk, arkitektonisk eller en annen type verdi. At bygningen er verneverdig innebærer ikke nødvendigvis at den har juridisk vernestatus.

Vernet: Når en bygning er vernet har den en formell, juridisk vernestatus og kan ikke uten videre rives eller endres. En vernet bygning kan enten være regulert til spesialområde bevaring/hensynssone i en kommunal reguleringsplan, jf. Plan- og bygningsloven, eller fredet etter kulturminneloven (se dette). Noen bruker vern/vernet bare om det reguleringsmessige vernet og ikke om fredning, men "vernet" er egentlig en samlebetegnelse.

Fredet: En fredning er den strengeste form for vern. Automatisk fredet er alle faste kulturminner fra før 1537, stående bygninger med erklært opprinnelse fra perioden 1537-1649, skipsfunn eldre enn 100 år og samiske kulturminner fra før 1914. Yngre kulturminner kan også fredes og det utføres da av Riksantikvaren, enten etter vedtak eller forskrift. Dersom et kulturminne av nasjonal verdi er truet, kan Riksantikvaren eller fylkeskommunen gå til midlertidig fredning i påvente av at en fredningssak utarbeides.

SEFRAK: Et register over bygninger antatt reist før 1900, der disse er kartfestet, oppmålt og fotografert. Registeret ble bygget opp av Fylkeskonservatoren i perioden 1975-95 og består av ca. 515.000 enheter over hele landet. Registeret inngår i dag i Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden og som merknad til enheter i Matrikkelen. I Bergen er SEFRAK ufullstendig ettersom registreringsprosjektet ble avsluttet lenge før registreringene var fullførte. Mange eldre bygninger i kommunen ble ikke vurderte. Det er også knyttet usikkerhet til f.eks. datering (antatt byggeår) av enkelte bygninger som er tatt inn. Det er ikke utført vernevurderinger i SEFRAK.

Riksantikvarens NB!-register: Liste over kulturmiljøer i byer og tettsteder i Norge som har nasjonal interesse.

Figur 5: Sentrale begreper i forbindelse med vernestatus.

3.2 Bevaringsområder og bestemmelser om bevaring i gjeldende planer

Kulturmiljøplan for Bergen – «Identitet med særpreg» og kulturminnestrategi

Bergen kommunes Kulturmiljøplan – «Identitet med særpreg» og Kulturminnestrategi, begge vedtatt i Bystyret, legges til grunn for byutviklingen i Bergen.

Kulurmiljøplan for Bergen – «*Identitet med særpreg*» gjenspeiler kulturminnenes og kulturmiljøenes viktige rolle og fellesskapsverdi i et samfunn i endring. Planen består av et plandokument, en digital kartløsning – kulturmiljøkart og en handlingsdel.

Kulturminnestrategien er overordnet og fokuserer både på ivaretakelse av kulturminner og kulturmiljø og på mulighetene de gir i utviklingen av Bergen. Den gir retning for hvordan vi i Bergen skal styrke byen og bydelenes identitet og særpreg gjennom bærekraftig forvaltning av historiebærende elementer.

Kommuneplanens arealdel

Hele det undersøkte området inngår også i **bestemmelsesområde #4** i kommuneplanens arealdel, arealplan-ID 65270000, med tilhørende bestemmelser. **Hensynssone for bevaring av kulturmiljø:** Hele det undersøkte området omfattes av slike hensynssoner (H570) som inngår i kommuneplanens arealdel (KPA2018), se vedlegg 12.4. For de ulike hensynssonene er det utarbeidet retningslinjer som vedlegg til bestemmelsene i KPA2018.

Kommunedelplan sentrum

Kommunedelplan (KDP) Sentrum arealplan-ID 15780000 trådte i kraft ved bystyrevedtak 10.12.2001, og består av fire ulike plankart:

1. Plankrav/planstatus
2. Byform/bebyggelse
3. Byform/byrom
4. Arealbruk

Den inneholder også bestemmelser og retningslinjer knyttet til disse plankartene. Hele det undersøkte området inngår i planområdet for KDP sentrum. Del av plankart 2 til KDP Sentrum som inngår i området, er vist på vedlegg 12.4.

Reguleringsplaner med hensynssoner og bestemmelser om bevaring

- Reguleringsplan for Torgalmenningen, arealplan-ID 11870100 inneholder bestemmelser om bevaring og forsterking av byrommets viktige akser og utsiktslinjer
- Reguleringsplan for Bybanen, arealplan-ID 16950000 inneholder bestemmelser om bevaring av bygninger, kulturlag og gatetrær samt byrommet på Nonneseter med siktlinje langs det historiske middelalder-veifaret gjennom Marken.
- Reguleringsplan for Nygårdstangen, arealplan-ID 15540200 i området mot inneholder hensynssone H570 ved Smålungeren/Byparken med tilhørende bestemmelser

Områder innenfor det undersøkte området med bestemmelser om bevaring i reguleringsplan er også vist i vedlegg 12.4

3.3 Buffersone omkring verdensarvstedet Bryggen

Bryggen i Bergen ble innskrevet på UNESCOs verdensarvliste i 1979. Dette er en tidlig innskriving og det ble da ikke definert en formell buffersone omkring verdensarvstedet. I dag er det ifølge internasjonale regler for forvaltning av verdensarven et krav til statsparten, at det skal defineres et område som sikrer verdensarven både visuelt, funksjonelt og strukturelt. Steder som ble ført opp på verdensarvlisten før dette kravet kom, er i ettertid pålagt å definere en buffersone rundt selve verdensarven. Buffersonen er ment å sikre at verdensarvens helt unike verdier ikke blir forringet av tiltak utenfor selve verdensarvstedet.

Å definere en buffersone for Verdensarven Bryggen er et krav fra Verdensarvkomitéen, jf. Forvaltningsplan for verdensarvstedet Bryggen [8]. Vedtaket ble gjort etter anbefaling i konsekvensutredningen for Bybanen til Åsane (KUVA) og etter søknad fra Riksantikvaren. Utvikling av buffersone er forankret i Forvaltningsplan for Bryggen og er i tråd med vedtatt kulturminnestrategi for Bergen.

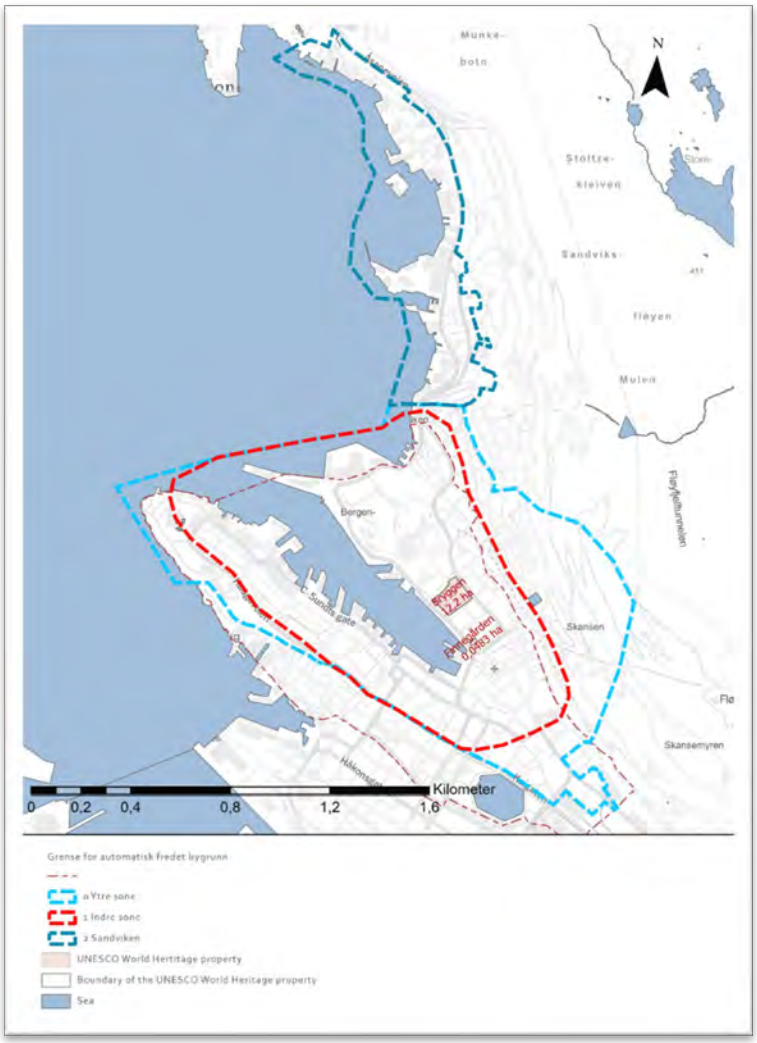

Arbeidet med å etablere en buffersone for Bryggen er igangsatt av Bergen kommune. I juni 2022 leverte Byantikvaren et forprosjekt for utarbeiding av Buffersone som har vært til behandling i Byrådsavdelingen. Et kart fra forprosjektet, utarbeidet av Byantikvaren, viser et forslag til arbeidsområde for en buffersone for verdensarvstedet Bryggen. I arbeidsområdet er nordlige deler av prosjektområdet til Den grønne akse innlemmet. Forprosjektet angir imidlertid kun et foreløpig arbeidsområde og det er ventet at et endelige forslag til avgrensing vil avvike som følge av analyser og medvirkningsprosesser.

Figur 6: Hensikten med den foreslåtte buffersonen for verdensarvstedet Bryggen er å gi en mer effektiv beskyttelse av verdensarvstedet gjennom et ekstra verneområde rundt verdensarven. Buffersonen vil kunne innebære juridiske begrensninger i bruken og påvirke utviklingen i området. Kart med markert arbeidsområde: Byantikvaren, jan. 2023

[8] Forvaltningsplan for verdensarvstedet Bryggen s.45, ref. WHC/19/43 Decision 43 COM 8B.47

4. Metode

Formålet med Byantikvarens kulturmiljøgrunnlag er å gi Bergen kommune et kunnskapsgrunnlag for å forvalte kulturminner i henhold til nasjonale og kommunale mål og retningslinjer. Kulturmiljøgrunnlagene er vanligvis knyttet til overordnet planarbeid. Analysen består i å kartlegge bevarte, fysiske kulturminneverdier og bygningsmiljøer som har vært konstituerende for den historiske utviklingen i et bestemt område.

Kulturmiljøgrunnlaget tar utgangspunkt i hovedtemaene; topografi og historie, fredete arkeologiske funn, ferdselsårer, historisk bebyggelsesstruktur og enkelte sentrale enkeltobjekter og bygningsmiljøer. Hver hovedkategori er knyttet til digitale kart som kan benyttes i saksbehandlingen, og legges til ulike antikvariske registre. Utskrifter av de respektive temakartene er vedlagt bak i rapporten.

Ulike antikvariske registre, historiske kart og foto, ortofoto, skråfoto og kommunens saksarkiv, har vært digitalt tilgjengelig under arbeidet. Dette har vært viktige redskaper, og utdrag fra enkelte antikvariske registre er presentert som bearbeidete sammenstillinger i rapporten. I tillegg har relevante skriftlige kilder vært gjennomgått, og ressurspersoner med kjennskap til området, intervjuet. En oversikt over anvendte kilder er listet opp bakerst i rapporten. Videre er det utført flere befaringer i planområdet. Dette har gitt et nødvendig og utvidet grunnlag for å forstå planområdets historiske utvikling.

Byantikvarens kulturmiljøgrunnlag er ikke en uttømmende dokumentasjon av kulturminnebestanden i planområdet på objektnivå. Dette betyr at det innenfor planområdet normalt vil være mange kulturminner som ikke eksplisitt er nevnt i rapporten.

5. Undersøkelsesområdet

Undersøkelsesområdet er satt til å gjelde byområdet vist på figur 7 nedenfor:

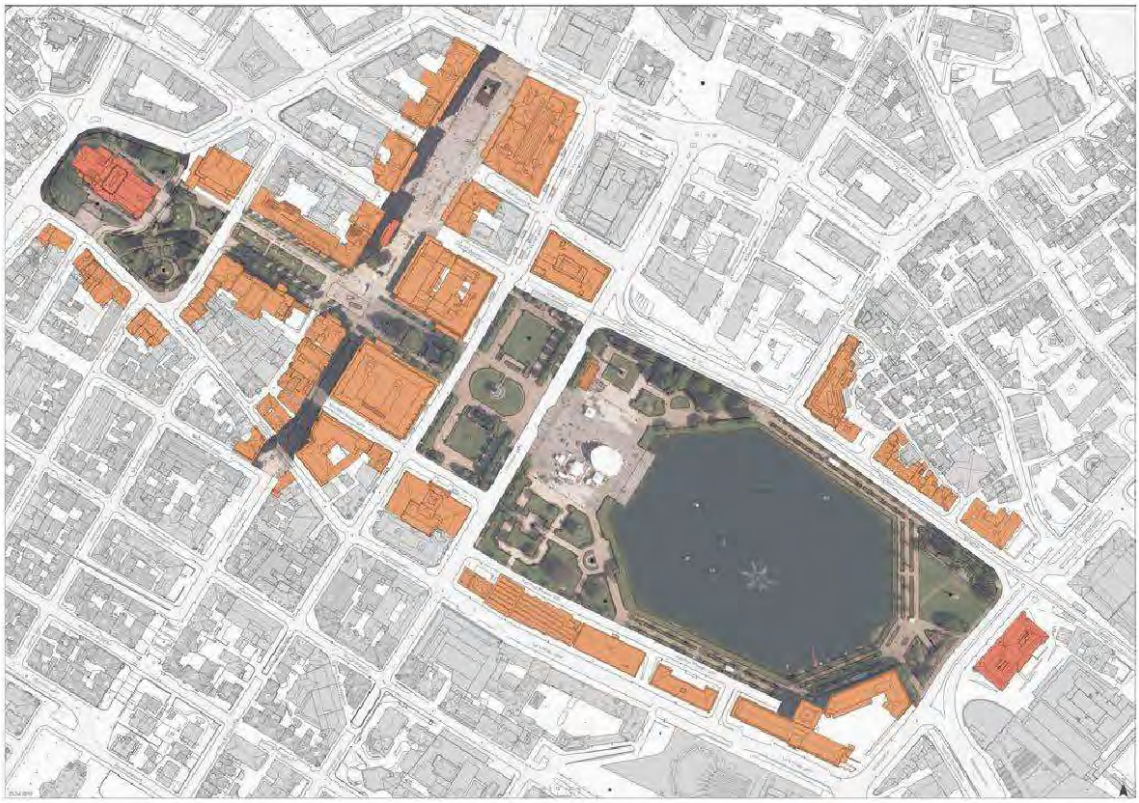

Figur 7: Kart med undersøkelsesområdet markert (Kart: Byantikvaren 2018).

I arbeidet med dette kulturmiljøgrunnlaget har vi funnet det formålstjenlig å dele undersøkelsesområdet opp i fire delområder som vist på figur 8 nedenfor:

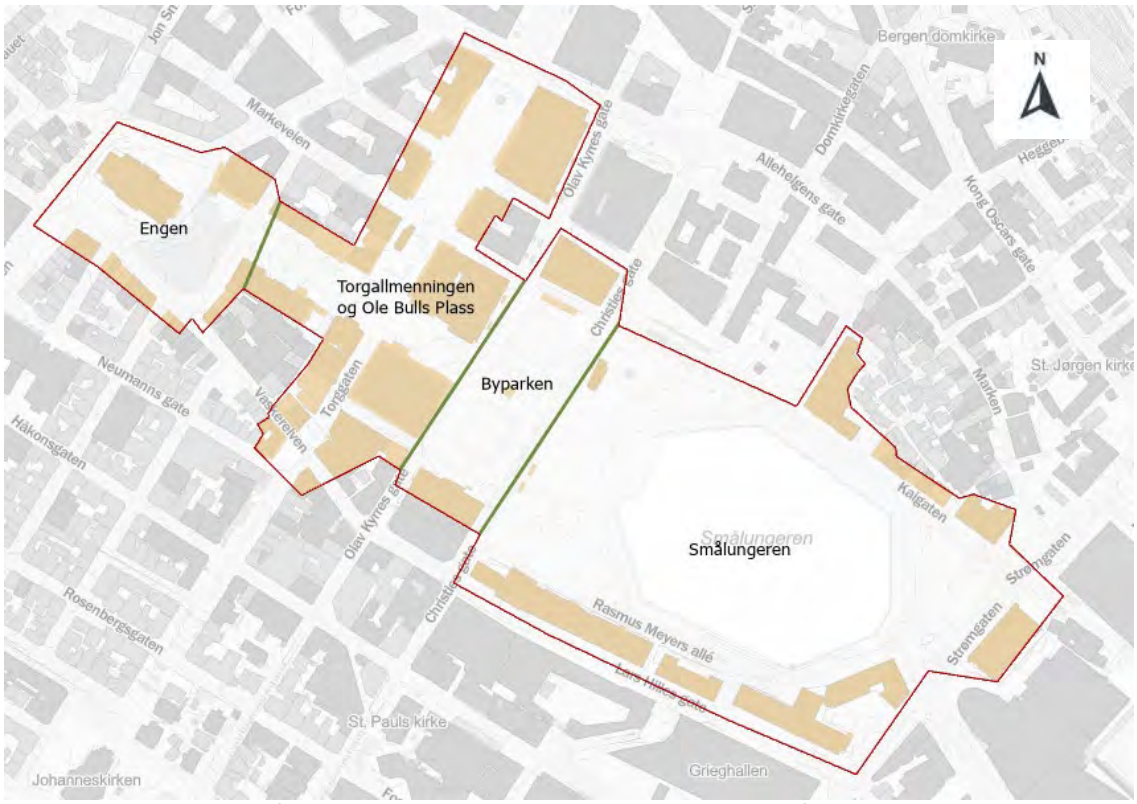

Figur 8: Undersøkelsesområdet er i kulturmiljøgrunnlaget delt opp i fire delområder. Kart: Byantikvaren, 2023

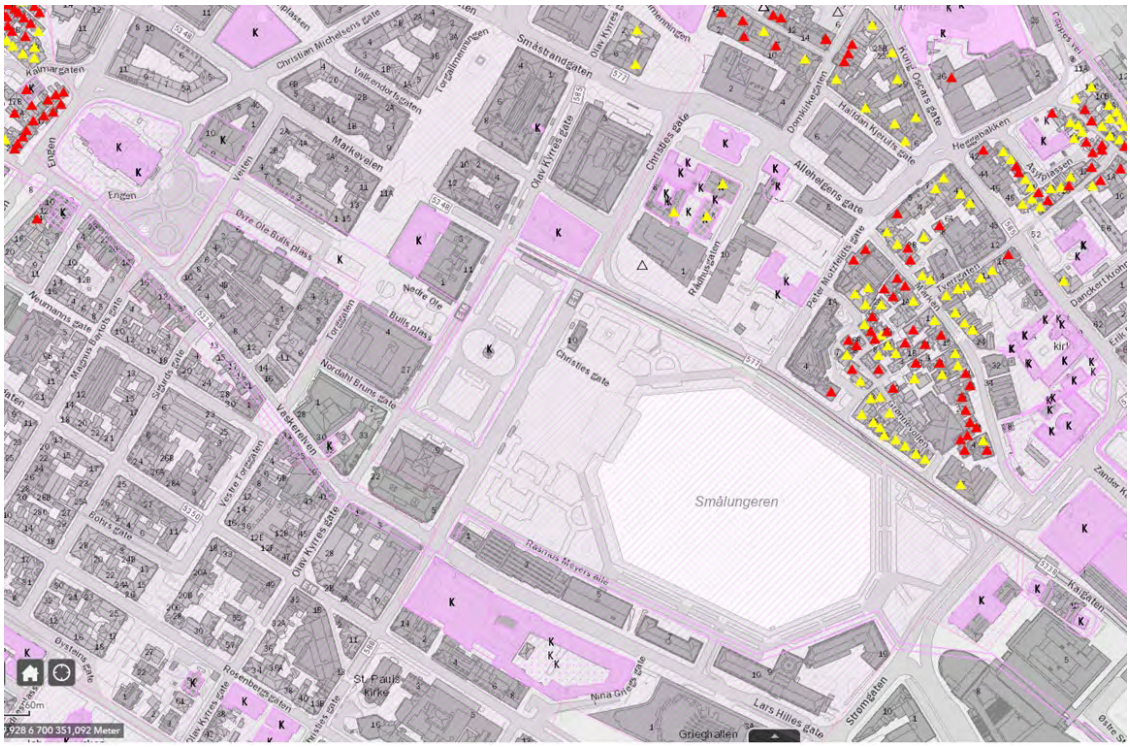

Figur 9: Askeladden-registrerte og SEFRAK registrerte bygninger i og ved undersøkelsesområdet. Legg merke til at det mangler SEFRAK-registrering av området ved Vaskerelven/Krinkelkroken der en rekke hus fra 17- og 1800-tallet skulle vært registrerte. Kart: Byantikvaren, 2018

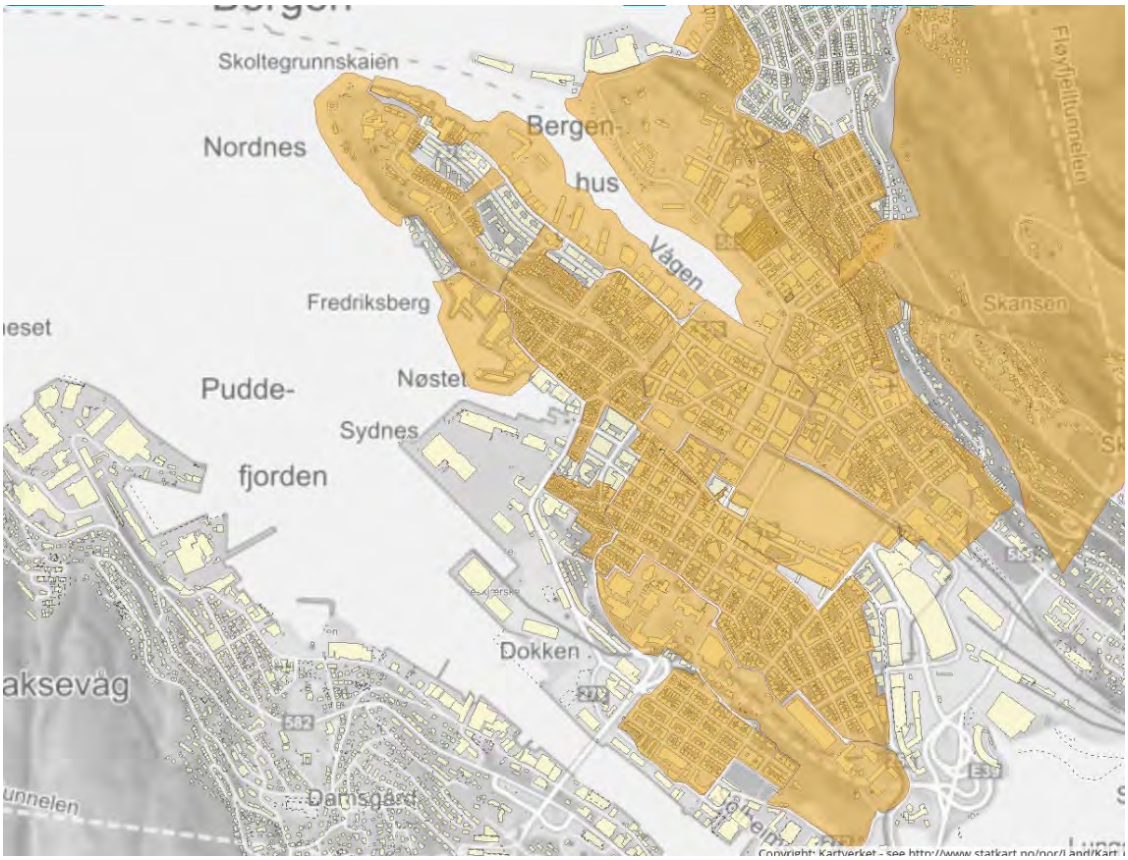

Figur 10: Bystrøk i Bergen som er omfattet av Riksantikvarens NB!-register. Registeret definerer utvalgte historiske byområder hvor det må vises særlige hensyn i forbindelse med forvaltning og stedsutvikling. Kilde: Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase.

6. Forvaltning av arkeologiske kulturminner

Arkeologiske lokaliteter datert til tidligere enn 1537 har status som automatisk fredet etter Kulturminneloven § 4. Loven inneholder en til dels detaljert opplisting av kulturminner som er automatisk fredet i samsvar med loven. I dag blir arkeologiske lokaliteter vanligvis funnet under kulturminneregistreringer i forbindelse med planarbeid, hjemlet etter kulturminneloven § 9. Dette er registreringer som blir gjennomført for å finne ut om et planlagt tiltak kan komme i konflikt med arkeologiske kulturminner.

I Norge finnes det åtte middelalderbyer: Bergen, Hamar, Oslo, Sarpsborg, Skien, Stavanger, Trondheim og Tønsberg. Et overordnet mål for kulturminneforvaltningen er å bevare middelalderbyenes gjenværende kulturlag i samspill med byutviklingen. Jfr. Kulturminneloven er bygg, anlegg og jordlag fra middelalderen fredet. Det innebærer at Middelalder-bygrunnen i Bergen sentrum (kulturminne-ID 89049) har fredningsvern fra Jernbanestasjonen i sør, til Nordnespynten og Skuteviken i nord (fig. 11). I dette området må alt gravearbeid avklares med forvaltningsmyndighet Riksantikvaren. Utenfor fredet bygrunn er det Hordaland fylkeskommune ved seksjon for kulturarv som er forvaltningsmyndighet for arkeologiske kulturminner (https://www.vestlandfylke.no/kultur/kulturarv/arkeologi/).

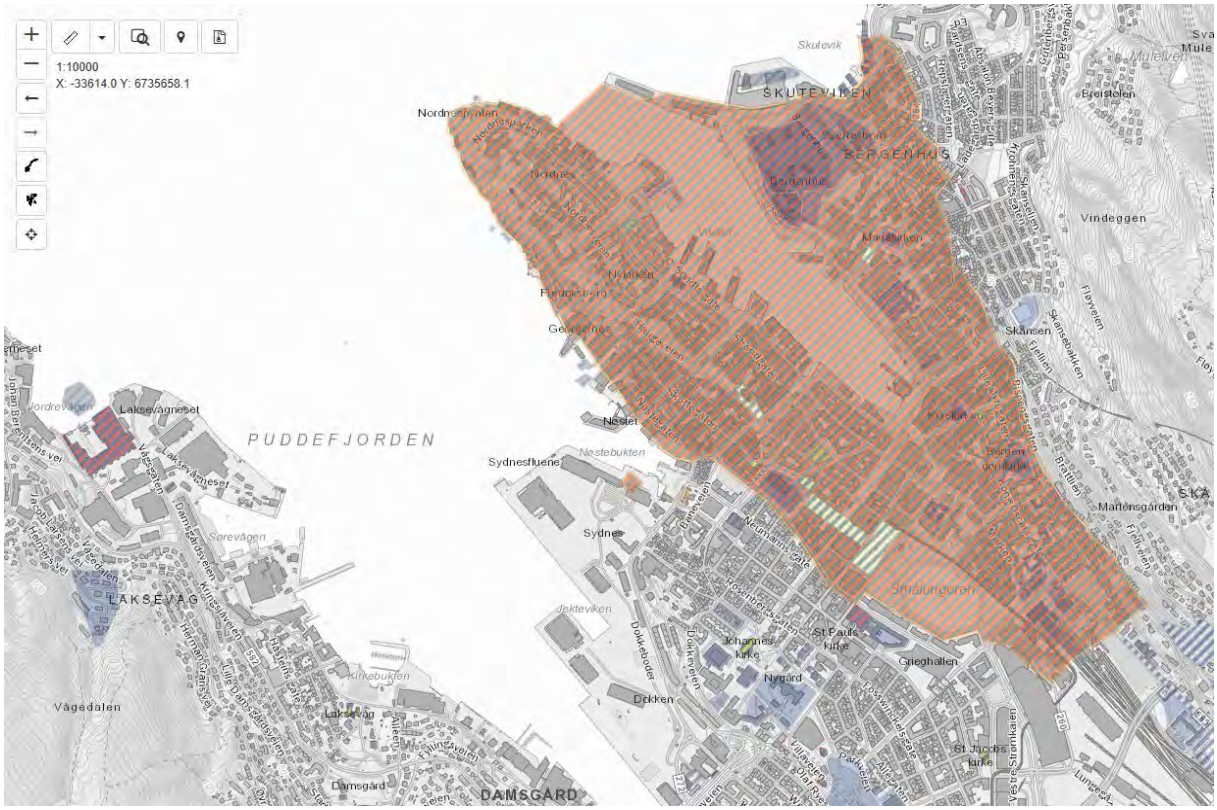
1:10000
X: -33614.0 Y: 6735658.1
SKUTEVIKEN
BERGENHUS
PUDDEFJORDEN
LAKSEVÅG
DAMSGÅRD
Nordnespynten
Skuteviken
Vindeggen
Sydnes
Nøstet
Nøstebukken
Sydnesfluene
Lakseviknes
Damsgård
Vågedalen
Dokken
Nygård
Grieghallen
Skansen
Mariakirken
Nykirke
Kirkebukken
Dokkebroen
Dokkevatnet
Mariakirkeallmenningen
Skansebakken
Mariakirkeallmenningen
Skansegaten
Mariakirkeallmenningen
Mariakirkeallmenningen
Mariakirkeallmenningen

6.1 Arkeologiske undersøkelser og kulturlag

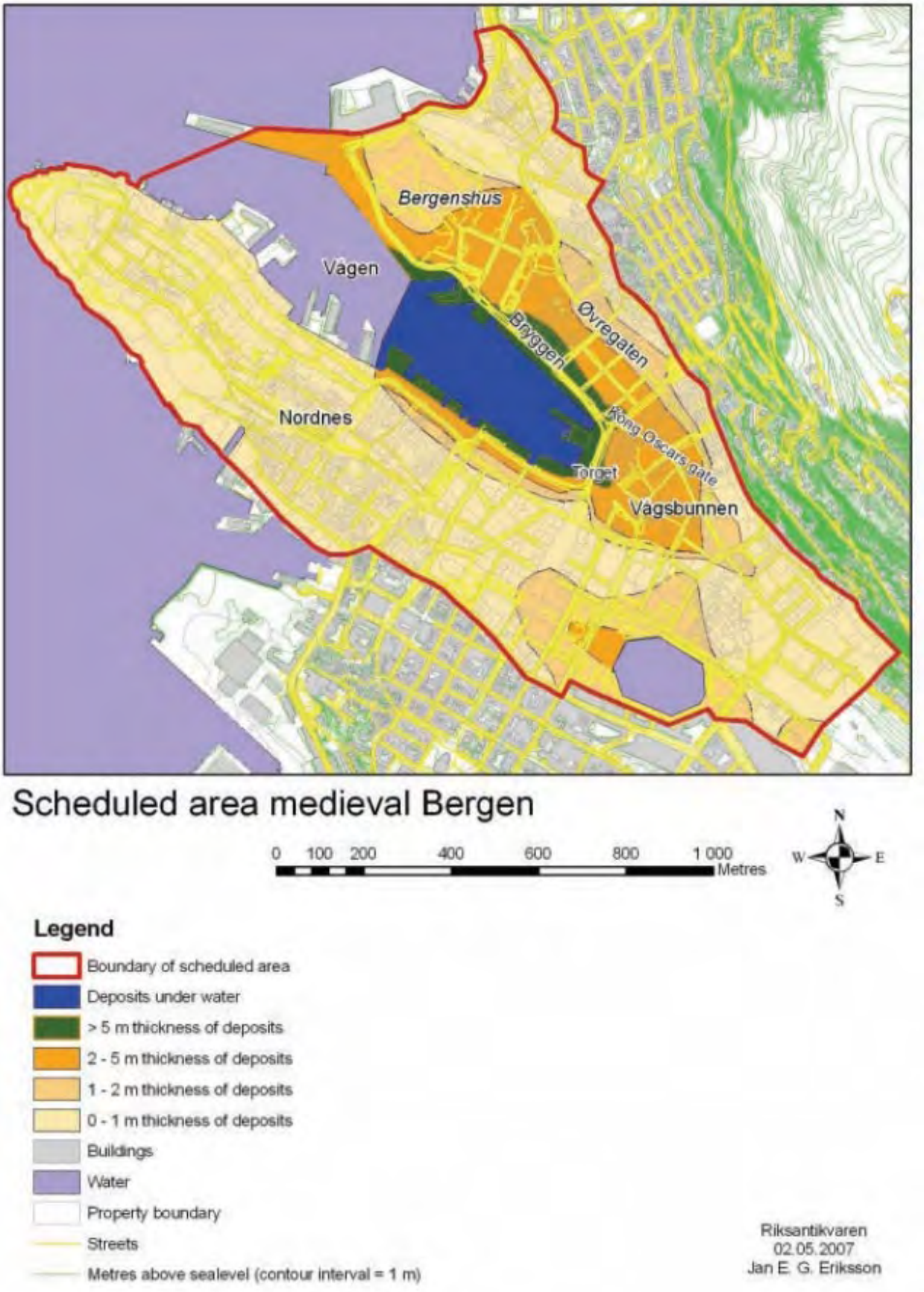

Figur 12: Generell oversikt over kulturlagstykkelsen i Bergen sentrum basert på arkeologiske registreringer og andre publiserte kilder. Rød linje angir fredet middelalderbygrunn. Oppgitt tykkelse på kulturlag samsvarer ikke nødvendigvis med forekomst av automatisk fredete kulturlag. *Kilde: The Monitoring manual. Riksantikvaren/NIKU 2008*

Riksantikvaren, Distriktskontor Vest forvalter fredet middelalder-bygrunn i Bergen. Forvaltnigspraksis er at NIKUs distriktskontor i Bergen, på oppdrag fra Riksantikvaren, foretar arkeologiske undersøkelser i fredet bygrunn som har blitt utløst av undersøkelsesplikten jf. Kulturminnelovens §9. Dette gjelder både for overvåking av gravetiltak og gjennomføring av arkeologiske utgravinger. Formålet er å hindre at tiltak kommer i konflikt med automatisk fredete kulturminner, og å sikre og dokumentere eventuelle funn. Resultatene fra undersøkelsene registreres i NIKUs egen kulturminnedatabase og er ikke tilgjengelig i Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase.

Kulturlag er jordlag som inneholder rester etter byenes historie. Dette kan være rester etter bygårder, gater og torg, brygger, kirker og kirkegårder, samt gjenstander og avfall fra produksjon, handel og husholdning. Kulturlag avsatt før 1536 er automatisk fredet. Yngre kulturlag har ikke samme lovmessige vern, men kan ha høy kildeverdi. Riksantikvaren kan derfor i enkelte tilfeller stille krav om dokumentasjon også av lag avsatt fra 1600- og 1700-tallet. Lagene kan i tillegg ha en beskyttende funksjon for eldre lag som ligger under.

Undersøkelsesområdet til den grønne akse ligger utenfor kjernen til bybebyggelsen i middelalderen, men masser som for eksempel brannlag eller avfall fra næringsvirksomhet kan ha blitt redeponert til området i samtiden. Redeponerte kulturlag eldre enn 1536 er per definisjon også automatisk fredet, men kildematerialet anses som redusert.

En rekke mindre arkeologiske undersøkelser utført på vest- og nordsiden av Smålungeren de siste tiårene, viser at forventede arkeologiske funn her vil være etter-reformatoriske [9]. En kan imidlertid ikke helt utelukke funn av middelaldersk eller forhistorisk karakter. Det kan f.eks. finnes dyrkingsspor der undergrunnen er uforstyrret av senere aktivitet.

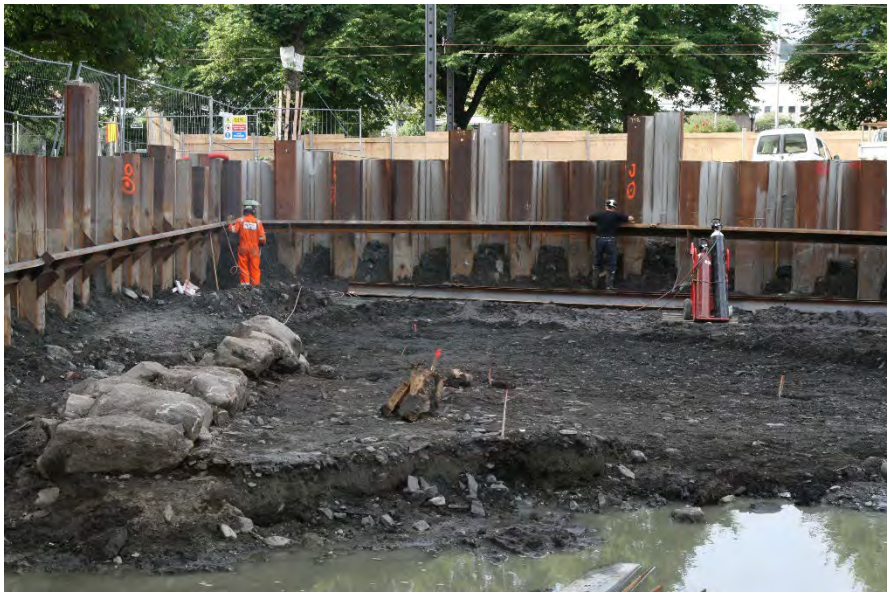

Figur 13: Under utgravningen på tomten der nybygget til Gulating lagmannsrett står i dag, ble det gjort løsfunn som kan være fra middelalder, men som trolig kan være redeponerte. Fundamentene til en kai ble også avdekket. Foto: NIKU / Katharina Lorvik

Et særlig spennende funn gjort i 2009 er restene etter en kai fra rundt 1600. Kaien ble påvist på tomten til Gulating lagmannsrett i Kaigaten og forteller hvor strandlinjen langs Smålungeren gikk på dette tidspunktet [10]. I samme undersøkelse ble det funnet enkelte løsfunn som kan være middelalderske, men som trolig er redeponerte.

[9] Notat: Kulturlag i middelalderbyen Bergen. Bybanetrasé Bergen sentrum - Åsane. Norconsult 2012.
[10] BRM 901: Lorvik, K. Utkast: Gulating lagmannsrett, Bergen. Arkeologisk overvåking ved graving for nybygg. NIKU, Oppdragsrapport 4170/2009.

7. Tiden frem til 1855

Navnet Bergen kommer fra "*Bjørgvin*" betyr den grønne engen mellom fjellene (*bjørg: berg, vin: grønn eng, beitemark*). Vi kan se for oss hele området vi beskriver i dette kulturmiljøgrunnlaget som et stort åpent, gresskledt og småkupert landskapsrom mellom og rundt det indre av Alrekstadvågen i sørøst og Nøstebukten i nordvest. Denne sletten var igjen innrammet av Fjellsiden, Nygårdhøyden og Nordnesryggen.

Den tidligste havneaktiviteten i Bergen etablerte seg langs nordøstsiden av Vågen – på Bryggen. Allerede Magnus Lagabøtes bylov fra 1276 beskriver allmenningene – de skulle legges "*på tvers av vår by*", i motsetning til stretene som skulle gå parallelt med sjøen. I middelalderen lå det slike allmenninger med noenlunde jevne mellomrom, fra Mariakirken til innerst i Vågen. Historisk sikret allmenningene tilkomst både til havnen og til takmarkene rundt byen for alle. Erfaring viste at allmenningene også var viktige branngater i den tette trehusbyen. Middelalderens allmenninger ble derfor etter hvert utvidet og supplert med flere allmenninger som delte bebyggelsen ned mot havnen.

Fra rundt 1300 ekspanderte aktiviteten og bebyggelsen seg til sørvest-siden av Vågen [11] – på Strandsiden – der de to klostrene Jonsklosteret (augustinere) og Munkeliv kloster (benediktinere, senere birgittinere) hadde rådd grunnen siden 1100-tallet. Disse to klostrene sammen med Nonneseter kloster (cisterciensere, senere birgittinere) disponerte betydelige arealer utenfor bygrunnen, da deres drift var basert på jordbruk. Hageparsellene og engene/beitene omkring klostrene hadde en viktig praktisk funksjon både for klostrene og i

Figur 14: Slik kan landskapsrommet rundt indre del av Alrekstadvågen ha sett ut fra Nonneseter kloster. Bildet er en skjermdump fra en animasjon av en innovativ 3D-modell skapt av Arkikon gjennom prosjektet «Bergen 1320» i regi av den såkalte Middelalderklyngen, et samarbeid mellom UiB, Riksantikvaren og Byantikvaren.
Kilde: https://www.grind.no/midthordland/bergen/nonneseter

[11] https://www.nb.no/items/ad38e8cddd16b9fd263d66d2b6df9f22?page=209

byboernes hushold både i middelalderen og i århundrene som fulgte. Navn som Engen, Grønnevoll og Marken vitner også om tidlig slåtte- og beitedrift.

Jonsklosteret var et lite kloster som ble anlagt på 1100-tallet, omtrent der Fortunen og Tårnplass ligger i dag. Jonsvollen fikk sitt navn etter klosteret og omfattet området sørøst for klosteret fra Engen/Nøstet til eidet mellom Vågen og Alrekstadvågen der Allehelgenskirken lå. Navnet Jonsvollen ser vi i bruk allerede i sagalitteraturen i forbindelse med kampene i Bergen i 1135 (selv om det er usikkert om klosteret var etablert så tidlig på 1100-tallet), og det har blitt bevart frem til i dag gjennom bruk som del av gatenavn. [12]

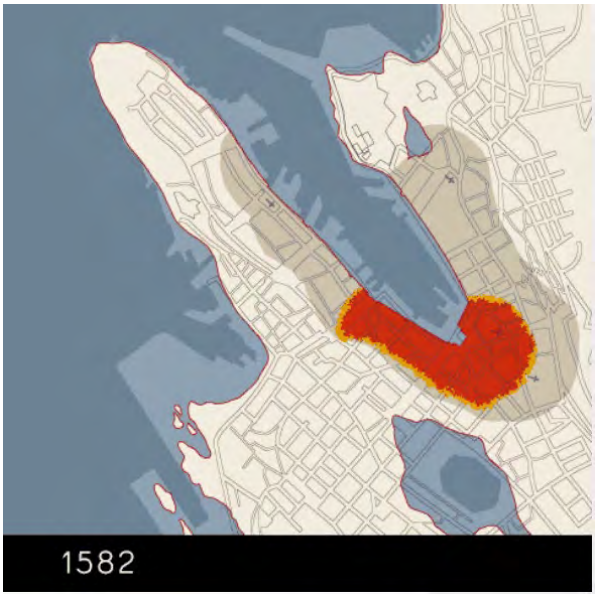

Figur 15: Antatt utbredelsesområde for brannen i 1582, en brann som førte til etableringen til den første brann-allmenningen der Torgallmenningen ligger i dag. Gatenettet er dagens, mens skravuren viser byens og sjøens utbredelse dengang. Kilde: Histos.no/Bergenskartet

Da reformasjonen kom, var det meste av Strandsiden, fra Vågsbunnen til Nordnes, blitt bebygget. Torgalmenningen ble første gang etablert som branngate etter en stor bybrann i 1582. Den indre delen av Alrekstadvågen, som hadde sin sjøadkomst gjennom et sund kalt Lille-Strømmen, fikk (ettersom Nonneseter ble til Lungegården etter riksråd Vincent Lunge) etter hvert navnet Lille Lungegårdsvannet. Fra 1995 bærer den tidligere bukten, som i dag er ferskvann, det offisielle navnet Smålungeren [13]) Halvøyen mellom Alrekstadvågen og Puddefjorden var kjent som Østre Sydnes, og var en del av jordegodset under Nonneseter.

Etter reformasjonen ble et stort, relativt ubebygd areal liggende igjen som et belte med «kongens grunn» mellom byen og Lungegården (tidligere Nonneseter kloster

I Marken, langs veien mellom byen og Lungegården grodde det fra rundt 1600 frem en form for forstad utenfor dette grønne «beltet» mot byen. I århundrene som fulgte etter reformasjonen ble beltet mellom Domkirken og Smålungeren et kjerneområde for etablering av kommunale og statlige institusjoner. Både eiendomsforholdene og gatenettet som avspeilet seg allerede i høymiddelalderen har fått virkning for byens topografi helt frem til vår egen tid og

[12] https://www.nb.no/items/ad38e8cddd16b9fd263d66d2b6df9f22?page=161
[13] Skrivemåter i SSR (Sentralt stadnamnregister):
Smålungeren: Skrivemåtestatus: **Vedtatt** Skrivemåtestatusdato: 19950202
Lille Lungegårdsvannet: Skrivemåtestatus: **Avslått** Skrivemåtestatusdato: 19950202

*Figur 16: Utsnitt fra Scholeusstikket (datert til ca.1580) der området som dette kulturmiljøgrunnlaget omhandler befinner seg i forgrunnen til venstre, der vi tydelig ser hageanleggene ved Engen. Fraværet av Torgallmenningen og Torget er også åpenbart. Området markert med **P** er i tegnforklaringen omtalt som «Ein Garten teich» (en hagedam). Dette kan nok bare være den indre delen av Smålungeren. Denne perspektivtegningen av byen kan ikke tillegges stor vekt som kartkilde – til det er den geometriske gjengivelsen for dårlig, men den er en god kilde med hensyn til byens utbredelse, utforming og karakter på denne tiden. Feltskissene som har dannet grunnlag for tegningen til Scholeus ble ganske sikkert opptegnet før bybrannen i 1582, for etter denne brannen kom brann-allmenningen som i dag er Torgallmenningen på plass. Kilde: UiB/Marcus ubb-librar-f-0017*

danner en ramme for den grønne akse. Hagene på sørvestsiden av Nordnes ble gradvis bebygget allerede på 16-1700-tallet. Mange av hagene der har sin historie tilbake til middelalderen da de var en del av klostrenes eiendommer og hagetradisjon. Historiske navn som Kalmarhagen, Apotekerhagen, Klosterhagen, Strangehagen, Schadenberg-hagen og Dynnerhagen peker tilbake til dette hagebruket. Selv om de fleste av hagene i dag er bebygget, lever altså hagetradisjonen videre gjennom navnebruken i området.

Figur 17: På denne kopien av Isac van Geelkercks fortifikasjonskart fra 1646 over Bergen, ser vi Torgallmenningen vist som en relativt bred allmenning mellom Vågen og bunnen av Smålungeren. Den ble etablert som brannallmenning etter bybrannen i 1582. Legg også merke til fremstillingen av Lille-Strømmen, der det tilsynelatende nesten er landforbindelse mellom Nygårdsholmen og Lungegårdsmarkene. Bukten innenfor er her omtalt som «Longards wan». Dette er det eldste kjente kart fra Bergen. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

På tross av mange storbranner med gjentatte muligheter til å gjenoppbygge byen etter en regelmessig plan, skjedde ikke dette i Bergen før etter reguleringen etter brannen i 1855. Den selvgrodde bebyggelsesstrukturen med sine trehus, kombinert med et gatenett som fulgte topografien, fikk prege hele byen frem til dette.

Etter storbrannen i 1702, som la det meste av byen i aske, ble byen likevel åpnere enn den hadde vært. Allmenningene ble bredere, og det ble bedre sammenheng mellom allmenningene i byens mest sentrale deler i Vågsbunnen. Aksen fra Fredriksberg til Engen forble også ubebygget.

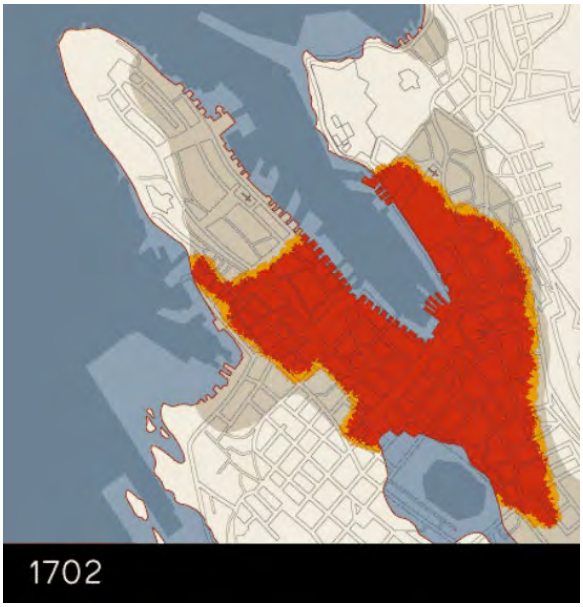

Tradisjonen med åpne allmenninger la grunnen for de to store, kryssende aksene vi beskriver i dette kulturmiljøgrunnlaget. De brede allmenningene er et grunnleggende element i bystrukturen den dag i dag. Det sammenhengende byrommet fra Skansen til Ole Bulls plass ble derfor muliggjort allerede gjennom reguleringsplanen etter 1702-brannen, ved at planen la til rette for å åpne hele dette byrommet.

Figur 18 (t.v.): Antatt utbredelsesområde for brannen i 1702, den største bybrannen noensinne i Bergen. Gatenettet er dagens, mens skravuren viser byens og sjøens utbredelse dengang. Kilde: Histos.no/Bergenskartet

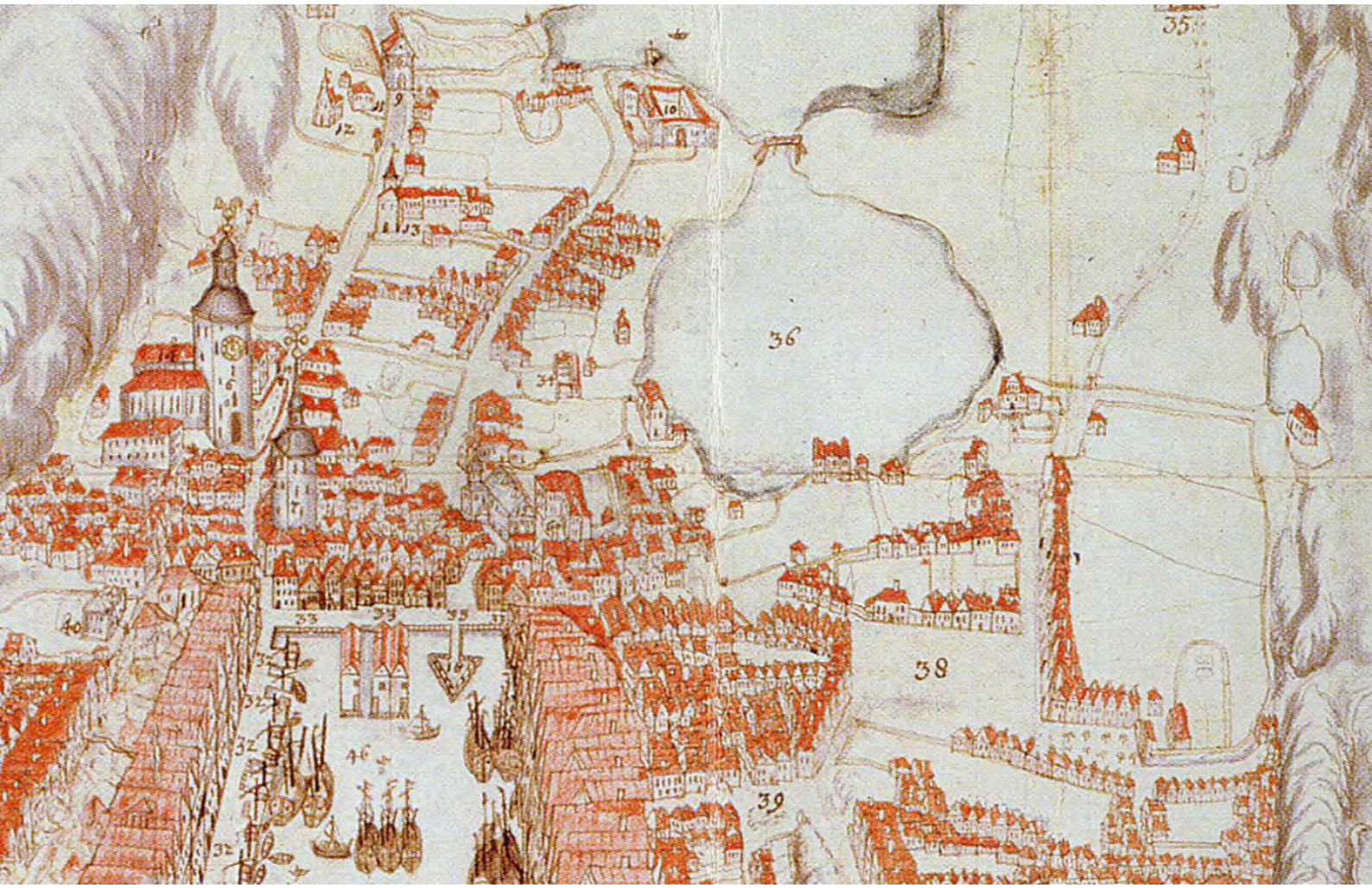

*Figur 19: Utsnitt av Bergensprospektet fra ca. **1740** over Vågsbunnen. Bare ca. 40 år etter den store bybrannen er det meste av bebyggelsen gjenreist. Marken og Engen (38) med Smålungeren (36). De to store kirkene til venstre er Domkirken (6) og Korskirken (7, nærmest) – lenger bak ser vi St. Jørgen hospital med kirke (13) og St Jakob 12) kapell fra 1654 og bakerst/øverst ser vi Stadsporten (9) og Lungegården (10). Vi ser at det var bebyggelse rundt det meste av Engen og langs Vaskerelven, men lite bebyggelse rundt Smålungeren. En trebro over Lille-Strømmen er tydelig gjengitt. Kilde: UiB, Spesialsamlingen, ukjent opphavsmann.*

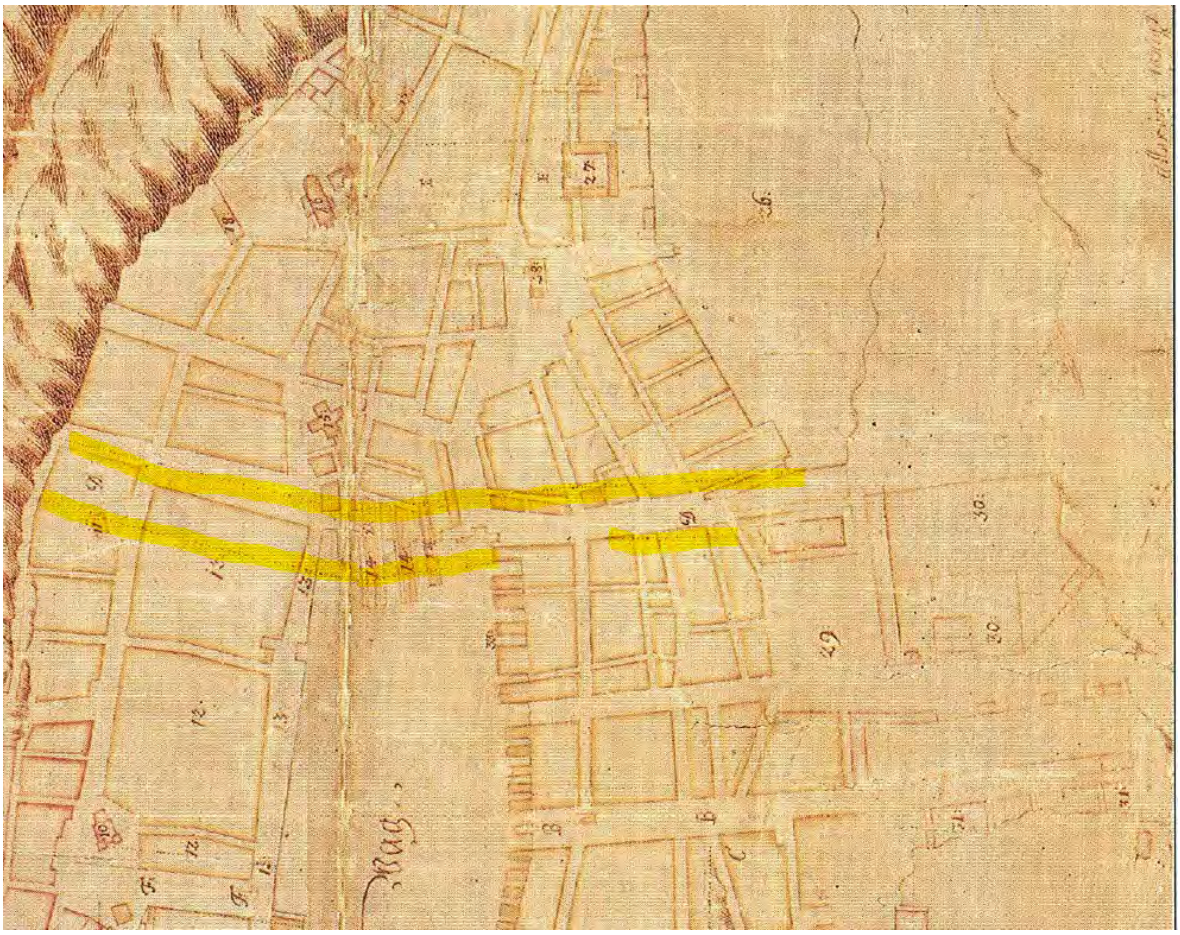

Figur 20: Utsnitt av reguleringsplanen etter den utslettende bybrannen i 1702. De foreslåtte brann-allmenningene er vist med svakt prikkete linjer.

Her antydes en sammenhengende åpen allmenning fra Fjeldet (t.v.) til Smålungeren, stiplingen er fremhevet med gult. Dagens bystruktur er gjenkjennelig i denne mer enn 300 år gamle byplanen. Kilde: Byarkivet

Figur 21: Bykart fremstilt i 1829 gir et bilde av utbredelsen til apotekerhager og andre by-hager. Disse er fremstilt med grå skravur, mens bebyggelsen er vist med blek rosa farge.

Det nesten ubebygde beltet mellom Vågsbunnen og Marken er lett å identifisere, det samme er de store hage-arealene Logehaven og Maartmannshaven. Vaskerelvsmauet var forbindelsen mellom Torgallmenningen og Vaskerelven, mens Veiten bandt sammen Torgallmenningen og Engen. Bybebyggelsen sluttet ved Vaskerelven - sørvest for denne var det fortsatt åpent lende (takmark).

Kilde: Kartverket

Figur 22: Engen fungerte som mønstrings- og ekserserplass for byens borgervæpning (etablert i 1599) noe som nok bidro til at den store plassen forble ubebygget helt til Den Nationale Scene ble reist i 1909. Eksersisen er her fotografert av Knud Knudsen, ca.1866. Kilde: Marcus/UiB, ubb-kk-1318-0030

Engen – fra beite til ekserserplass og festplass

Fra middelalderen var Jonsvollene, senere Sukkerhusengen eller bare Engen et åpent område i utkanten av byen. I sagalitteraturen omtales Jonsvollene som slagmark i borgerkrigsårene før og etter år 1200. Utover 1500- og 1600-tallet fikk Engen en randbebyggelse med småhus. At Engen *ikke* ble bebygget, skyldtes at markene her ble benyttet som mønstrings- og ekserserplass for borgervæpningen fra etableringen i 1599 til langt ut på 1800-tallet. En av byens gapestokker stod der. En stor trebygning for militære formål, Eksersérhuset, ble omkring 1820 oppført på vestsiden av plassen[14]. Engen ble på denne tiden også benyttet som en av byens festplasser.[15]

Den sterke befolkningsøkningen i Bergen i andre halvdel av 1800-tallet førte til økt utnytting av tilgjengelig byggegrunn, nyreguleringer og oppdatering av eksisterende planer. Det tidligere eng- og beiteområdene Jonsvollen og Sukkerhusengen fungerte som tomtereserve da byen vokste sterkt fra midten av 1800-tallet [16], og på midten av 1800-tallet ble området gjenstand for bymessig regulering og omdisponert hovedsakelig til boligformål. Området sørvest for Vaskerelven gikk på folkemunne under navnet «Pølsemarken» etter eierne, familien Paulsen.

Vaskerelven

Denne gaten, som skjærer inn til det søndre hjørnet av Engen, er blant bydelens eldste bevarte gateløp. Bebyggelsen langs Vaskerelven har et selvgrodd preg, og det buktende gateløpet skiller den fra gatene mot vest som er et resultat av et strengt rutemønster som introdusert i de nye byplanene mot slutten av 1800-tallet. Forbindelsen til Torgallmenningen gikk gjennom Vaskerelvsmauet. Torggaten ble etablert først i 1882 på grunn ervervet fra Maartmannshaven.

[14] Eksersérhuset ble demontert i år 2000. Materialene er i skrivende stund fortsatt lagret i påvente av gjenreising.
[15] https://www.bt.no/nyheter/lokalt/i/k6LoKA
[16] Bare i perioden 1855-1875 økte befolkningstallet fra ca. 25 000 til ca. 40 000. Kilde: Byens skjulte årer

Figur 23: Vaskerelven fotografert ca. 1865 av Knud Knudsen. I 1830-årene ble Vaskerelven den første gaten i Bergen med såkalt makadamisering. Foto UiB/Marcus ubb-kk-ns-1185

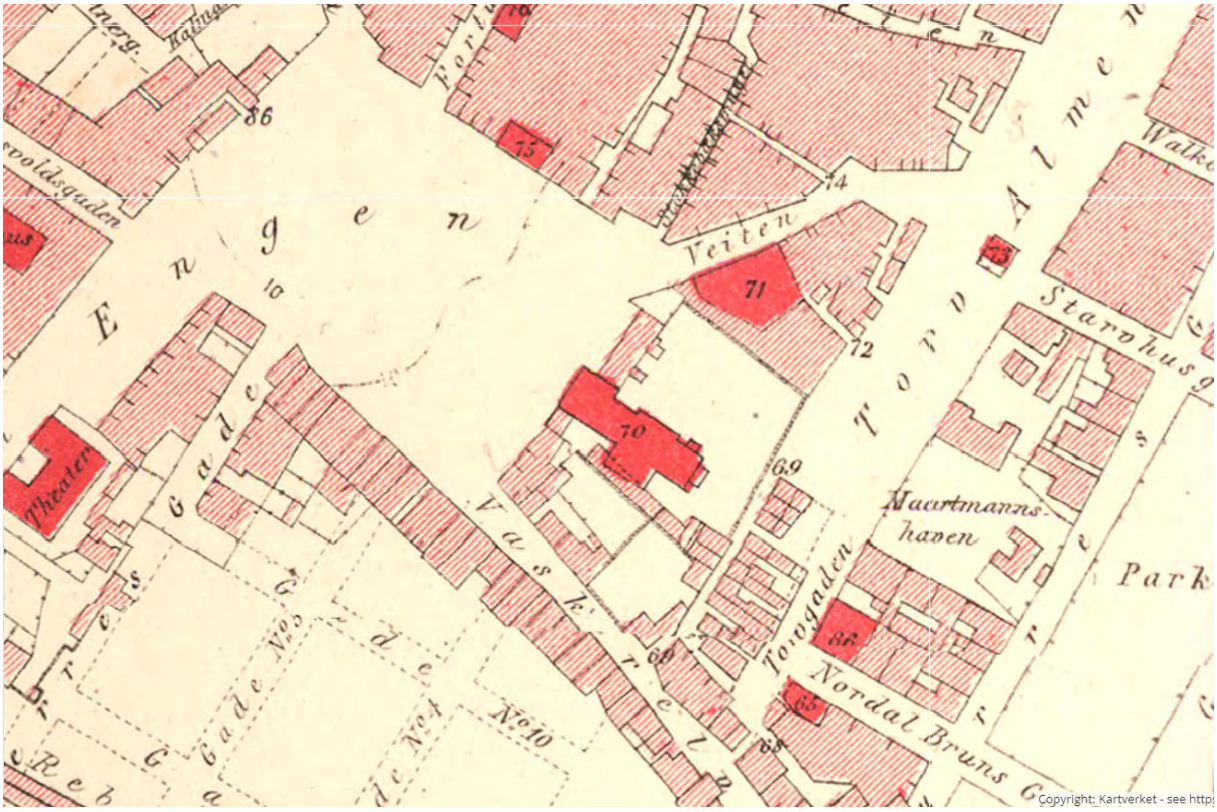

Figur 24: Kartutsnittet viser Engen, Vakerelven og vestlig del av Torgallmenningen i 1883. Torggaten og Nordal Bruns gate er etablert, men husrekken langs Vaskerelven er fortsatt ikke tilpasset kvartals-reguleringen fra 1855. De videre planene for en ny type bebyggelsesstruktur, med brede og rette gateløp i kvartalsstrukturer etter kontinentalt mønster, er stiplet inn vest for bebyggelsen. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet, original målestokk 1:5000

De Besches have og Maartmannshaven

Mye tyder på at det har vært hager ved Smålungeren allerede på 1500-tallet [17]. Svaneapoteket ble etablert 1595 som landets første apotek og er i dag sannsynligvis landets eldste bedrift. Fra 1600-tallet var området ved dagens Ole Bulls plass Svaneapotekets hage, blant annet under den betydningsfulle apotekeren Henrik Bladt, og ble benyttet til dyrking av medisinske urter. Apoteker-dynastiet de Besche, opprinnelig en nederlandsk slekt som kom til Norge via Sverige, fikk deretter privilegium på Svaneapoteket fra 1688 og overtok apotekerhagen i 1711[18].

Johan Peter de Besche overtok Svaneapoteket i 1731 med tilhørende eiendom ved Lille Lungegårdsvannet og videreførte bruken av apotekerhagen. Johan Peter lot i 1731-33 også oppføre et staselig hus vendt mot Smålungeren (sees på Bergens-prospektet, fig.19). Han overlot apoteker-eiendommen til sønnen Johan Carl de Besche i 1762, som utvidet hagen ved å fylle ut bukten innerst i Lille Lungegårdsvann, sannsynligvis i hovedsak med masser etter bybrannen i 1756. Han reiste også et båthus med brygge. Johan Carl hadde sin apotekerpraksis fra København og hadde studert botanikk under Carl von Linné. Det er bevart korrespondanse mellom ham og Linnés sønn som viser at Linné i 1768 lovet å sende hagefrø til *De Besches have*. [19]

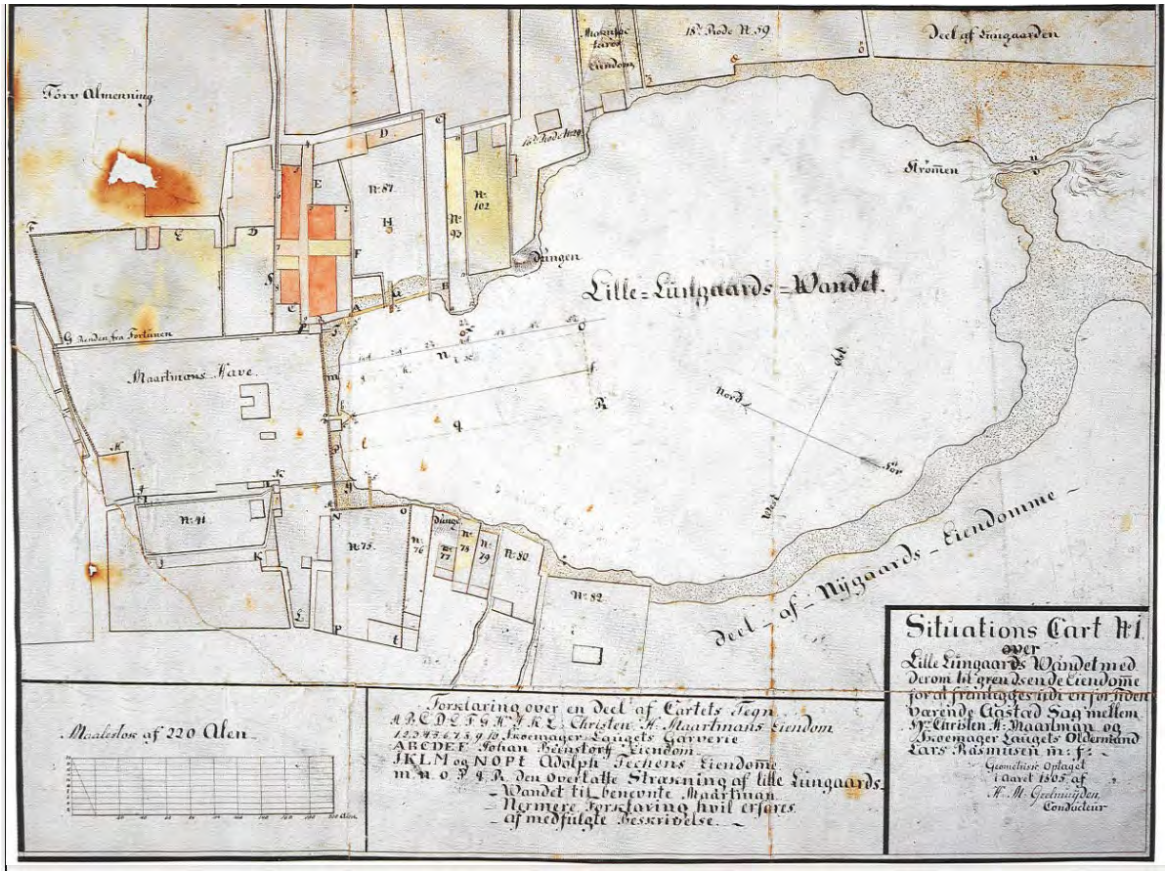

Figur 25: Conducteur Hans Møinichen Geelmuydens kart fra 1805 over Smålungeren (Lille-Lungaards-Wandet) med Maartmans Have (og hus) til venstre. Første del av 1800-tallet var Smålungeren fremdeles en «pøl», med utflytende strandlinje (grå skravur) og med starvhus som slapp til dels stinkende avfall rett ut i vannet. Legg i den forbindelse merke til «Dungen» i på nordsiden av vannet foran boligen til magistratens president. Derfor ble den på folkemunne kalt «Presidentdungen». Den lå omtrent der Sofus Madsens skulptur, Sprøytegutten, står i dag. Dungen var det vi i dag ville kalt en villfylling, der garveriene og skomakerverkstedene i Starvhusområdet kvittet seg med bosset sitt, som til dels inneholdt sterke kjemikalier fra garveprosessen. Kilde: «Bergen i kart» av Christopher Harris, Eide forlag

[17] Bergen kommune, Parkavdelingen. «Grønn Bergen», parkmelding 1993 s.66
[18] Fanaposten, 10.mars 2006, «*Maartmannshavens lange historie*» av Gustav Gundersen
[19] https://www.nb.no/items/59d9fb38e88330833dfce0a6902d36ef?page=7

I den første perioden var hagen utformet som en renessansehage i fransk stil, og huset sammen med hagen fortonte seg nærmest som et lyststed. Hagen var ifølge samtidige kilder i 1779 en av de betydeligste i landet. Renessansehagen ble omarbeidet til barokk, tysk/ nederlandsk[20] stil i årene 1781-87, denne var aksialt sentrert rundt hovedhuset.

Selve Svaneapoteket ble i 1796 solgt til Ole Bornemann Bull (fiolinistens farfar). Datter og enearving etter Johan Carl de Besche, Rebekka Elisabeth de Besche Neblung, giftet[13] seg i 1801 med kjøpmann og senere ølbryggeri- og brenneri-eier Christen Hansen Maartmann. De beholdt hagen og eiendommen fikk navnet ***Maartmannshaven***[21]. Hagens areal ble i deres tid ytterligere utvidet og var ved midten av 1800-tallet på ca. 16 dekar[22] – den hadde både alléer, hekker, springvann damanlegg og hagefigurer, var åpen for publikum og fungerte langt på vei som en offentlig park. De Besches have er registrert i Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase kulturminne-ID 109086.

Den gamle Logen og Logehaven

Engen forble som vi har sett lenge ubebygget, men i østre hjørne av plassen ble en imponerende bygård i tre, *Frimurerlogen*, reist i 1786, og etter sigende skal foreningen ha «forbygd seg». «Selskabet Den Gode Hensigt» ble etablert på slutten i 1798 som en slags herreklubb etter britisk mønster. Klubben holdt først til i en privatbolig i Fortunen, men fikk fra 1812 leie og i 1817 kjøpe frimurernes logebygning som tronet på nedsiden av Engen. Den ble senere kalt «Den gamle Logen» og hadde en mindre hage som senere ble utvidet til en landskapshage av selskapet. Der ble det blant annet arrangert regelmessige konserter i tiårene etter overtakelsen. Området, senere også gaten som ble etablert mellom Engen og Torgallmenningen, fikk etter hvert navnet ***Logehaven*** (i dag Øvre Ole Bulls plass).[23]

Figur 26: Utsnitt av Høegs generalkart fra 1848 der dagens situasjon er antydet og de to hageanleggene markert med fiolett omriss og raster.

Vi ser hvor ulike Logehaven (landskapshage t.v.) og Maartmannshaven (barokkhage t.h.) var utformet. Det er også tydelig hvor viktige Veiten og Vaskerelvsmauet var som deler av gatenettet før Logegaten og senere Torggaten kom på plass etter 1855-reguleringen.

Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

[20] Arne Sælen, Jo Gjerstad: Gatestreker, Bodoni 2023
[21] https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1425072
[22] Bergen kommune, Parkavdelingen. «Grønn Bergen», parkmelding 1993 s.66
[23] Moe, Dagfinn. 2018. *Byens glemte hager.* Fagbokforlaget.

Figur 27: Den gamle Logen (reist 1786) var bygget av Frimurerlosjen og senere overtatt av Selskabet Den Gode Hensigt. Bygningen lå øverst på dagens Øvre Ole Bulls plass, og blokkerte i noen grad for siktaksen mellom Engen og Smålungeren. Den ble revet på 1880-tallet etter at den nye Logen ble åpnet i 1883 og gaten Logehaven ble etablert.. Utsnitt av fota fra ca. 1870 tatt av Knud Knudsen, ubb-kk-1318-3543

Figur 28: Logen Den Gode Hensigt (t.h.) og Holdts hotell med sin store terrasse (t.v.) innrammet Logehaven. Mellom dette skimter vi Maartmannshuset (revet 1892) mellom trærne. Den Gode Hensigt ble oppført i 1883 etter tegninger av ark. Hans Henrich Jess. Bygget er en tidlig representant for de monumentale formålsbyggene langs den grønne aksen. Bildet er tatt i 1880-årene, fotografert 15-20 år etter bildet over., og området fremstår som en åpen, grønn byromsakse. Foto: Marcus Selmer, ubb-s-166

Smålungeren – urenslighet og uhumskhet

Av tidlig bebyggelse ved Smålungeren, må Manufakturhuset (se kulturminne-ID 87147), en anstalt for foreldreløse barn og «letferdige Qvindfolk» opprettet i 1646, nevnes som det fremste. Fra 1680-årene var anstalten et rent manufakturhus som bl.a. produserte uniformer for byens soldater og borgervæpning. Huset kan ha vært arnested for bybrannen i 1702 og brant ned sammen med 7/8 av byen. Det ble raskt gjenoppbygget i mur og senere ombygget under ledelse av J. J. Reichborn i 1768 (se fig.29). Den indre delen av Smålungeren må ha vært preget av det vi i dag betegner villfyllinger (se fig. 25). Dette kommer til uttrykk i en henvendelse fra 1711 som husets forstander, Jacob von Wida, sendte til «Slots Loven paa Aggershuus Slot»[24]:

> *"Jacob von der Wida fra Bergen begierer at hand ved sit Manufacturhusets opbyggelse oprettede farveriets Conservation, at ingen ureenlighed eller skarn maatte neerbæris eller henføris udi Lille Lunggaards Vandet, og i særdelished paa østre Side af bemelte Vand hvor bemelte Manufactur Huuset og Farveriet er opbygt. Thi begierer hand at Magistraten udi Bergen maatte anbefalis, iche allene at overholde og lade forbyde, mens endog lade kundgiøre, at ingen u-reenlighed eller skarn under straf maatte nedkastis udj bemelte Vand, fra Lille Strømmen og hen til Sl. De Besches have; Christiania den 30 July 1711".*

Henvendelsen ble tatt til følge, og ble besvart slik:

> *"Resolution*
> *Magistraten i Bergen anbefalis alvorligen at forbyde og overholde, at ingen u-reenlighed eller skarn under tilbørlig straf maatte henføris eller nedkastis udj det lille Lunggaardvandet fra lille Strømmen af og hen til afgl. De Besches have, paa det at Manufacturhuusets farverie derudover iche skal lide skade eller fordervis, Slots Loven paa Aggershuus Slot d. 1 Augusti 1711. Under det Kongl. Seigl. Tonsberg."*

Men byrådet, som den gang bestod av 16 «eligerte menn», fant seg ikke i dette, og på Magistratens anbefaling sa rådet seg enig i at det beste stedet «*til aa henlegge byens grus, urenslighet og uhumskhed paa, var fjæren ved Lille Lungegaardsvand».* [25] Dermed fortsatte praksisen med å fylle opp den innestengte bukten med «uhumskheter».

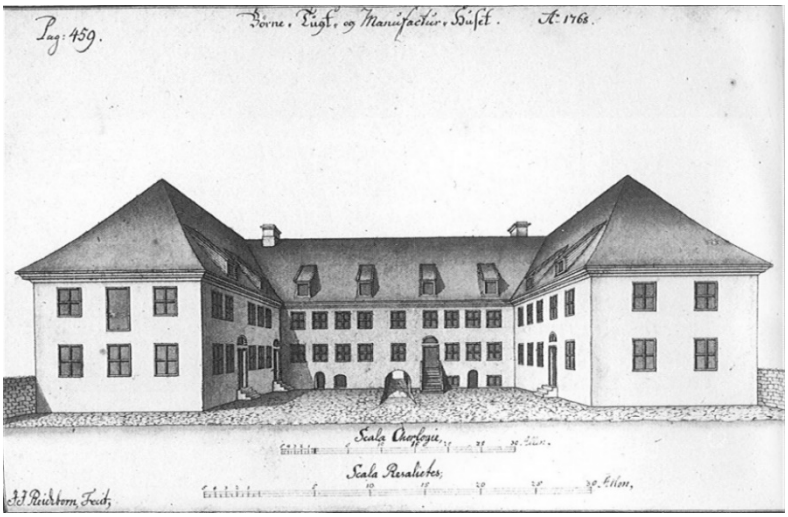

Figur 29: Manufakturhusets hovedfasade slik den ble ombygget i 1768 etter tegninger av J. J. Reichborn. Kilde: Byarkivet

[24] Riksarkivet: BIV Suplikkbøker for Slottsloven 1704-1722, 16.07.1710-21.12.1714, nr.194
[25] Arne Sælen, Jo Gjerstad: Gatestreker, Bodoni 2023

Figur 30: Denne bygningen, tegnet av stadskonduktør Ole Peter Riis Høegh, ble reist som Bergen Museum i 1840, men ble tatt i bruk som Lungegården skole i 1869. Vi ser at hovedfasaden mot vest var murforblendet Bygningen ble revet i 1971. Foto fra1958, kilde: UiB/Marcus ubb-bros-00402b

Figur 31: Bispenøstet fotografert noen år før det ble revet i 1960. I bakgrunnen ser vi at Manufakturhusets fasade mot Kaigaten på denne tiden nesten var helt dekket av eføy.
Kilde: UiB/Marcus ubb-bros-01836

I det samme området lå også Magistratpresidentens gård, som i noen år huset Bergen museum. I 1840 ble det reist et nybygg for museet foran Manufakturhuset. Dette bygget ble fra 1869 overtatt av Lungegården skole – museet flyttet da til sin nåværende adresse, Muséplassen 3 på Nygårdshøyden. Ved hjørnet Kaigaten/Peter Motzfeldts gate lå Bispenøstet, båtnaust for den gamle bispegården, til det ble revet 1960.

Figur 32: Magistratpresident Reinhold Jacob Klagenbergs gård som Bergen Museum overtok etter hans død i 1830. Museets bruk av bygningen ble opphavet til det tidligere gatenavnet «Museumsgaten». Fotografert av Knud Knudsen ikke lenge før det store tømmerbygningen ble revet på 1860-tallet for å gi plass til Kaigaten. Bygningen var da som vi ser preget av forfall, men hadde vært en staselig herskapsbygning. Den ble sannsynligvis oppført første halvdel av 1700-tallet, og er vist på historisk kart fra 1750. Foto: Arkivet etter Formannskapet, Byarkivet

8. 1855-1916 Aksene åpnes opp og byen vokser raskt

Figur 33: Stadkonduktør Jacob C. Jersin utarbeidet allerede i 1853 forslag til regulering for Sukkerhusengen og Nøstet. Dette forslaget ble etter brannen i 1855 utvidet til å omfatte starvhus-området (se fig. 51). Denne plansjen fremstiller planforslaget, som er byens første kvartalsplan eller rutenettplan. Det tar som vi ser lite hensyn til eksisterende bebyggelse/tomtestruktur eller til terrenget. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet, 0983 Uba:2

Ideen om «den grønne akse» som et overordnet byplangrep ble introdusert gjennom rutenett-reguleringen som ble foreslått i 1853, altså ***før*** bybrannen i 1855, selv om allerede reguleringen etter bybrannen i 1702 (som vi har sett) la til rette for dette grepet [26]. Denne første rutenetts-reguleringen i Bergen brøt med den selvgrodde bystrukturen som frem til da hadde preget byen, en struktur basert på grunner (festetomter) og grunnleieavtaler som hadde ligget til grunn for både nybygging og gjenoppbygging av byen gjennom hundreårene før dette – en historie preget av stadige bybranner [27]. Nye lover som styrket byens reguleringsmyndighet, ble vedtatt i 1830 og 1848 [28]. Det nye generalkartet fra 1848, som for første gang i byens historie kunne gi en samlet fremstilling av grunnenes (tomtenes) beliggenhet og utstrekning, var et viktig grunnlag for det nye plangrepet i 1855.

Torgallmenningen, Torggaten og Vestre Torggate blir et sammenhengende byrom

Den tidligere «*Torv Almendingen*» fikk, som vi har sett, sitt nåværende navn allerede etter bybrannen i 1702 – før dette var navnet Vågsallmenningen (som i dag er i bruk på en annen allmenning i Vågsbunnen). Det fysiske arbeidet med å få åpnet opp hele aksen, som i dag strekker seg fra Torget, via Torgallmenningen, Torggaten og Vestre Torggate til Johanneskirken,

[26] Dagfinn Moe, 1988
[27] http://www.histos.no/bergen/tema/branner
[28] Geir Atle Ersland, Byens konstruksjon, s.26-38

skjedde omtrent samtidig som byggingen av Johanneskirken (*1888-1894*), men ble først fullstendiggjort i 1901. Da ble en gruppe mindre trehus i Krinkelkroken revet, slik at Torggaten kunne forlenges fra Nordahl Bruuns gate til Vaskerelven. Trehusene, som lå midt i det regulerte gateløpet, «sto i veien» for aksen bokstavelig talt. Den sammenhengende, selvgrodde bebyggelses-strukturen med trehus i Krinkelkroken og langs Vaskerelven ble brutt opp, men Torggaten ble likevel aldri blitt anlagt så bred som opprinnelig forutsatt i 1855-planen.

Aksen fra Torget og opp mot Johanneskirken har, på tross av den reduserte bredden i forhold til reguleringsplanen, blitt en hovedakse i byen. På dagens Kong Olav Vs plass krysses denne hovedaksen og den grønne akse. I motsetning til den grønne aksen, har aksen fra Torget til Johanneskirken aldri hatt et parkpreg, selv om det i Vestre Torggate er anlagt forhager til bygårdene. Disse forhagene, som opprinnelig strakte seg som et hagebelte fra Neumanns gate til Sydnes plass, ble etablert samtidig (perioden 1890-1920) med bebyggelsen langs vestsiden av denne allmenningen – en nyskapning fra 1855-reguleringen. I dag er kun forhagene ovenfor Bohrs gate bevarte.

Opprinnelig var Torgallmenningen langstrakt, grusdekket og kupert, med en sammensatt og selvgrodd trehusbebyggelse omkring (fig. 36). Utover 1800-tallet ble flere av trehusstrøkene i Bergen sentrum sanert og den gamle trehustradisjonen måtte vike for nye stilidealer og byggekrav. Fra 1870-årene frem til 1900 utviklet Torgallmenningen seg fra å være et

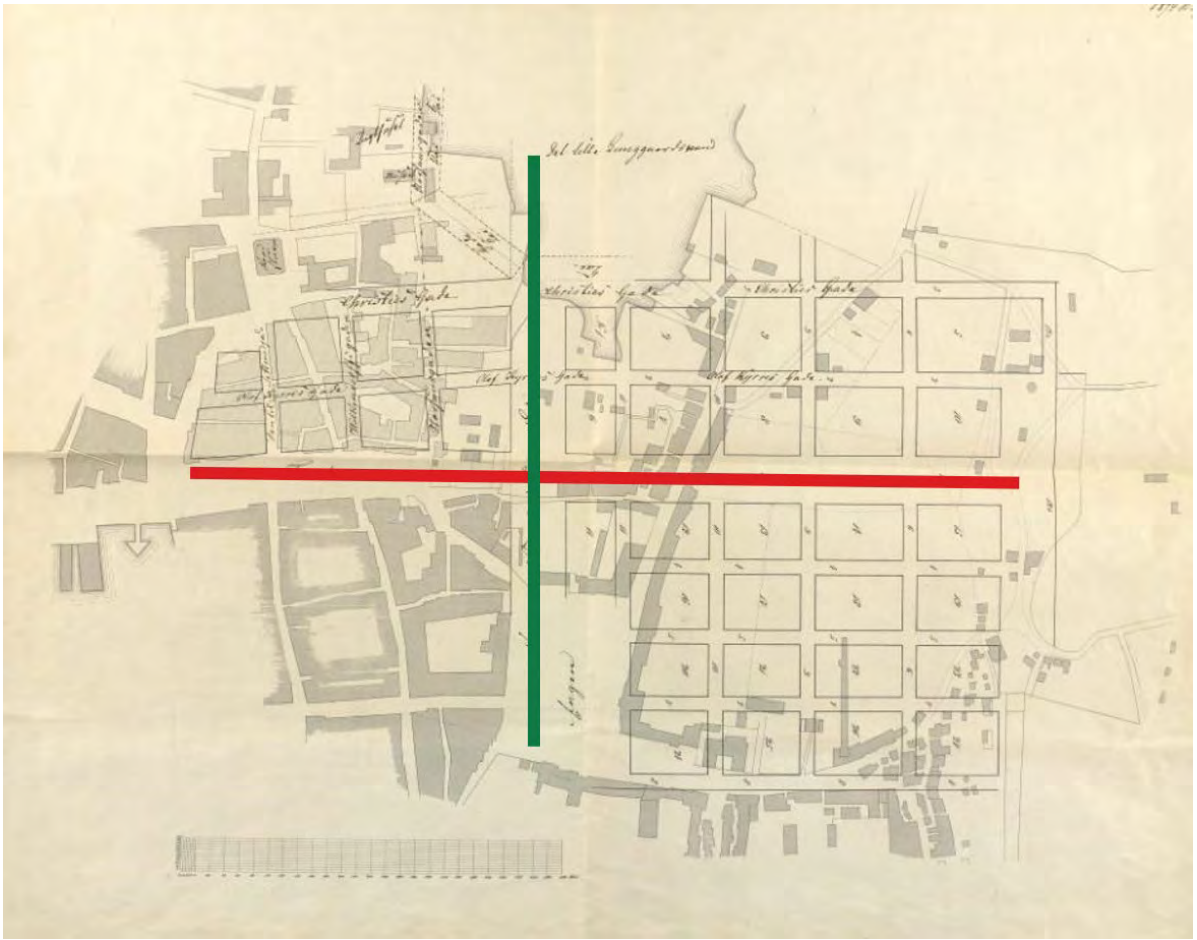

Figur 34: 1855-reguleringen er byens første rutenettplan slik den ble vedtatt etter bybrannen i 1855. Det opprinnelige forslag fra 1853 var da utvidet til å omfatte branntomtene i starvhusområdet som vi ser øverst til venstre. Hele Sukkerhusengen, fra Teatergaten til bygrensen mot Nygård, samt Maartmanns-hagen og området langs Vaskerelven, var omfattet av reguleringen. På kartet er de to hovedaksene markert på plankartet, den grønne aksen og aksen (med rødt) Torget -Torgallmenningen -Torggaten. De to aksene krysser hverandre på Kong Olav Vs plass (tidligere Ole Bulls plass) og utgjør et hovedgrep i bystrukturen.
Kilde: Byarkivet, arkivet etter Reguleringsvesenet

småbysentrum til å få et tydelig storbypreg. På begge sider av allmenningen ble det reist en ny og høyere bebyggelse med europeiske storbyer som ideal. Fornemme leie- og forretningsgårder med historistiske fasader ble finansiert av byens borgerskap og reist etter tegninger av byens ledende arkitekter, bl.a. Adolph Fischer, Schak Bull og Jens Z. M. Kielland. Arkitekturen var en historistisk murarkitektur etter kontinentale forbilder, hovedsakelig nyrenessanse og nygotikk med rike fasadedekorasjoner, tårn og spir. Det var dekorerte støpejerns-elementer over alt – på balkonger og porter, så vel som benker, gjerder og belysnings-armatur.

Terrenget på Torgallmenningen lå stedvis flere meter høyere enn i dag. Bortsett fra den sørvestlige delen av allmenningen, som var gruslagt til inn på 1900-tallet, ble hele bygulvet brolagt og langs bygningsfasadene lå det brede fortau med skiferheller (bruddheller fra Jondal).

Fra 1855 var en stor vannfontene midt på Torgalmenningen en populær attraksjon og møtested for byens befolkning (fig. 36). «*Vandkunsten*» var blitt oppført for å markere åpningen av drikkevannsledningen fra Svartediket. I 1868 måtte fontenen vike plass for Christiestøtten, Norges første portrettmonument. Også Christie-støtten ble senere flyttet – i 1926 fikk statuen dagens plassering på Muséplass – foran Bergen museum på Nygårdshøyden.

Figur 35: Sørvestre del av Torgallmenningen fotografert i 1885 Knud Knudsens fotoatelier med sin symmetriske fasade mot allmenningen, var og er et fondmotiv selv om aksen i dag fortsetter mot Johanneskirken. Vi ser at Torgallmenningen kun har et par mindre trær, i motsetning til den grønne aksen, med Byparken, Logehaven, og tidligere Maartmannshaven var trerike med store alléer. Kilde: Marcus/UiB, ubb-kk-1318-3540

Figur 36: Fasadene langs nordvestsiden av Torgallmenningen var i 1865 bebygd med eldre trehus. Vi ser også fontenen Vandkunsten til venstre. Fotograf: Knud Knudsen. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Formannskapet

Figur 37: Samme side av Torgallmenningen på slutten av 1800-tallet: Fornemme leie- og forretningsgårder utformet med historistiske fasader har erstattet den gamle trehusbebyggelsen, og Christie-statuen har erstattet «Vandkunsten». Det er fortsatt en markert høydeforskjell i bygulvet ned mot Fisketorget. Legg også merke til anlegget på taket av den daværende telegrafbygningen, som var knutepunktet i byens tidlige telenett. Kilde: Marcus/UiB, ubb-bros-02735

Den grønne akse blir et offentlig byrom

Figur 38: Utsnitt av Høeghs generalkart fra 1848. Den sammenhengende hagetradisjonen er tydelig: Logehaven, som strakte seg inn mot Torgallmenningen, Maartmannshaven, Kalmarhagen og den åpne Engen (ekserserplass og senere byens festplass.) Den her gult markerte delen av byen, Starvhus-området, brant i 1855 og brannen var medvirkende til etableringen av byens profesjonelle brannkorps i årene som fulgte. Store, grønne områder ble etter 1855-reguleringen delvis lagt ut til gater og bebyggelse. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

Relativt store arealer var fortsatt ubebygget da området ble regulert i 1855. Det gjorde det lettere å se for seg konturene av en gjennomført, grønn akse i tillegg til hovedaksen Torget-Torgallmenningen-Torggaten-Vestre Torggate. Det åpne og parkmessig opparbeidete byrommet langs den grønne aksen bygget videre på det private hageanlegget **Maartmannshaven** som allerede fantes i området, en eiendom som gradvis hadde blitt utparsellert til tomter i årene etter 1855. Dødsboet etter «rentenistene» Hans C. og Birgitha C. Maartmann, Christen Maartmanns ugifte sønn og datter, solgte etter hvert den siste delen av eiendommen Maartmannshaven til kommunen i 1890. Maartmanns-huset ble revet i 1892, demontert og gjenreist ved Tveitevannet der det stod til 1960. [29]

Vegg i vegg med Den gamle Logen fikk selskapet reist et nytt og større forsamlingslokale, «*Logen, Den Gode Hensikt*» i 1883 etter tegninger av Hans Henrich Jess [30] og den gamle Frimurerlosjen kunne da rives. Aksen mellom Engen og Smålungeren ble altså ikke åpnet helt

[29] Bergen i Edvard Griegs tid, Skald forlag 2015
[30] https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1424941

Figur 39: Logegaten ca.1910 med Logen og Logehagen. Det er ikke vanskelig å se at denne aksen virkelig var grønn. Både Logehagen (Øvre Ole Bulls plass) og Nedre Ole Bulls plass var langt mer trerik enn i dag. Kilde: UiB/Marcus ubb-kk-1622-09914

opp før etter 1890. Det tok dermed flere tiår før den 1855-regulerte aksen mellom Engen og Smålungeren endelig ble etablert.

I siste halvdel av 1800-tallet slo folkepark-ideen igjennom for fullt i Norge i en tid preget av sosiale reformer på denne tiden – disse kom også til uttrykk gjennom Sunnhetsloven av 1860. Behovet for grønne lunger i byene økte i takt med industrialisering og befolkningsvekst, og ideen om offentlige byparker fikk for alvor fotfeste i andre halvdel av 1800-tallet. Byparker var et nytt fenomen, og dukket nå opp i store og små byer over hele Europa, og de fleste hadde forbilde i de samtidige byfornyelsene i Paris. I Norge kom opprettelsen av byparker i gang fra rundt 1870. Bergen hadde ambisjoner om å utvikle seg til en moderne by og lot seg tidlig inspirere av trenden. Det ble opprettet kommunale beplantningsvesener, og i Bergen var også Det nyttige Selskab en aktiv pådriver og finansiell bidragsyter. Det kommunale parkvesenet lå først under ingeniørvesenet.

Det lå en sterk offentlig vilje og aktive plangrep til grunn for gjennomføringen av en åpen akse med parker og plasser. Plangrepet med de to kryssende aksene og deres dimensjoner er så omfattende, at man må kunne anta planleggerne har latt seg inspirere av plassdannelser og avenyer i langt større byer på kontinentet, kanskje i første rekke Wien og Paris.

Den parkmessige opparbeidelsen langs den grønne aksen skjedde altså gradvis. Partiet nord for Smålungeren ble opparbeidet først som følge av reguleringsarbeidet etter storbrannen i 1855 og kommunens kjøp av denne delen av Maartmannshaven i 1862. Den samtidige etablering av Byparken i 1865 utgjør det første kapittelet i utviklingen av den grønne aksen som offentlig byrom. I Bergen manifesterte folkepark-idéen seg noen tiår seg senere også gjennom to andre betydelige parkanlegg: **Nygårdsparken** (anlagt 1882-85) og **Nordnesparken** (anlagt 1888-89).

Det er en historisk kontinuitet i arealbruken i området, ved at de historiske hagene har bundet Torgalmenningen sammen med et grøntareal og rekreasjonsområde og ved at store kulturinstitusjoner er blitt etablert i dette området.

Etter hvert ble DNS med Teaterparken og Hovedbiblioteket (1917) reist som tydelige *fondmotiv* i hver sin kortende av aksen. På langsidene ble aksen undertiden rammet inn av mange monumentale, offentlige bygninger som understreker byrommets representative karakter. Aksen er derfor også en arkitektonisk akse der monumentale bygningsfasader danner byromsveggene i en tydelig dialog mellom fasaderekkene og parkrommet.

Byparken – den rektangulære parken mellom Christies gate og Olav Kyrres gate, er byens eldste offentlige park. Parken ble formet som et grønt kvartal i 1855-planens rutenettsystem. Byparken ble opparbeidet fra 1865-1868 av Bergen kommune, og anlagt etter en plan utarbeidet av stadsingeniør og branndirektør Daniel Hansen (f.1817-d.1901). Parken var opprinnelig anlagt som et selvstendig avgrenset parkanlegg i engelsk landskapsstil, med buktende grusveier og et stakittgjerde som ytre avgrensning av kvartalet. Etter en tid ble dette erstattet av et høyt smijernsgjerde, som ble fjernet tidlig på 1900-tallet – trolig mellom 1901 og 1903 – samtidig

Figur 40: Den nyetablerte Byparken fotografert i 1867 av Knud Knudsen, før Permanenten ble oppført. Parken var opprinnelig i landskapsstil med slyngende veier. Til venstre i bildet ser vi det hvitmalte Maartmannshuset med halvvalm frem mot parken. Kilde: UiB/Marcus ubb-kk-1318-3513

som det lave, slanke flettegjerdet med 8-tallsmønster ble introdusert. Dette gjerdet ble videreført i det nye parkanlegget etter brannen, og er fortsatt i bruk i den grønne akse.

Figur 41: Byparken fotografert av Knud Knudsen mellom 1872 og 1875 i vinterhalvåret. Vi ser at trerekken langs Olav Kyrres gate har vokst, og ny" tidsriktig" bebyggelse langs gaten er vokst frem.
Kilde: UiB/Marcus, ubb-kk-1318-2147

Figur 42: Byparken i 1890. Vegetasjonen har på få år vokst seg høy og tett, og kvartalet har blitt et mere lukket parkrom avgrenset mot byen med høye trær. Musikkpaviljongen er på plass. Kilde: UiB/Marcus, ubb-bros-01168

Nord for Byparken brant det omtalte starvhus-området i 1855, og den nye bebyggelsen som ble oppført i området var tilpasset kvartalsreguleringen i reguleringsplanen fra 1855. Det øverste bildet på forrige side (fig. 41) viser at det ble oppført staselige bygårder (daværende Olav Kyrres gate 18, Starvhusgaten 8 og 10) over to etasjer med fasader mot kortsiden av Byparken, begge med murforblendete fasader med rik pussornamentering og symmetri inspirert av nyrenessanse. Disse kvartalene brant ned igjen i 1916.

På motsatt kortside av parken var det opprinnelig trehusbebyggelse med romslige hager, men denne ble sanert for å gi plass til «Den permanente utstillingsbygning» i 1896, den eneste permanente bygningen reist til Landsutstillingen i 1898. **Permanenten** er en monumental bygning i nyrenessanse tegnet av arkitekt Henry Bertram Bucher, etter konkurranse. Fasaden og vestibylen har relieffskulpturer modellert av Hans J. Johannessen, som symboliserer de aktiviteter museet representerer. I en nisje midt på hovedfasaden er oppstilt en bronseskulptur av maleren J. C. Dahl, utført av Ambrosia Tønnesen og avduket 1902.

Figur 43: Vestlandske Kunstindustrimuseum, Permanenten (oppført 1896), ble tegnet av arkitekt Henry Bertram Bucher. Fotograf: Knud Knudsen. Kilde: Arkivet etter Formannskapet, Bergen Byarkiv.

Musikkpaviljongen, som var en gave til Bergen kommune fra kjøpmann og konsul Fredrik Georg Gade (f.1830-d.1905), ble oppført i 1888. Paviljongen har en historistiske utforming med en orientalsk utformet sink-tekket kuppel med spir, og rik ornamentikk i gjerder og brystningsplater. Parkens første musikkpaviljong skal ha blitt hentet fra Tyskland som byggesett i støpejern. Få år senere ble denne erstattet av en ny paviljong som fortsatt står der som en rest fra det tidlige parkanlegget. Denne ble produsert av Vulkan jernstøperi i Christiania. En tilsvarende paviljong ble oppført i Nygårdsparken i forbindelse med Landsutstillingen i 1898. [31]

Resten av den gamle Maartmannshaven ble i 1892 utlagt til (Nedre) Ole Bulls Plass, etter at hovedhuset, som sto midt i den grønne aksen, ble revet i 1892.[32] Ole Bull-monumentet ble avduket 17. mai 1901. Fiolinisten og komponisten Ole Bull, som i sin tid var en «superkjendis» i inn- og utland, døde i 1880. Over 30 000 deltok i begravelsen og allerede året etter startet arbeidet med å finansiere et minnesmerke, men først etter 21 år kom Stephan Sindings bronsestatue opp: På toppen av en kunstig steinrøys, bygget opp av store, kantete gråstein, troner Bull med fiolinen sin over en fontene utformet som en foss, der en materialisert utgave av

Figur 44: Maartmannshuset fotografert ca. 1890. Hagen er den siste resten av det som hadde vært et større hageanlegg fra 1700-tallet. Vi ser to styvete lindetrær på hver side av hagegangen.. Huset ble revet i 1892 og gjenoppført ved Tveitevannet, der det sto til 1960. Kilde: UiB/Marcus, ubb-kk-m-041

[32] Årstadposten, nr.6

Figur 45: Ole Bull-monumentet fotografert på 1890-tallet.
Kilde: UiB/Marcus, ubb-bros-01573

den mytiske Fossegrimen sitter og trakterer sin harpe. Symbolikken spiller på myten om at landets største felespillere, som f.eks. Myllarguten, gikk til fossen for å lære slåttene sin av Fossegrimen. Opprinnelig sto monumentet på en plenflate, omgitt av «norsk skog» – den gang bestående av hjemlige treslag som bjørk og gran. Dette var midt i unionsstriden med Sverige, og monumentet fikk en tydelig nasjonalromantisk karakter. Monumentet falt ned i 1997, ble restaurert og satt opp igjen i 1998.[33]

Figur 46: Et høyt smijerns-gjerde rundt Byparken ble fjernet rundt. 1905. På denne tiden ble dette "8-talls"-gjerdet introdusert som kanting. Gjerdene skal være laget etter skisser som anleggsgartner Ingolf Eide opprinnelig utarbeidet for Teaterparken. De står fortsatt i Byparken, men slike gjerder ble tidligere brukt også i de andre offentlige parkene i sentrum, både på Ole Bulls plass og ved Smålungeren.
Foto: Byantikvaren, 2022

[33] Arne Sælen, Jo Gjerstad: Gatestreker, Bodoni 2023

Den tidlige turismen og moderne hotelldrift

Frem til midten av 1800-tallet var de som besøkte Bergen først og fremst, forretningsfolk, sjøfolk, striler og nordlandsfarere. I andre halvdel av 1800-tallet vokste Bergen og Vestlandet frem som et populært turistmål, i noen grad for norske turister, men først og fremst turister både fra Storbritannia og kontinentet. *Holdts hotell* ved Logehaven var det første, større hotellet i byen. Den nye gruppen reisende forventet noe mer enn enkle bondestuer og loft, og det var kun noen få gjestgiverier og losjihus i byen. De mest kjente hotellene var *Skandinavie* og *Halvkanden* på Klosteret og Madam *Sontums Hotel* på Tollbodallmenningen, der Ibsen flyttet inn da han kom til Bergen i 1851[34]. Rundt 1850 kom det i gang dampskipsruter og turisttrafikken vokste raskt. *Holdts hotell* i Veiten åpnet i 1866 som konditori og med kun noen få rom i et tidligere vertshus, men allerede på 1880-tallet var hotellet utvidet til 60 værelser og med et etter hvert velrennomert kjøkken. Det mest oppsiktsvekkende var likevel den store terrassen på hele 400 m², der man kunne nyte den sjeldne bergenssolen, utsikten over Logehaven og Engen og musikk fra en scene på terrassen. Hotellet forsvant med bybrannen i 1916 og ble aldri gjenreist.[35]

Da Vossebanen, med sin endestasjon like ved Byparken, ble åpnet i 1883, økte turisttrafikken ytterligere. I 1885 kjøpte «*Actieselskabet Hotel Norge*» to bygårder ved Maartmannshaven – disse ble ombygget. Den språkmektige Georg Pommerenk fra Hamburg ble først ansatt som hotelldirektør, og kjøpte så hotellet i 1891. Det hadde først 60 senger, men ble utvidet og hadde rundt 200 gjestesenger ved århundreskiftet. Det meste av hotellet stod etter 1916-brannen, men ble likevel revet i 1961 for å gi plass til dagens hotellbygning, tegnet av ark. Halvdan B. Grieg. [36]

Figur 47-49: Holdts Hotel (over t.v.) startet som et gjestgiveri og konditori i Veiten, og ble utbygget på 1860-tallet. Den store ute-terrassen (over t.h.) ble etter dette et populært og sentralt møtested ved den grønne aksen som åpent seg fra Engen til Smålungeren på denne tiden. Også Hotel Norge (under t.v.) ved Byparken ble etter hvert et velrennomert og populært turisthotell. De to hotellene, som begge lå strategisk til ved den nye grønne aksen og nær både dampskipskaiene og Vossebanen, ble viktige for utviklingen av turistnæringen etter 1850 i regionen. Kilde for alle de tre bildene over: UiB/Marcus

[34] https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1424807
[35] https://www.bt.no/nyheter/lokalt/i/GG598x
[36] https://www.bt.no/nyheter/lokalt/i/Q779nW

Bebyggelsen langs den vestligste delen av Kaigaten var nyoppført etter brannen i starvhus-området i 1855. Her lå de staselige murgårdene *Hotel Metropol* (1897) og *Hambros skole* (1888) som begge brant og ble revet etter at strøket på nytt ble brannrammet i 1916.

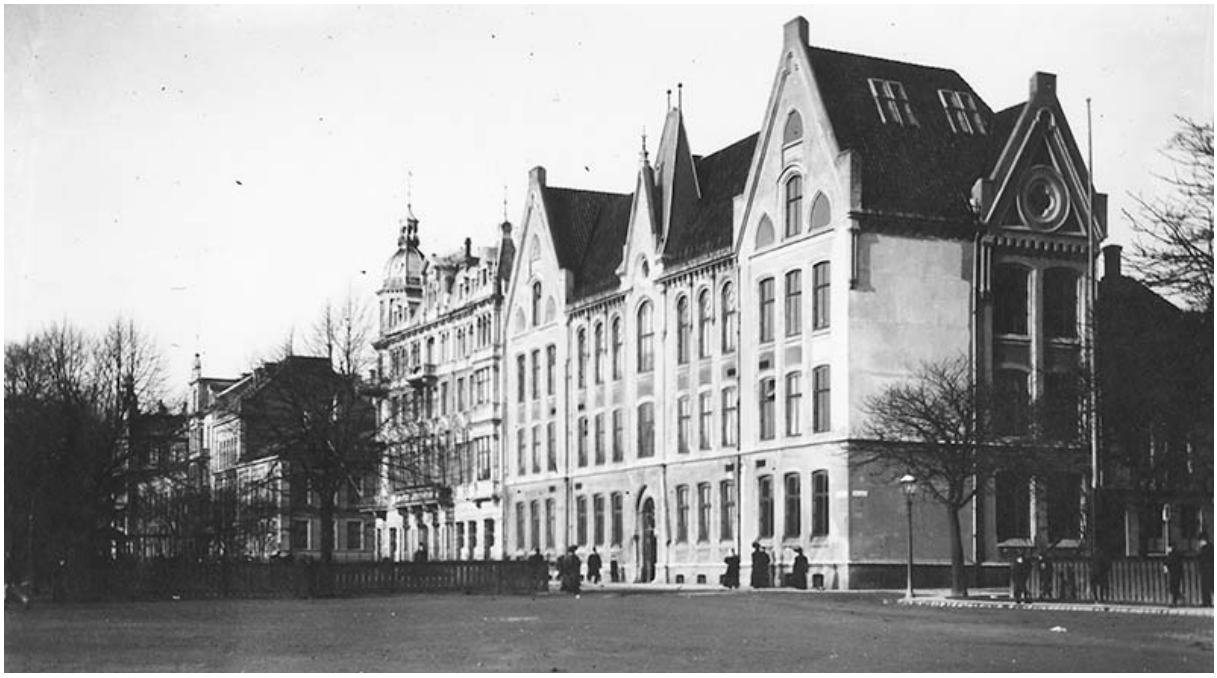

Figur 50: Hambros skole (nærmest) og Hotell Metropol. Bak stakittgjerdet (t.v.) ligger Børneparken.
Kilde: UiB/Marcus ubb-bros-01953

Figur 51: Starvhus-området og Rådhuskvartalet i 1913 vist med dagens bykart i gråtone som bakgrunn. Vi ser at gatenettet er noe endret etter 1916-reguleringen. Brannen i 1916, som startet ved Østre Murallmenningen og pga. storm fra nordvest, spredte seg sørøstover og ble først stanset omtrent der den røde streken er tegnet inn. Ca. 2700 mennesker ble husløse i brannen. Den daværende Hovedbrannstasjonen (midt på kartet), Hagerupsgården og Det gamle rådhuset overlevde så vidt brannen. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

Den Nationale Scene på Engen

Teaterinstitusjonen *Den Nationale Scene* ble stiftet i 1876. I *Komediehuset på Engen* (reist 1800 av Det Dramatiske Selskab) hadde Ole Bull før dette etablert *Det norske Theater* i 1850, der både Henrik Ibsen (1851-57) og Bjørnstjerne Bjørnson (1857-59) fungerte som instruktører. Christian Michelsen stod fra 1895 i spissen for arbeidet med å få finansiert og reist et nytt og moderne teaterbygg.

Planene om en ny teaterbygning på Engen med en publikumskapasitet på 800 ble vedtatt i 1901, og teateret skulle reises på en tomt stilt gratis til rådighet av kommunen på byens tidligere ekserserplass og festplass, en plassering som var omstridt. I reguleringsbestemmelsene var ett av kravene at den nye teaterbygningen skulle ha en avstand på minst 25 meter til omkringliggende bebyggelse. Dette gav rammene for parkanlegget og bygningen og bidro trolig også til å redde både teateret og bebyggelsen sør og vest for Engen fra bybrannen i 1916.

Den nyutdannede arkitekten Einar Oscar Schou vant den utlyste arkitektkonkurransen i 1905. Anlegget han tegnet var inspirert av ideen om *Gesamtkunstwerk* som oppstod i Wien rundt 1830, et idégrunnlag som kom til å prege *jugendstilen* i siste del av samme århundret: Fasade, interiør og omgivelser skulle utgjøre en helhet. Arkitekturen ble ansett som et offentlig anliggende som skulle gi forbipasserende en estetisk opplevelse. Teaterbygningen skulle derfor kunne betraktes som et frittstående kunstverk fra alle sider. Grunnstein-nedleggelsen 25.juli 1906 var en av Kong Haakon VII og Dronning Mauds første offisielle handlinger [37].

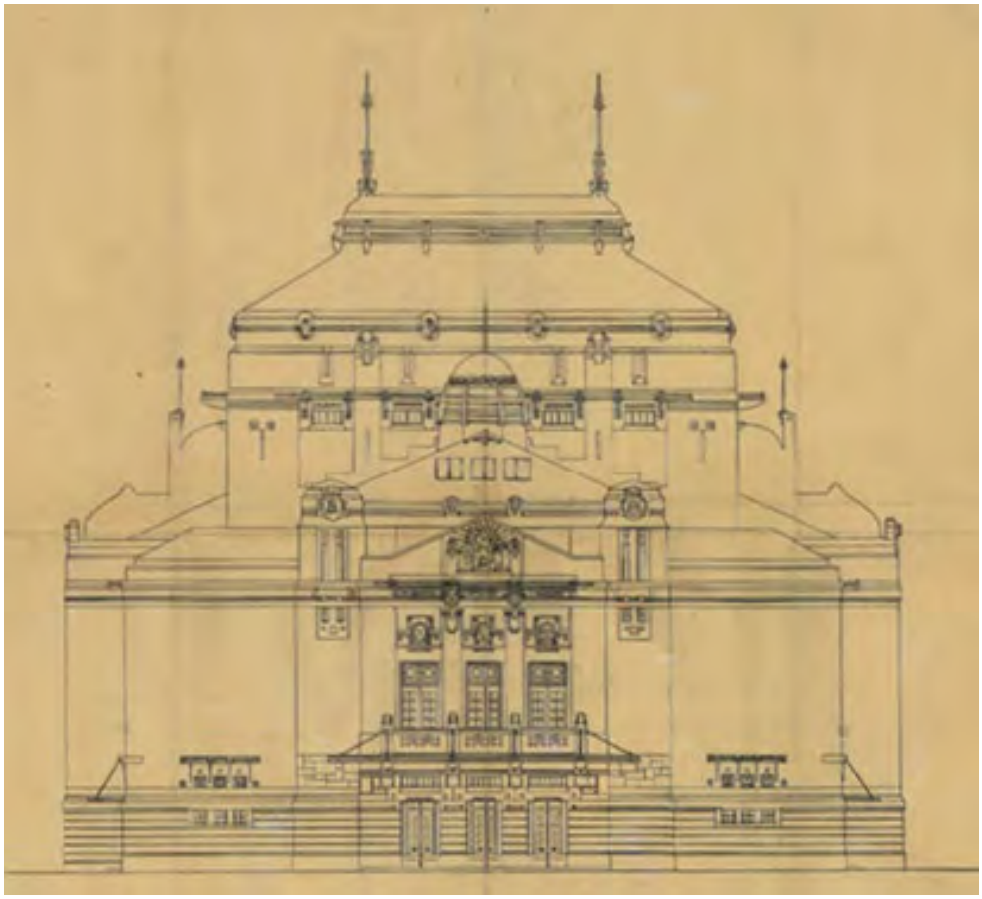

Figur 52: Hovedfasaden til "Bergens nye Theater" slik den fremstår på tegningene til vinnerutkastet fra Einar Oscar Schou til arkitekt-konkurransen i 1905. Schou var utdannet ved den Kgl. Tegneskole i Kristiania (1898-1901) og ved kunstakademiet i Stockholm (1901-03). Han hadde høstet verdifull erfaring som assistent (1903-06) under oppføringen av Kungliga Dramatiske Teatern i Stockholm som sto ferdig 1908. Vinnerutkastet fikk et enhetlig preg av tysk-østerriksk jugendstil med ornamentikk preget av nordisk fauna. Andre kjente verk av Schou er Nedre Fløibanestasjon (1912-18), Fløien Folkerestaurant (1925) samt Bergen Arbeiderblads bygning (1938). Kilde: Byarkivet, BBA/A-0430/H/Ha/L0340

[37] Kilde: Askeladden.

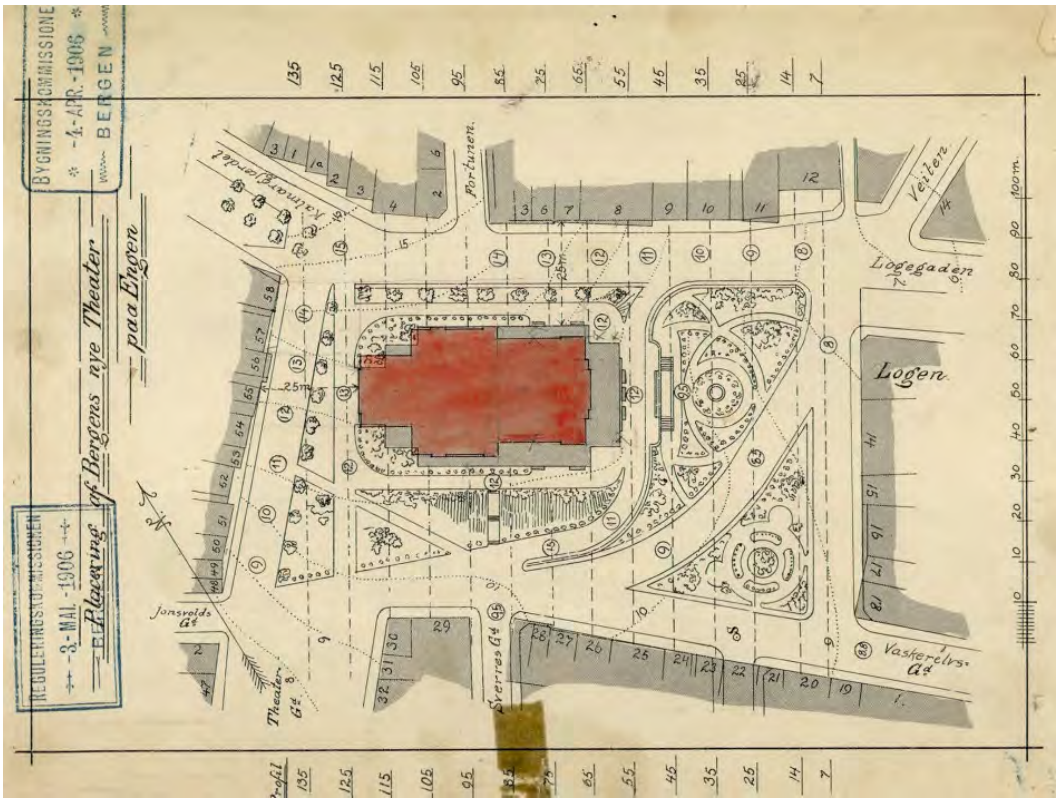

Figur 53: Forslag utarbeidet av stadskonduktør Richard Tønnesen i 1901 til «Planering af Bergens nye Theater paa Engen» hadde et kostnadsoverslag på kr.11 000,-. Kommunen hadde et håp om privat finansiering, og etter hvert ble C. Sundts legat en betydelig bidragsyter. Kilde: Byarkivet

Byggekomiteen for teaterbygningen ble ledet av arkitekt Schak Bull, og bestod av hele 50 av byens mest fremtredende menn. Det Nyttige Selskab nedsatte dessuten i 1905 en komité som skulle utarbeide en plan for «*byens forskjønnelse*». De engasjerte anleggsgartneren Ingolf Eide i arbeidet med å utforme Teaterparken. Ingolf Eide (f.1874-d.1938) hadde etablert sin praksis i Bergen i 1898. Både anleggsgartner Eide og arkitekt Schou tok utgangspunkt i stadskonduktør Richard Tønnesens forslag fra 1901 til utforming av parken (se fig.53), men Eide, med støtte av Det Nyttige Selskaps parkkomité, ville ha trikkelinjen flyttet utenfor parken, en omvei på ca. 35 meter. Dette var billigere enn stadskonduktør Tønnesens reviderte forslag fra 1906, som krevde at terrenget måtte senkes ca. 1 m. Virkningen av senkningen var imidlertid gunstig for teateret, som ville «trone» høyere i bybildet (se fig. 56). Eide var opptatt av en helhetlig utforming der parken skulle inngå i et langstrakt grøntdrag helt fra Klosteret via Kalmarhagen og Teaterparken ned til Byparken. For arkitekt Schou var derimot teaterbygningens monumentalitet og sentrale posisjon i enden av den grønne aksen særlig viktig, og han støttet derfor Tønnesens forslag i klare ordelag: "*Herigjennem vil hele anlegget paa den naturligste og vakreste Maade slutte sig til Theaterbygniagen, hvilket man ikke paa nogen måde kan sige om Hr. Eides hovedplan, som man derfor finder at maatte tage Afstand ifra*." Det endte med at Bystyret vedtok Tønnesens forslag. Ingolf Eide måtte i flere omganger tilpasse sin beplantningsplan etter at han først hadde innarbeidet et stort trappeanlegg foran hovedinngangen etter ønske fra arkitekt Schou (fig.55).

En planskisse stemplet 17.oktober 1907 viser hvordan han også måtte tegne om parkens sydlige parti etter Schous anvisninger. Parkanlegget, som stod ferdig i 1909, ble dermed anlagt med et jugend-inspirert møblement og flate-utsmykning, ikke i den enklere landskapsstilen Eide hadde foreslått. Nyre-formede plenfelt med preg av «asymmetrisk symmetri» gav et tydelig, jugend-preget formspråk som kommer godt frem av bykartet fra 1913 (se fig. 57). Slyngende, gruslagte spaserveier mellom små øyer av plen ble adskilt med de lave, slanke smijerns-gjerder. Disse

gjerdene i «8-tallsmønster» (se fig. 58) som Eide tegnet, ble benyttet både i Teaterparken og i Byparken. Teaterparken hadde også lange, buede 12-mannsbenker i jugendstil som fulgte spaserveienes kurver. Trær og busker var heller ikke like «fritt» plassert som i Eides

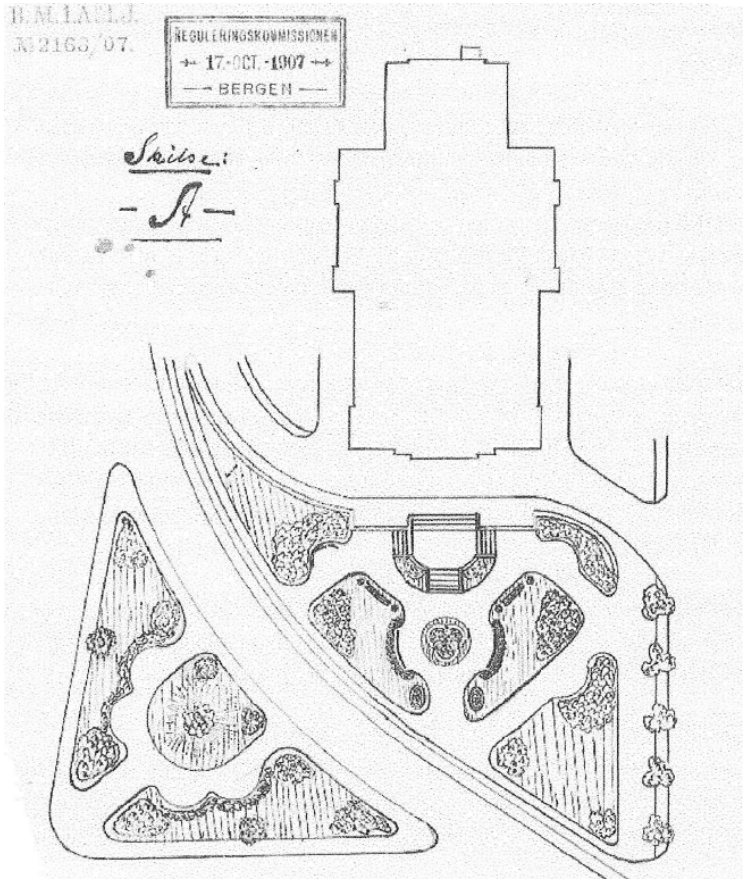

Figur 54 (over): Utsnitt av beplantningsplan av gartner Ingolf Eide, datert 3.juni 1907. Eide måtte akseptere at trikkelinjen fra Veiten ble lagt diagonalt gjennom parken. Planen viser at Eide var påvirket av den romantiske landskapspark-stilen. Legg ellers merke til den sammenhengende alléen over Ole Bulls plass og Teaterparken – dens forlengelse over Kalmargjerdet ble aldri realisert. Kilde: Byarkivet, arkivet etter arkitekt Einar Oscar Schou.

Figur 55 (t.v.): En plantegning kalt Skisse -A - stemplet 17.oktober 1907 viser hvordan Ingolf Eide har måttet tegne om parkens sydlige parti etter Schous anvisninger: Parken foran hoved-fasaden har fått et tydeligere jugend-preg enn det vi ser i beplantningsplanen Eide hadde levert juni samme år. Kilde: Byarkivet

Figur 56: Teaterparken kort tid etter at den ble ferdig i 1909. Den var utformet som landskapspark med jugend-preget utsmykning og flate-utforming. Trærne er som vi ser nyplantede og små, og plenflatene ligger som små øyer, uten hekkene som skaper en mer lukket romvirkning i dagens park. Trikkeskinnene går som vi ser tvers gjennom parken. Foto: Knud Knudsen, UiB/Marcus ubb-kk-1622-09919

beplantingsplan, som var sterkere preget av den romantiske landskapsstilen. Fra den opprinnelige parken er bevart mange store trær av ulike typer, blant annet de fire søylealmene som flankerer hovedtrappen, lind og store hestekastanjer og rød hestekastanje, som står fritt plassert og i dag er blitt store, gamle trær. Bjørk var med i Ingolf Eides opprinnelige beplantningsplan og står fortsatt i parken, det samme gjelder Blodplommene ved *Mor og Barn*-statuen. På østsiden lå opprinnelig en lindeallé, fra den er det bevart 4 trær som ble flyttet opp over muren som ble anlagt etter 1916. Plenflaten foran den buede granitt-trappen fulgte opp bueformen, og var beplantet med et stort, kunstferdig blomsterbed i kronemotiv som strålte ut fra trappen. Bedet ble kalt for «Kronen». Sammen med teaterets hovedfasade, utgjør trapp og parkanlegg en enhet og et hovedmotiv eller fondmotiv mot plassen og byen nedenfor. Trikken over Engen gikk diagonalt gjennom parken, like nedenfor trappeanlegget, og parken lå mer åpen mot resten av byen enn i dag. Opprinnelig var idéen at landskapsrommet skulle forlenges mot Nordnes-ryggen over Kalmargjerdet (se fig. 53 og 54), men i reguleringsplanen etter bybrannen i 1916 ble dette ikke videreført.

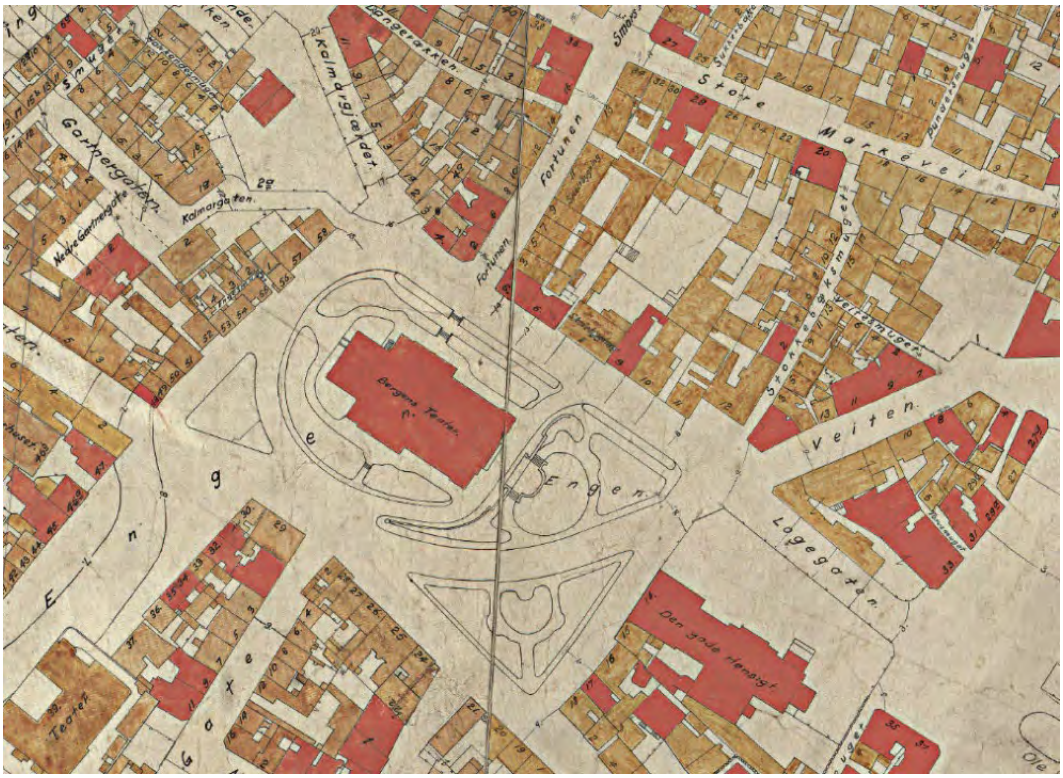

Figur 57: Utsnitt av bykartet fra 1913 viser den jugend-inspirerte parken man endte opp med å bygge rundt Den Nationale Scene, med nyre-formede plenfelt og et preg av «asymmetrisk symmetri». Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

Figur 58: Den Nationale Scene fotografert en gang mellom 1926 og 1929. Anlegget regnes som Bergens hovedverk innen art noveau/jugend-arkitektur. Teaterparken ble tidlig i etableringsprosessen planlagt som en integrert del av teaterbygningen på Engen. Det monumentale jugendstilsbygget skulle gi inntrykk av å vokse organisk opp og ut av naturen. Inngangsfasaden var lenge dekket av et grønt teppe av klatreplanter som forsterket dette. Det grønne teppet gror til og med innover på det fremskutte midtpartiet. Trappeanlegget i grovt tilhugget granitt er også et viktig element i denne helhetsvirkningen. Veiten 3 og trappen opp til Christian Michelsens gate var fortsatt ikke bygget da bildet ble tatt. Foto: Knud Knudsen UiB/Marcus [ubb-kk-pk-2141]

Smålungeren – fra stinkende pøl til perle

Bergen hadde, som vi har beskrevet, et annet problemområde: Lille Lungegårdsvannet, i dag kalt Smålungeren. Det lå som en stinkende pøl i et område som man ønsket skulle bli en del av byens nye sentrum etter at Nygård (Domkirkens landsogn) ble en del av Bergen i 1877.

Figur 59: Utsnitt av Høegs generalkart 1848 med figur som viser Kaigatens plassering i dag. Vi ser at området før 1850 fremstilt som et ubebygd hageareal, og dette var nok delvis på tidligere utfyllinger. Den tidligere gården til Magistrat-presidenten («Museet», se fig. 32) og «Tugthuset» (Manufakturhuset, se fig. 29) er avmerket. Kart utarbeidet av Byantikvaren, 2023

Figur 60: Sjøfronten mot Kaifaten fotografert ca.1900 av O.A Svanøe. De omfattende kaiarbeidene og svingbroen fra 1868 over Lille-Strømmen muliggjorde rutebåttrafikk til og fra Fløen, Årstad-siden av Store Lungegårdsvann og Solheimsviken, her ved dampskipet Fløen. Kilde: UiB/Marcus, ubb-bs-ok-07772

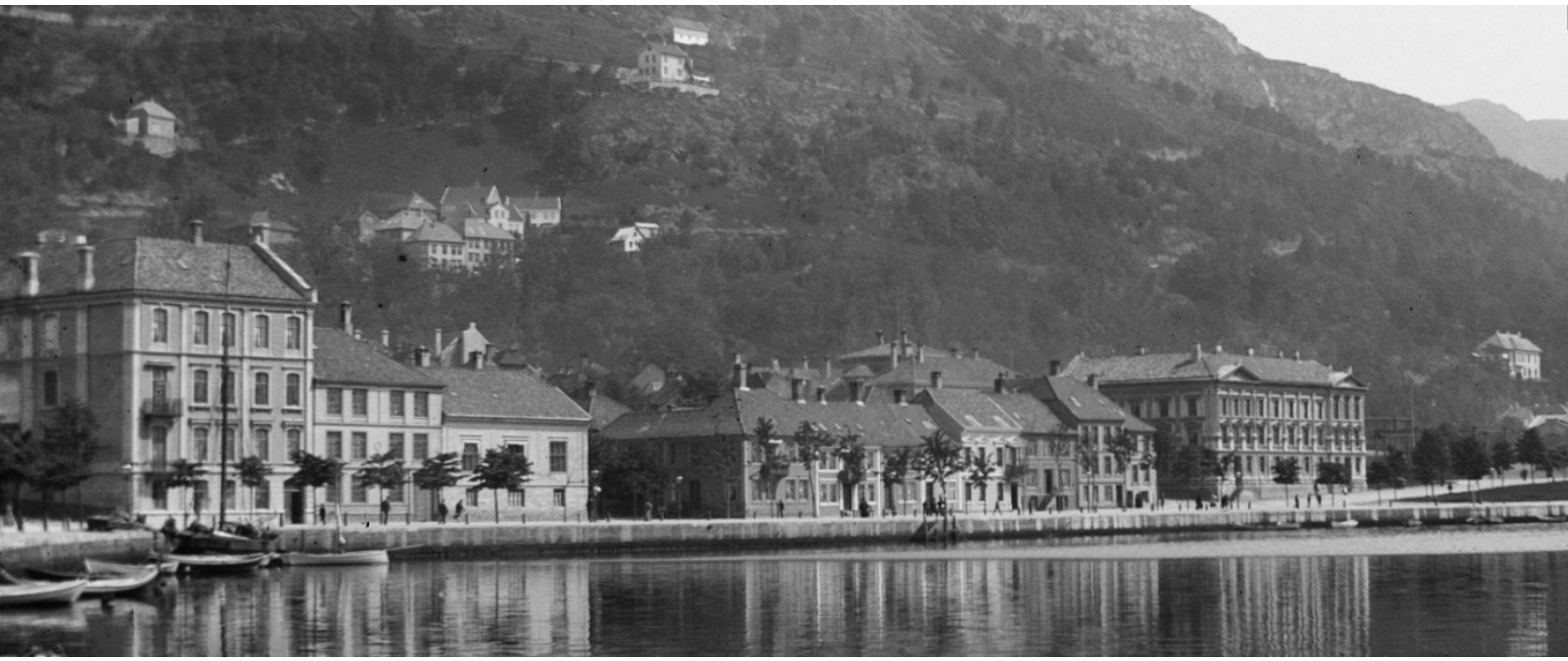

Figur 61: Kaigaten mellom Peder Motzfeldts gate og Strømgaten fotografert ca.1900 av Gudrun Hilmers Negaard. Til venstre ser vi Frimurerlosjen (St. Johannesloge) i Kaigaten 4, en murgård oppført 1877 som ble revet i 1976. Lengst til høyre i husrekken Bergen Haandværks- og Industriforenings Aldershjem, i dag ombygget til privat videregående skole. De øvrige bygningene i husrekken fra nr. 8 er murforblendet 1800-tallsbebyggelse som fortsatt står i dag. Kilde: UiB/Marcus, ubb-ghn-002

Figur 62: I tiårene etter etableringen Kaigaten, ble strandsonen mot Smålungeren parkmessig opparbeidet og tatt i bruk som promenadestrøk. Bildet over antas å være tatt rundt århundreskiftet. Legg merke til 8-tallsgjerdene som vi kjenner igjen fra Byparken og den opprinnelige Teaterparken. Foto: O.A.Svanøe, Marcus/UiB ubb-bs-ok-05222-004

Lille-Strømmen mellom Store- og Lille Lungegårdsvannet var tidligere åpen der Strømgaten går i dag, og en trebro over strømmen er vist allerede på 1740-prospektet (se fig. 19). Denne broen finner vi ikke igjen på senere kart eller prospekt. Innløpet til brakkvannsbassenget Smålungeren var for grunt for større fartøy. Derfor ble det mudret og opparbeidet en ny murt kaifront langs Kaigaten der mindre skip, som i hovedsak trafikkerte Lungegårdsvannene og Puddefjorden, kunne legge til (se fig. 60). En svingbro av jern ble bygget over strømløpet, slik at mindre skip kunne slippes igjennom Lille-Strømmen. Prosjektet var fullført 1868 som Havnevesenets dyreste prosjekt på 1800-tallet. De tidligere garveriene, med sin ofte illeluktende virksomhet, etablerte seg på Nygård-siden etter 1855-brannen i Starvhusområdet (se fig. 64).

På Lungegårdsmarkene, dvs. på Lungegården-siden av Lille-Strømmen, ble byens første gassverk etablert i 1856. Da Bergensbanen skulle anlegges, måtte Gassverket i 1908 flyttes til Jekteviken.

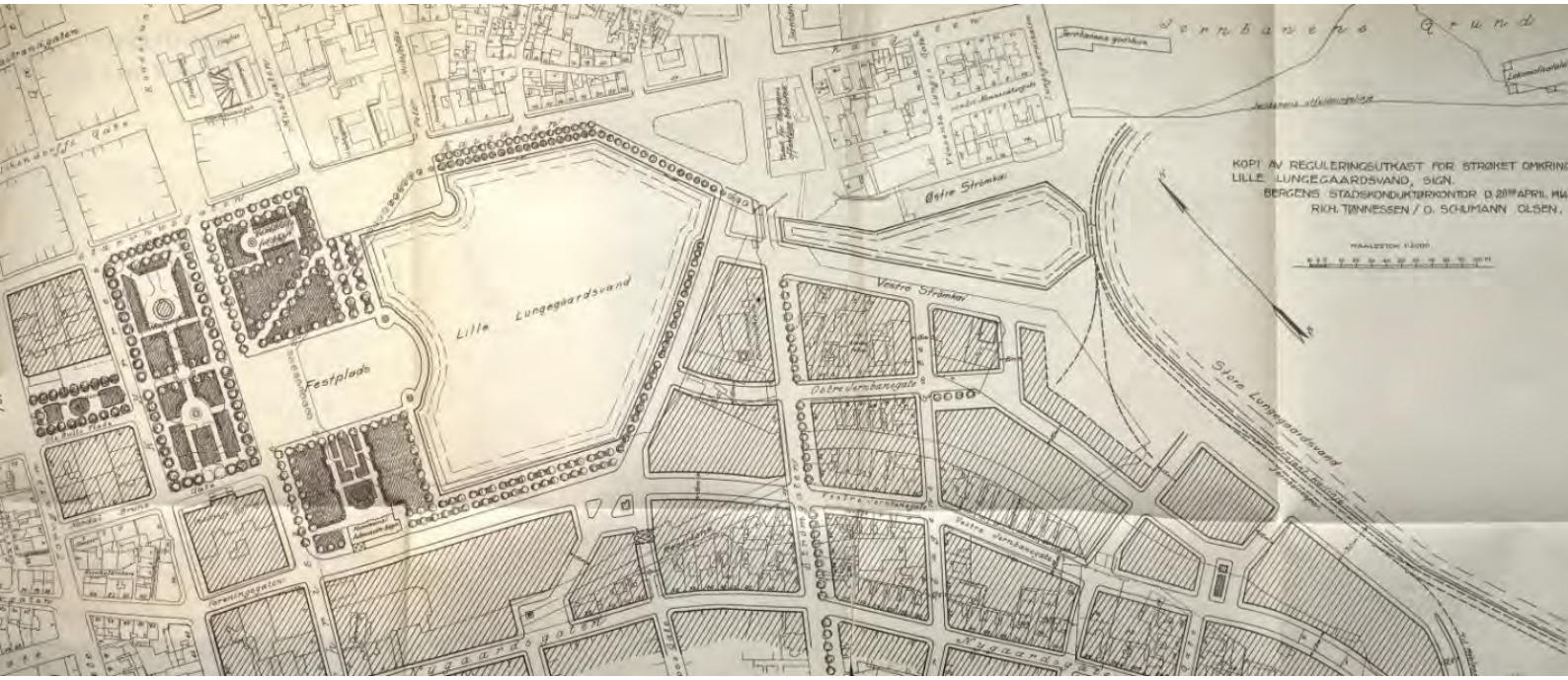

Figur 63: Det var allerede 30.11.1914 vedtatt en reguleringsplan for «strøket mellem Nygaardsgaten og Lungegaardsvandene» utarbeidet av stadskonduktør Olai Henrik Schumann Olsen samme år bygget videre på arkitekt Einar Oscars Schous vinnerutkast fra byplan-konkurransen. Det klassisistiske parkidealet er i tiden, og landskapspark-idealet i den daværende Byparken er forlatt. Flate-utsmykningen og vannspeilets form er ganske ulikt resultatet av i 1916-reguleringen. Kilde: Bergen kommune, Planregisteret

Bebyggelsen i **Kaigaten** sørøst for Peder Motzfeldts gate ble reist i samme perioden, mellom 1850 og 1880, Kaigaten ble da anlagt som en helt ny bygate langs den nyanlagte kaifronten mot Smålungeren. Høegs generalkart fra 1848 (se fig, 59) viser såkalte kålhager på denne strekningen og ingen bebyggelse.

Den mest iøynefallende av disse er tidligere «*Bergen Haandværks- og Industriforenings Aldershjem*» (arkitekt Schak Bull, 1885) som i dag rommer Kunstskolen i Bergen med adresse Marken 37. Arbeidene langs Kaigaten var på langt nær tilstrekkelig til å rydde opp i problemene rundt Smålungeren. I 1909 ble derfor landets første byregulerings-konkurranse avholdt, med to alternativer til utnyttelse: Å fylle igjen vannet eller å oppruste det. Førstepremie gikk til arkitekt

Einar Oscar Schou som nylig hadde tegnet Den Nationale Scene. Juryen la vekt på et monumentalt grep med akseføring, beplantete anlegg og plassdannelser, i tillegg til plassering av monumentale bygg som rådhus, bibliotek osv. Stadskonduktør *Olai Henrik Schumann Olsen* utarbeidet et modifisert forslag i 1914, som ble vedtatt samme år. Planene ble ikke gjennomførte på grunn av byutvidelsen mot Årstad og påfølgende stort press på reguleringsavdelingen. Utfordringene skulle likevel finne sin løsning gjennom reguleringen etter brannen i 1916.

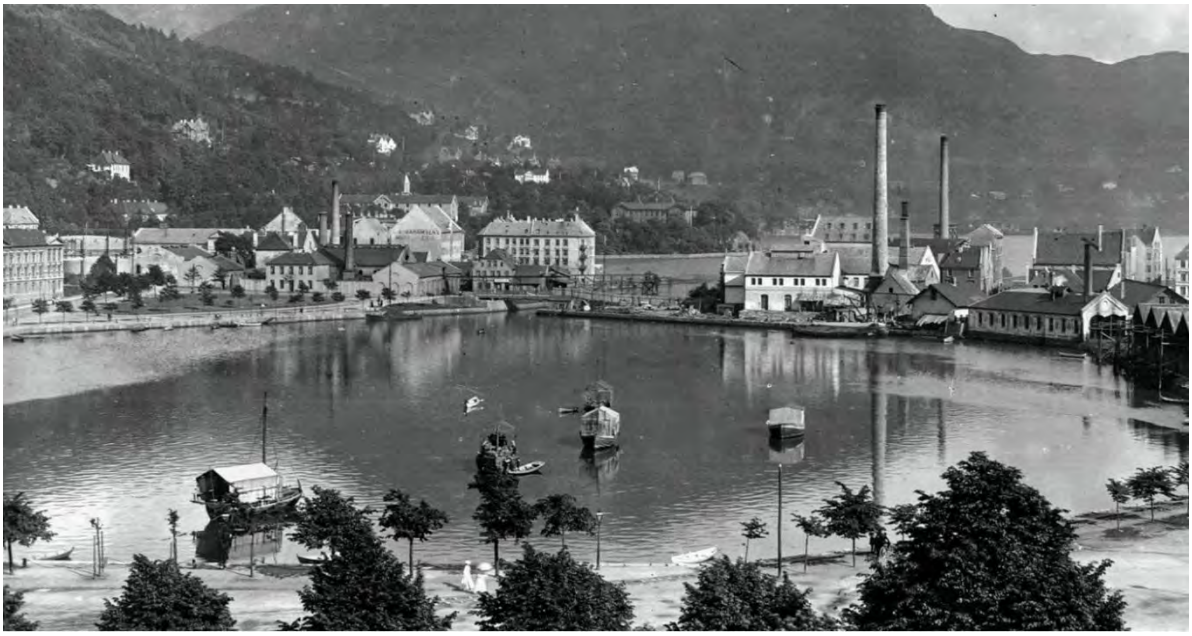

Figur 64: Smålungeren fotografert fra Byparken mot øst rundt 1900. På motsatt side av Smålungeren ser vi gassverket og svingbroen i jern over Lille-Strømmen. På dagens «Lysverk-område» ser vi at mange mindre industribedrifter har etablert seg. Den tidligere elektrifiseringen av industrien fra ca.1850 var basert på kullkraft fra dampturbiner, og denne virksomheten måtte ut av den tette trehusbebyggelsen av brannvernhensyn. Nedre Nygård hadde fått offentlig gass- og vannforsyning ca.1870, og ble på denne tiden et førstevalg for utflytting for mange av bedriftene som måtte ut av sentrum. Lengre bak skimtes to store trebygningskomplekser: Pleiestiftelsen og Lungegaardens Hospital. Helt i forgrunnen ser vi to promenade-kledde kvinner: Området var allerede tatt i bruk som rekreasjonsområde, selv om Festplassen og området rundt på ingen måte var blitt parkmessig opparbeidet. Kilde: Nasjonalgalleriet (ukjent fotograf)

Figur 65: Den gamle jernbanestasjonen ved Christies gate. Utsnitt av fotografi tatt av Knud Knudsen i første del av 1880-tallet. Christies gate var som vi ser ikke brolagt og området sørøst for Byparken fremstår var en stor, sammenhengende, gruslagt plass. Denne plassen lå på en større utfylling som fant sted i ti årene etter 1855-brannen. Til venstre i bildet ser vi havnesporet som fulgte gatenettet fra Nygård til Bradbenken, over Torget og Bryggen. Kilde: UiB/Marcus ubb-kk-1318-2680

Figur 66: Området rundt Smålungeren fotografert fra Fjellsiden på slutten av 1890-tallet og senere håndkolorert. Kilde; Library of Congress, https://lccn.loc.gov/2001699455

Nygård blir bystrøk

De sørøstre delene av Sydnes-halvøyen hadde i en lengre periode etter reformasjonen blitt liggende relativt upåaktet, frem til nydyrking av området fra første del av 1700-tallet. Området fikk navnet Ny-Lungegården, som på folkemunne raskt ble forenklet til Nygård. [38].

Etableringen av det kommunale ledningsnettet med gass, vann og senere kloakk gjorde det mulig å utvide den bymessige bebyggelsen. Dessuten tvang hensynet til brannfare og støy, knyttet til den begynnende elektrifiseringen med dampturbiner, mye industriell virksomhet ut av den tette trehusbyen. Nygård ble i 1857 underlagt by-lovgivningen og i 1860-årene startet utbyggingen i denne nye bydelen. I 1872 ble reguleringsplanen (se fig. 67) for Nygård-området vedtatt. Området, som var en del av Domkirkens landsogn, kunne i 1877 innlemmes i Bergen.

Nygård-siden av Smålungeren har blitt betydelig utfylt siden den gang. De første tiårene etter etableringen, dekket gamle Vossebanen med sitt terminalområde deler av kvartalet der Grieghallen og Nygård skole ligger i dag og de omtalte garverivirksomhetene måtte nok en gang vike plass for byutvidelsen. Jernbanesporet til Vossebanen, som åpnet i 1883, gikk tvers gjennom bakgårdene på Nedre Nygård i en trasé mellom gatene som i dag er Lars Hilles gate og Daniel Hansens gate. Disse to gatene het frem til 1920-tallet *Østre- og Vestre Jernbanegate* (se fig. 69). Stasjonsbygningen fra 1882 ble revet så sent som i 1976 (65 år etter dens nedleggelse) for å gi plass til Stenersens samlinger. Lille-Strømmen ble til lagt i kulvert og gjenfylt i 1926. Området rundt Smålungeren har senere endret form og regnes som et ferskvannsbasseng.

[38] https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1425093

Figur 67: Reguleringsplanen fra 1872 over Nygård. Her ser vi Garveribodveien, et betegnende gatenavn i området langs nordre langside av reperbanene. Her ble Gamle Vossebanens terminalområde etablert bare et tiår senere. Grieghallen med Griegakademiet (tidl. Nygård skole) rår grunnen her i dag. Sjøen gikk som vi ser nesten helt inn til Nygårdsgaten, der den første bymessige bebyggelsen er kommet opp. Det aller meste av Nedre Nygård og Nygårdstangen ligger altså på sjøfyllinger. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

Figur 68: Området rundt Smålungeren fotografert fra Fjellveien tidlig på 1880-tallet.
Kilde: UiB/Marcus ubb-kk-1318-2643

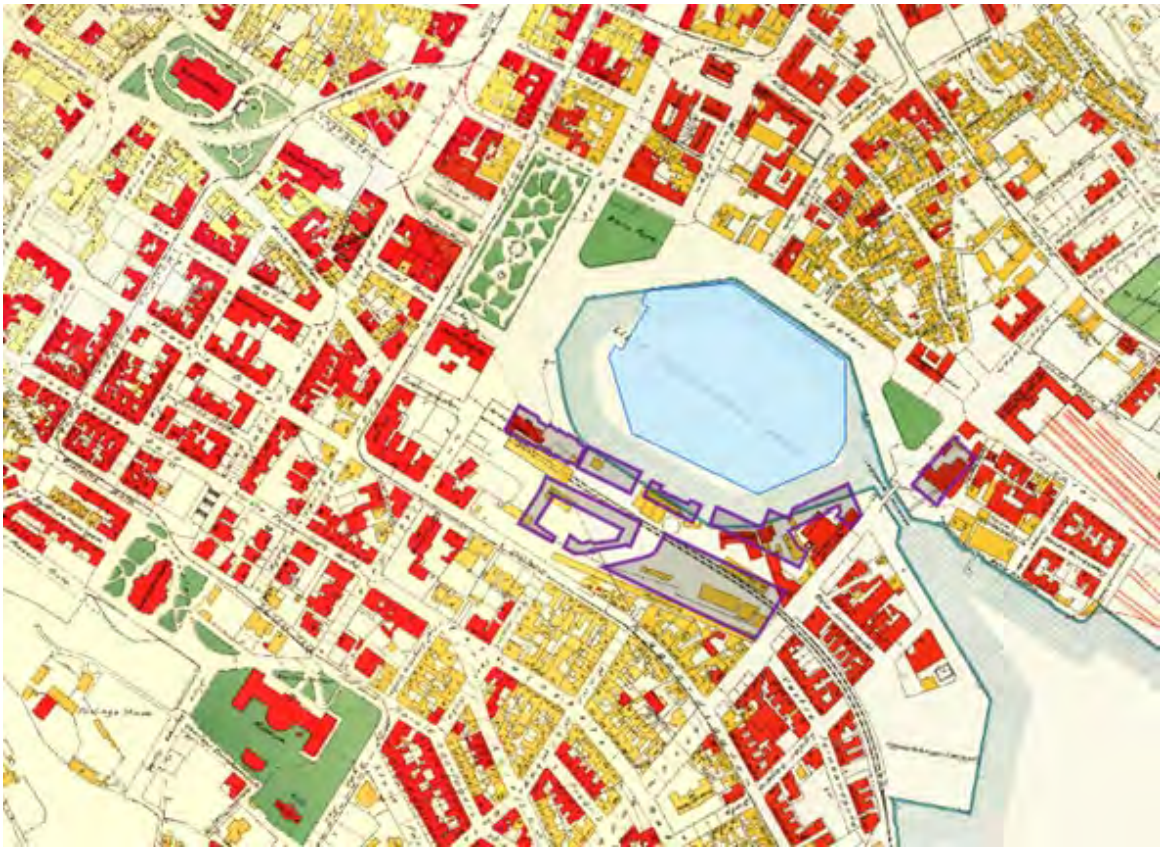

Figur 69: Bykartet fra 1910 viser at den grønne aksen har begynt å ta form. De nyeste bygningene var reist i mur og er vist med rødt, mens de noe eldre trehusene er vist med gult. Mye av trehusbebyggelsen på Nygårdshøyden ble av brannsmittehensyn murforblendet. Den nye Jernbanestasjonen og dens teminalområde er som vi ser etablert, Bergensbanen ble åpnet 27.11.1909. Dagens vannspeil vist med blått og dagens kulturbygg er vist med fiolett omriss oppå det historiske kartet. Vi ser Gassverket der Hovedbiblioteket står i dag. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

9. 1916-brannen og utformingen av dagens byrom

Figur 70: Torgallmenningen var et bedrøvelig syn etter at den store bybrannen i 1916 er slukket. Bebyggelsen på begge sider var totalskadet og måtte rives. Kilde: Marcus, UiB ubb-kk-1622-09939

De omfattende reguleringstiltakene som ble gjort etter 1916-brannen la de videre premissene, ikke bare for utformingen av den grønne aksen, men i særlig grad for Torgallmenningen. Både overordnet og hver for seg er parkanleggene i den grønne aksen i stor grad formet slik vi kjenner dem i dag gjennom 1916-planen og av opparbeidelsen av både parker og byrom i tiårene som fulgte frem mot 2. verdenskrig.

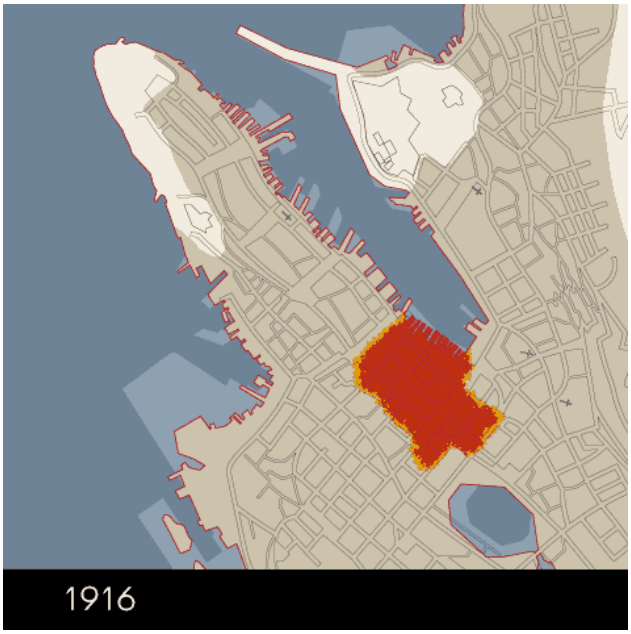

Figur 71: Omtrentlig utbredelsesområde for bybrannen 15.januar 1916. 380 bygninger, med 612 leiligheter, 388 butikker, 242 verksteder, 42 fabrikker, 219 kontor, 288 lagerrom gikk tapt. Brannen rammet 3 aviser, 4 hoteller, 6 forsikringsselskaper og 2 skoler, og ca. 1000 arbeidsplasser gikk tapt. Rundt 2700 mennesker ble husløse. Kilde: Histos.no/Bergenskartet

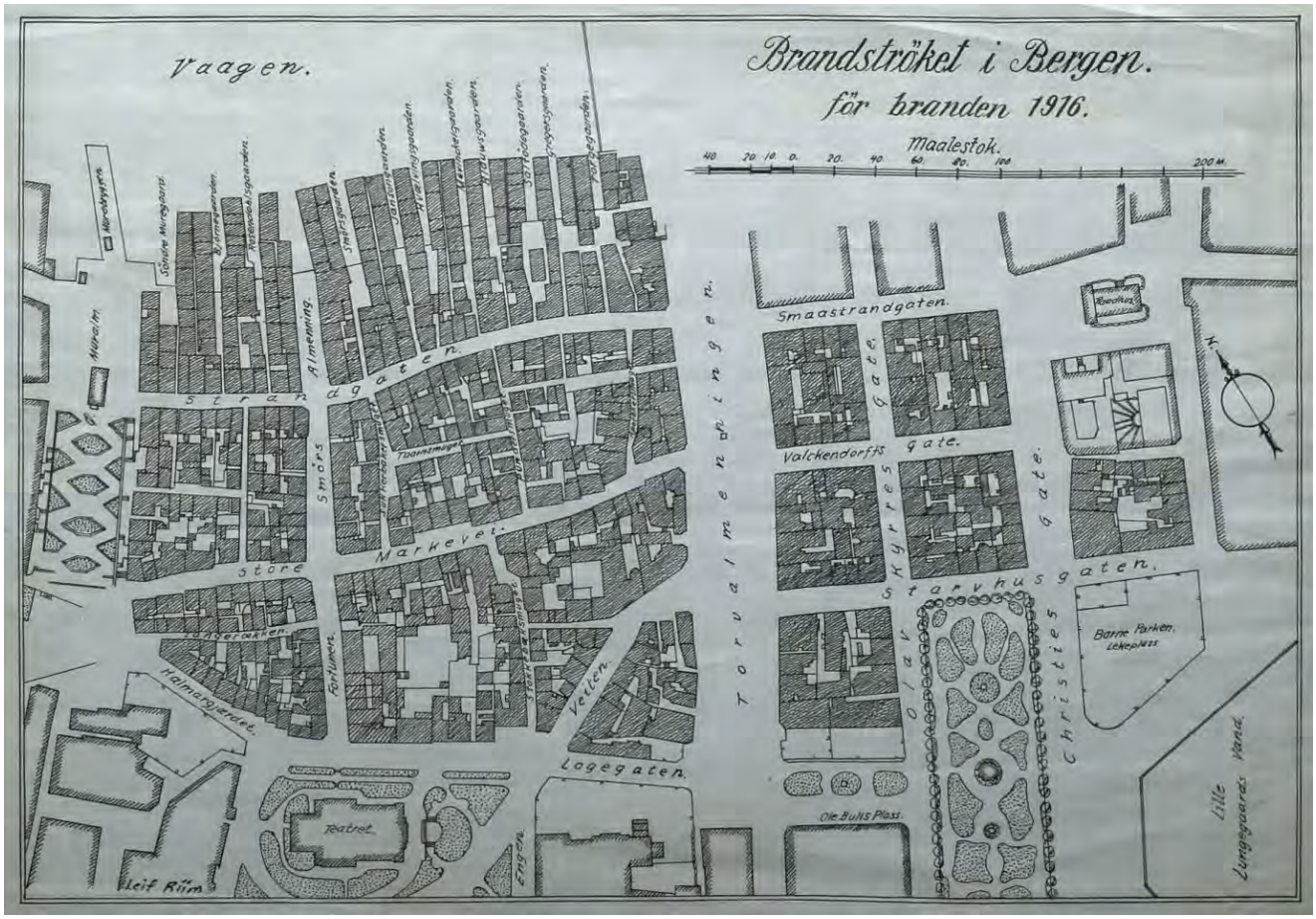

Figur 72: Kart utarbeidet av Leif Riim over «Brandstrøket i Bergen før branden i 1916». Den grønne aksen følger her nedre langside, mens Torgallmenningen går loddrett, midt på kartet. Kartet viser tydelig forskjellen på den selvgrodde bebyggelsesstrukturen med sine trehus kombinert med et gatenett som forholdt seg til utparsellering av tomter med røtter helt tilbake til middelalderen, mens kvartalene i starthusområdet som ble regulering og gjenoppbygget etter brannen i 1855 har fått en regulær rutenettstruktur. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

Området ble under gjenoppbyggingen sterkt influert av datidens ny-klassisistiske idealer om symmetri, geometri, siktlinjer og akser. Arealplanen la også opp til en klar deling av funksjoner: Ulike typer trafikk og kommunikasjonslinjer, soner for arbeid og plasser for fest og representasjon ble adskilt. Dette betydde også at bebyggelsen i stor grad måtte oppfylle planens krav til visuelle byroms-perspektiver, fondvirkninger og den ønskede, monumentale vertikalvirkningen av byromsveggene.

Reguleringsplanen fra 1916 ble til som et resultat av en reguleringskonkurranse, med et ferdig konkurransegrunnlag datert allerede 24. mars 1916, bare vel 2 måneder etter brannen. «*Konkurransen omfatter hele det avbrændte strøk, dettes forbindelser med de tilstøtende bydele, samt de arealer, søndenfor brandstrøket, som kommunen har raadighet over (..). Likesaa indgaar i oppgaven omregulering av grænserne for den nordvestre del av Lille Lungegaardsvand.*»

Det kom inn hele 92 planutkast innen fristen 24. juni 1916. Førstepremien gikk til stadsingeniør Albert Lilienberg og arkitekt Karl Samuelsson fra Göteborg med mottoet «*Civita VecchiaCivita Vecchia*», og arkitekt Georg Greve fra Bergen fikk annenprisen med mottoet «Brytningstid».

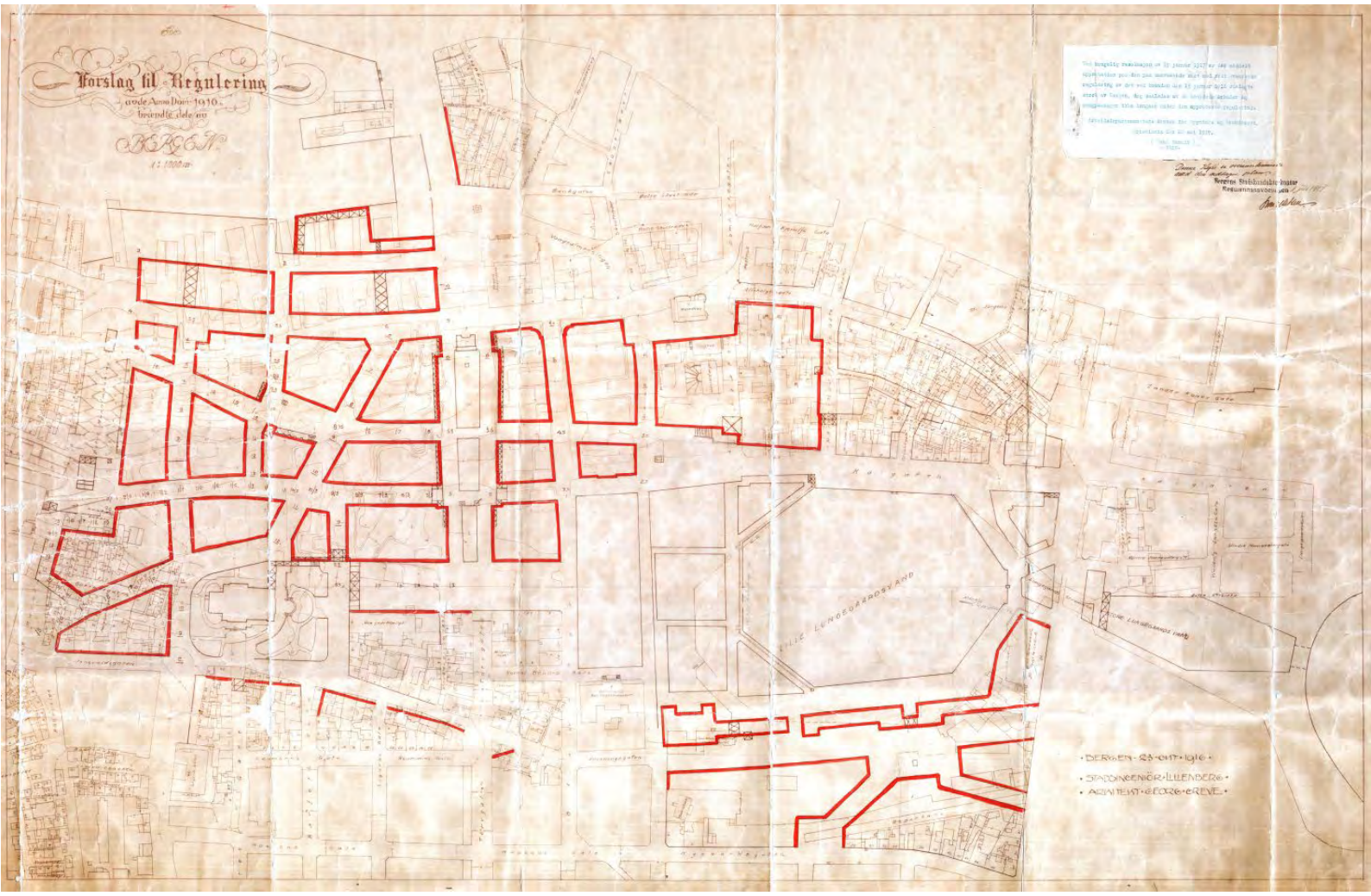

Figur 73: Reguleringsplanen for «de brente dele av Bergen» fra 1916 slik den foreligger som stadfestet av departementet 22.mai 1919. Vi ser at planen omfatter mer enn selve brannstrøket – hele Rådhuskvartalet, området sørvest for Smålungeren og kvartalet nordvest for Engen er med. Det er også vist reguleringslinjer mot Vaskerelven og sørsiden av Ole Bulls plass. Kilde: Bergen kommunes planregister

Juryen konkluderte med å be de to konkurrentene, Lilienberg og Greve, om å utarbeide en omforent plan, under ledelse av stadskonduktør Tønnesen. Utkastet forelå i oktober 1916, og ble vedtatt 11. desember samme år, mindre enn ett år etter bybrannen. [39]

Det å opprettholde to kryssende, brede byromsakser var et viktig byplanmessig grep i reguleringen. Den ene aksen sørger for en åpen siktlinje fra teateret via Ole Bullsplass og Byparken mot Ulriksfjellet i sørøst, mens den andre gir utsyn fra Johanneskirken over Torgallmenningen mot Torget. Den endelige reguleringsplanen (fig. 73) fremstår dermed som et forsøk på å skape symmetri og aksialvirkning i det store byrommet – så godt det lot seg gjøre. Terrenget ble i noen grad endret, og området ble etter 1916 utparsellert med større tomter tilpasset et moderne, kvartalspreget bysentrum. Planen tok likevel utgangspunkt i de rådende terrengforhold i langt større grad enn 1855-reguleringen hadde gjort.

Man vedtok bestemmelser om gesims- og mønehøyde som la rammene for de mange staselige bygningene langs aksene – og helheten i dem. Kommunen anla både nye gater og nytt

[39] Hans-Jacob Roald, Byplanen, Spartakus forlag AS, 2010, s.101-s.116

Figur 74: Plansje som viser tidligere kvartalsstruktur sammen med «den nye regulering» etter 1916. Her kommer viktige plangrep tydelig frem: Endring og utvidelse av Strandgatens trasé, Strandkaien, Chr.Michelsens gate som ny diagonal mot Nøstet og Jon Smørs gate med Markeveien hevet over Smørsbroen. Planen innebar en total omregulering av hele brannområdet. En særlov for brannstrøket muliggjorde ekspropriasjon av hele brannstrøket og planleggerne kunne se bort fra tidligere eiendomsstruktur. Også 1855-kvartalene på østsiden av Torgallmenningen er en god del endret Denne fremstillingen strekker seg enda lenger mot øst enn den stadfestetete og juridisk vedtatte planen, og tar med deg deler av Marken. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

ledningsanlegg før nye bygninger kunne reises. Selv om gjenoppbyggingen tok nærmere 25 år, med skiftende stilretninger i arkitekturen og økonomiske utfordringer, har 1916-planen mye av æren for at den grønne akse og aksen med Torgallmenningen har blitt de store, representative byrommene vi kjenner i dag: *«Torgallmenningen er Bergens mest omtalte og beundrede byrom»*[40]. Kommunen beholdt selv en del tomter til viktige offentlige formålsbygg. Gjennomgangstrafikken ble i stor grad regulert bort fra Torgallmenningen og Den grønne akse. Trafikken vestover fra Torget, som hadde fulgt Veiten og krysset Engen, ble i stedet ført via den nye diagonalen Christian Michelsens gate mot Nøstet. Trafikken fra Strandsiden og vestover ble ført gjennom den nye Jon Smørs gate, en såkalt «tunnelgate» (i fjellskjæring under Smørsbroen og den nye Markeveien) der Smørsallmenningen tidligere hadde gått bratt opp mot den gamle Markeveien. Reguleringsplanen for brannstrøket etter 1916-brannen la som vi har sett rammene for gjenoppbyggingen av byens forretningssentrum slik vei kjenner det i dag. De kommunale myndighetene ønsket også å ha kontroll over utformingen av den nye bebyggelsen, og vedtok derfor at reguleringsplanen for brannstrøket skulle gjennomarbeides, med utarbeidelse av en fasadeplan som viste hvordan den fremtidige bebyggelsen skulle se ut. Det ble i tillegg oppnevnt en fasadekomité som skulle føre tilsyn med at den nye bebyggelsesplanen ble fulgt.

[40] Norske gater og plasser (s.31) / Peter Butenschøn og Guri Dahl, Press 2012

Figur 75: Lilienberg og Greves omforente forslag til helhetlig sentrumsplan fra 1916. Vi ser at forslaget til ny bystruktur strekker seg helt fra Holbergsllmenningen i vest og omfatter det meste av Sydneshalvøyen, samt rådhuskvartalet til og med Marken og Nedre Nygård. Kilde: Bergens kommuneforhandlinger, 1916/17, sak 66

Det er interessant å merke seg at vinnerforslagene i reguleringskonkurransen også inneholdt forslag til en mer helhetlig sentrumsplan for Bergen fra 1916 (se fig. 75). Særlig rådhuskvartalet og Marken er i dette forslaget forutsatt endret som bystruktur, noe som kom til å legge «sin klamme hånd» særlig over Marken helt frem til området ble reddet fra sanering så sent som på 1970-tallet. Lilienberg og Greves omforente sentrumsplan legger stor vekt på kommunikasjonslinjer: Selv om bilalderen var i sin spede begynnelse, vektlegges særlig sporveislinjene gjennom byen. «*Området rundt Smålungeren fikk den samme stramme og symmetriske utformingen som den har i dag.*» [41]

I mer enn 170 år har man dermed vært tro mot visjonen om et offentlig, åpent grøntareal i aksen fra Engen mot Lungegården. Gradvis har det vokst frem et langstrakt landskapsrom med en sammenhengende sekvens av små og store parker og plasser, hver med sin egen karakter. Ulriken er aksens visuelle endepunkt i sørøst og en viktig faktor i opplevelsen av det storslåtte byrommet.

9.1 Engen, Den Nationale Scene og Teaterparken

Som følge av skadene som oppstod og reguleringen etter bybrannen i 1916, ble Teaterparken en god del endret. Brannen hadde spart selve teaterbygningen, mens parken, særlig mot nordøst der alléen gikk, hadde fått brannskader. Det var likevel ny-reguleringen av Engen som fikk størst følger: Den søndre delen av parken ble lagt noe om, blant annet som følge av at den tidligere omtalte trikketraséen ble flyttet. Dermed kunne den 12 meter brede og omstridte diagonalen gjennom parken erstattes med en 3 meter bred gangvei.

Inntil 1917 lå Parkvesenet under Ingeniørvesenet. Den nyansatte bygartner Georg Rosenkilde og teaterets arkitekt Einar Oscar Schou utarbeidet den nye planen for parken, som Formannskapet vedtok 22. februar 1923. Rosenkilde og Ingolf Eide, som hadde utformet den opprinnelige Teaterparken et tiår tidligere, var utdannet omtrent samtidig ved *Roskilde Tekniske Skole – Vivorde.* Det var Eide som anbefalte Rosenkilde som bygartner og han fikk virke frem til 1940. Vi vet de jobbet mye sammen etter at Rosenkilde kom til Bergen, men det ser ikke ut til at Eide hadde noen rolle i arbeidet med å omforme parken etter 1916. [42]

Parken ble gjennom den nye parkplanen fra 1923 gjort «strammere» og mer geometrisk i formen enn den opprinnelige, selv om mange av hovedtrekkene, sett i grunnplan, ble videreført. Et opprinnelig nyre-formet plenfelt i parkens sørhjørne ble endret til en rotunde, der skulpturen «*Mor og barn*» står i dag. Den runde plassen ble rammet inn av et høyt espalier i smijern og beplantet med lindehekk, noe som gav et mer intimt uterom enn i den opprinnelige parken. Espalieret er senere fjernet og erstattet av en lavere bøkehekk.

De lave 8-tallsgjerdene fra 1909-parken ble med videre som kanting av plenflatene, men er i dag fjernet og noen steder erstattet av et lavere, mer funksjonalistisk preget stengsel i malt stål. De opprinnelige grusstiene er blitt asfalterte. Den ovale plenen foran trappen fra parken opp til

[41] Hans-Jacob Roald, Byplanen, Spartakus forlag AS, 2010, s.106
[42] Kilde: Synnøve Kløve Graue /Karen Holst: Kulturminne-dokumentasjon for Leaparken

Figur 76: De første årene etter brannen i 1916 ble parkanlegget redusert noe i størrelse og lagt noe om, slik at det fikk en mer geometrisk parkstil. Aksial-virkningen i forhold til Ole Bulls plass ble med dette forsøkt styrket, men sammenhengen med teaterbygningen ble samtidig videreført. Flyfoto tatt av Widerøe i 1935, før byggestart for Bergen Haandverks- og Industriforening i Veiten 3. Foto: UiB/Marcus, ubb-w-sh-005016

hovedinngangen er i dag uten de tidligere, kunstferdige blomsterbedene. De opprinnelige jugendstils-benkene tegnet av møbelarkitekt Sigurd Michelsen, ble etter 1916 erstattet med de nyere «bergensbenkene» (se fig.108), men disse er senere igjen erstattet med annen type benker.

Nord og øst for teateret ble terrenget i mellomkrigstiden senket - den bratte gaten mellom Veiten og Fortunen ble erstattet med forstøtningsmurer som tok opp de nye nivåforskjellene. Endringene bidro til at teaterbygningen som fondmotiv i enden av den grønne akse fremstår som ytterligere hevet i terrenget, i tråd med arkitekt Schous ønsker. Først i 1940 sto imidlertid den store forretningsgården til *Bergen Haandverks- og Industri-forening* ferdig. Murgården ble konfiskert av okkupasjonsmakten og kalles fortsatt «Gestapohuset», se kulturminne-ID 215252, og den huser *Gestapomuseet.* Gården danner en forlengelse av den nye kvartalsbebyggelsen på nordsiden av Øvre Ole Bulls plass. Murgården fikk sin innkjørsel samt en nyanlagt trappeforbindelse fra plassen mot Teaterparken og opp til den nye Christian Michelsens gate. Dette gjorde et innhugg i Teaterparken og alléen, som etter Eides opprinnelige plan skulle binde Ole Bulls plass sammen med grøntdraget på Nordnes-ryggen, gikk tapt.

Figur 77: Rotunden i parkens sørlige del, som opprinnelig var nyreformet, ble på 1920-tallet erstattet av en sirkelformet plenflate. De tidligere gruslagte gangveiene er asfalterte.

De opprinnelige 8-tallsgjerdene" (se fig. 56) ble som vi ser erstattet av et nøkternt og mer funksjonalistisk preget stengsel i malt stål rundt plenflaten. Foto: Byantikvaren, 2022

Teaterbygningen ble betydelig skadet som følge av brann i 1930, og da den ble gjenoppbygget, ble det gjort moderniseringer. De sosiale skillene mellom publikum ble tonet ned. 15.juni 1940 førte krigshandlinger på nytt til ødeleggelser, særlig av nettopp disse publikumsarealene. «*Det førte til en total ombygging med Schou som arkitekt, hvor han annet fjernet alle dekor i salongen. Endringen i stil kan forklares med at art nouveau-stilen nå ble sett på som passé*».[43]

Tidlig på 60-tallet forelå det planer om å bygge et større parkeringsanlegg under Teaterparken og deler av Engen. Den såkalte «Hygiea-planen» skulle gi plass til 250 underjordiske parkeringsplasser. Planen var utarbeidet av siv.ing. Caspar Trumphy, men ble etter hvert skrinlagt da den møtte høylytt motstand, bl.a. fra daværende bygartner Harald Lindebrekke [44].

I 1967 ble «Lille Scene» bygget med 80 seter. Et underjordisk anlegg ble likevel realisert i 1982: Den nye «Teaterkjelleren» og «Småscenen» under parken på nordøstsiden av teateret, tegnet av arkitekt Halvdan B. Grieg. Den er bygget etter black box-prinsippet med 200 sitteplasser, og med en ny gangadkomst til plassen foran Veiten 9, som ble opprustet på samme tid. I 1980 ble det her reist en bauta over Gestapos ofre fra 1940-45 skapt av kunstneren Tor H. Myklebust.

Gaten foran teaterets hovedinngang, hadde opprinnelig et sammenhengende brosteinsdekke. På plassen foran fasaden mot Ole Bulls plass og trappe-reposet mot parken nedenfor, ble det i 1991 lagt granitt-heller (fra Iddefjorden og Røyken) i et mønster utformet av Arkitektkontoret Grieg og inspirert av gulvet i vestibylen innenfor. I 1991 ble også plassen sørvest for teateret, foran Bjørnson-statuen steinsatt med et mønster inspirert av byggets fasade, utformet av tekstil-kunstneren Kari Dyrdal. I Teaterparken står, i tillegg til de som er nevnt ovenfor, også flere andre skulpturer (se fig. 140).

I 1993 ble Den Nationale Scene med Teaterparken vedtaksfredet, se kulturminne-ID 87130. Teateret og parkanlegget utgjør i dag en uløselig enhet med en fremtredende plass i den ene enden av den åpne, grønne aksen. Den gamle ekserserplassen på Engen er først og fremst lesbar

[43] https://dns.no/om-den-nationale-scene/historien-til-den-nationale-scene/
[44] Bergens Arbeiderblad 22. mars 1961 (nb.no)

gjennom at de tre relativt godt bevarte husrekkene mot plassen har gatenavnet Engen i behold, mens langsiden mot brannstrøket regulert etter 1916 har ny-klassisistisk bygårds-arkitektur og nye gateadresser.

En større renovering av bygningen ble med Fylkeskonservatorens godkjenning gjennomført i 2001-2003 i regi av Arkitektkontoret Grieg AS. Salongen til hovedscenen ble tilbakeført til samme stil som da teateret ble åpnet i 1909, men publikums-kapasiteten er i dag 450 plasser.

Fasadene langs Engen

På tre sider av den tidligere ekserserplassen ble bebyggelsen ikke berørt av bybrannen i 1916, og kan delvis føres helt tilbake til bybrannen i 1702. Her finner vi fasader preget av en rekke stil-historiske perioder frem til vår egen tid, hovedsakelig i form av trehus, mange med murforblendete fasader, samt enkelte murgårder. Av disse er Engen 30 registrert som kulturminne i Askeladden, se kulturminne-ID 249280. Mot Christian Michelsens gate og Veiten finner vi derimot sammenhengende kvartalsbebyggelse med forretningsgårder reist *etter* 1916-reguleringen. Kalmarhuset (ark. Leif Grung) skiller seg ut, men alle fasadene er representative for mellomkrigs-arkitekturen som preger bebyggelsen i dette tidligere brannstrøket.

Fasaderekkene mot Engen, Christian Michelsens gate og Teaterparken er viktige for byroms-dannelsen. De har både som enkeltobjekter og som et samlet kulturmiljø høy verdi og representerer stor tidsdybde. Den varierende skalaen når det gjelder både byggehøyder og enkeltfasadens bredde, samt variasjoner i stilmessige uttrykk representerer viktige historiefortellende verdier.

Figur 78-81: Fasaderekkene ved Engen og Christian Michelsens gate slik de fremstår i dag. Alle foto: Byantikvaren 2023

9.2 Torgallmenningen og Ole Bulls plass

Torgallmenningen har, som vi har beskrevet ovenfor, vært et viktig byrom siden 1580-tallet. Det var likevel reguleringen etter bybrannen i1916, sammen med Finn Berners fasadeskjema for nybygg rundt allmenningen, som omformet byrommet til en klassisk, urban «piazza» som selv den italienske renessansearkitekten og kunstneren Leon Battista Alberti ville nikket anerkjennende til. Han hevdet blant annet at den enkelte by måtte organiseres slik at fremmede kunne føle seg velkommen og likeverdige med de fastboende. Og det må man kunne si er oppnådd her.[45] Veien fram mot det helstøpte, nyklassisistiske byrommet ble til via omveier og omkamper i en tidsepoke preget av skiftende og nye arkitektoniske idealer.

Det var for det første strenge kriterier for hvordan man fikk bygge i brannstrøket. Allerede i Lov om bygningsvesenet i Bergen av 19.april 1899 ble det stilt estetiske krav til utforming av reguleringsplaner i §9: «*Ved Reguleringsplaners Udarbeidelse skal …. fortrinsvis haves for Øie, at Gader og Passager, offentlige Pladse …. anlægges med tilbørligt Hensyn til …. æstetiske Forhold ved Bebyggelsen.*» « Videre heter det om bygninger i §81: «*Det tillades ikke at opføre Bygninger, som ved sit Udseende efter Bygningskommisionens Skjøn vil virke skjæmmende for Omgivelserne eller for vedkommende Strøg*».

Etter brannen i 1916 ble 4. april vedtatt en tilleggslov som ga kommunen utvidet ekspropriasjonsrett, og det ble opprettet en skjønnskommisjon som skulle taksere eiendommene. Like etter reguleringsfasen, startet arbeidet med bebyggelsesplan (fasadeplan) for brannstrøket. Fasadeplanen ble utarbeidet av Albert Lilienberg, Georg Greve og Ole Landmark, og lagt frem for reguleringskommisjonen i juni 1917. Byens myndigheter hadde store kunstneriske ambisjoner

Figur 82: Etter at fasadeplanen var lagt frem ble det i 1918 lys ut en arkitektkonkurranse med fasadekomiteen som jury. Christiania-arkitektene Nils W. Grimnes og Egil Haanshus ble vinnere med forslaget «Jeg tok min nystemte». Alle bygningene skulle ha 5 etasjer. I første etasje skulle det være forretninger med store vinduer mot gaten. Veggene skulle være glatte, men med dekorative detaljer fra bergensk og nordisk 1600- og 1700-talls arkitektur. Fasadene skulle utformes med barokkinspirerte karnapper og trappegavler. Offentlige bygg skulle markeres med tårn, og husene skulle ha steilt valmtak med svai, og røde eller svarte takstein. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Rådmannen for 4.avdeling (A-0511, E:6).

[45] Roald, Hans-Jacob, 2010: *Byplanen. s.* 107

for den nye bebyggelsen, og planen var omfattende. Målet var å gi byen en moderne bebyggelse samtidig som man videreførte lokale tradisjoner. Man skulle skape en ny by i gammel ånd. [46]

"*Facadekomitéen for brandstrøket*", som senere ble til "*Tilsynsrådet for byens utseende*", fikk etterhver anvaret for å oppfylle bygningslovens bestemmelser. Fasadekomitéen ble ledet av arkitekt Georg Greve, og bestod ellers av ingeniør Johan Irgens, konservator Einar Lexow og arkitekt Kaspar Hassel. Greves interesse for det bergenske formspråk med røtter i renessanse- og barokkarkitekturen preget tydelig komiteens arbeid i startfasen og ble også et utgangspunkt for arkitekturplanen fra 1917. Berner overtok senere formannskapet etter Greve, og med ham skiftet idealene i en nyklassisistisk retning.

Fasadeplanen omfattet et areal på nærmere 150 dekar og inneholdt fastsettelse av gesimshøyder, takfall, takhøyder etc., plasseringen av offentlige bygninger, samt fasade- og perspektivtegninger til et helt nytt sentrum. Her er også grunnprinsippene for den grønne akse og Torgallmenningen skissert. Gater og plasser fikk ulik utforming, men innenfor en enhetlig, overordnet ramme. Ved å gi alle husene samme høyde, samtidig som terrenget ikke var horisontalt, ville bebyggelsen uttrykke terrengets former. Likevel valgte man å endre terrengets form i ganske betydelig grad, og høyeste punkt på den opprinnelige Torgallmenningen ble senket nærmere 3 meter. For områder som grenset mot eldre bebyggelse kunne byggehøyden reduseres for å skape en overgang. Langs Torgallmenningen skulle bebyggelsen være ensartede bygg som skulle styrke plassens monumentalitet.

«Utformingen av Torgallmenningen tok lang tid. Det var få som var helt fornøyd med løsningen reguleringsplanen la opp til. Blant annet skulle det være arkader rundt plassen, men det likte ikke grunneierne. I 1918 tok fasadekomiteen initiativ til å utlyse en egen arkitektkonkurranse for Torgallmenningen. Målet var å gi plassen en arkitektonisk helhet. Den skulle gis et lokalt preg, samtidig som den skulle fremheves som sentrum i byens moderne forretningsstrøk.» [47]

Grunneierne var misfornøyde med vinnerutkastet fra arkitektkonkurransen. I 1921 vedtok derfor Formannskapet å engasjere arkitekt **Finn Berner** til å utarbeide en samlet plan for Torgallmenningen. Grunneierne måtte forplikte seg til å dekke en del av kostnadene, samt følge planen etter at den var vedtatt. Berner måtte forplikte seg til å samarbeide med fasadekomiteen.

Finn Berner (1891-1947) fikk sin utdannelse ved Bergen Katedralskole i 1911 og ved arkitektavdelingen ved NTH i Trondheim i 1915. Fra 1916 - 1919 var han i lære hos Arneberg og Paulsson som tegnet Oslo Telegrafbygning i den perioden Berner var i lære hos dem. I 1920 åpnet Berner egen praksis i Bergen etter flere utenlandsopphold. Han reiste blant annet til England, Frankrike og Spania og senere til Danmark, Sverige, Finland og Italia. Fra 1927 til han døde i 1947, var han professor i monumentalarkitektur ved NTH i Trondheim. Det var med monumentalarkitektur i klassisismens ånd han markerte seg som arkitekt. Hans to hovedverk i denne stilen var Telegrafbygningen og fasadene på Torgallmenningen i Bergen.

[46] Georg Greve; Kunst og kultur, nr.1-1918

[47] https://www.bergenbyarkiv.no/bybrannen og https://issuu.com/bergen_byarkiv/docs/reguleringen_av_brandstr__ket_i_ber

Torgalmenningen som arkitektonisk idé

Hvilke idéer var det som førte fram til Finn Bernes utforming av Torgallmenningen? Da må vi gå tilbake til antikken og Vitrivius og verket De Architectura libri decem (10 bøker om arkitektur) skrevet for mer enn 2000 år siden. Disse bøkene om arkitektur og byplanlegging ble gjenoppdaget på 1400-tallet under renessansen og fikk stor betydning for arkitekter og teoretikere som blant annet Alberti. Vitrivius hadde tre hovedkrav til arkitektur, og det er *venustas* (vakre), *firmitas* (varige) og *utilitas* (nyttige). Dette ser vi igjen i nyklassisismens prinsipper om blant annet harmoniske proporsjoner, symmetri og klarhet. Berner kombinerte disse prinsippene, samtidig som han tok hensyn til gårdeiere og forretningsdriveres behov for å drive næring. Torgallmenningen fungerer som et godt byrom på grunn av sin monumentalitet, symmetri og harmoni.

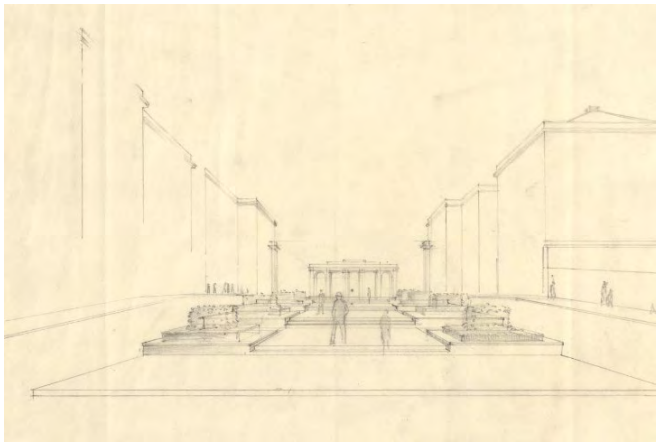

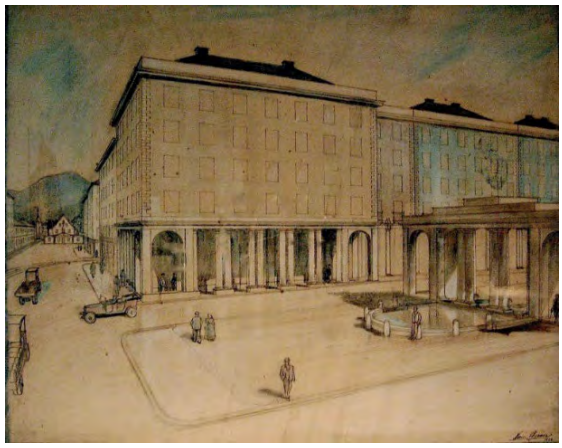

Figur 83 og 84: Fra Finn Berners skisser og akvareller for Torgallmenningen som viser planlagt utforming av gategulvet og avslutningen mot øst. Planen for gategulvet ble realisert, med de såkalte "badekarene" ble tidlig fjernet. Den triumfbue-liknende konstruksjonen ble aldri reist, men erstattet av Sjømannsmonumentet (Dyre Vaa) i 1950. Kilde: Byarkivet

Det er samspillet mellom selve torgkaréen (som i det opprinnelige bygulvet var markert i plassgulvets steinsetting) og den ensartede fasadearkitekturen som er det vesentligste, skrev Berner selv.[48] Det er et tydelig rom, både formmessig og strukturelt, allmenningens bredde sett i forhold til høyden på bebyggelsen gjør Torgallmenningen til et harmonisk byrom som oppfyller Vitrivius' tre krav til arkitektur og byplan: **Vakker**, uten tvil. **Varig,** har vart i 100 år og er fortsatt godt tatt vare på, og har vist seg å fungere særs godt som byens storstue og er derfor **Nyttig.** Plassen har over tid vist seg som et av de nyttigste byrom i Bergen. Den innfrir også Albertis krav om at den enkelte by måtte organiseres slik at fremmede kunne føle seg velkommen og likeverdige med de fastboende.

Berner beskrev selv denne store oppgaven i Byggekunst i 1923. Her legger han vekt på at Torgallmenningens samlende hovedmotiv i byplanen, slik man ser den fra Fjellsiden; og «*[...] like myndig maa almenningen staa frem for den som går gjennom byens gater, og saa blir ført ind paa den*.»

Videre beskriver han hvilke arkitektoniske grep han benyttet for å understreke betydningen til byens viktigste allmenning ved å legge en «karmbebyggelse» langs allmenningens to langsider og gi dem en ekstra etasje i forhold resten av 1916- området, slik at disse bygningen hadde seks etasjer og fremhevet plassens betydning. Berner ønsket å skape en rolig monumentalitet, med

[48] Byggekunst nr. 2-1923, s.21

karakteren av et fornemt forretningsstrøk, der den ensartede søylearkitekturen danner et sterkt sammenbindende ledd i en streng nyklassisistisk stil

De to nederste etasjene, som var forbeholdt forretninger og kontorer, hadde en lik utforming med store vinduer med doriske halvsøyler imellom og en kraftig gesims over. Over forretningsetasjene var det fire kontor- og boligetasjer med regelmessige vinduer på glatte veggflater. Husene var like, men skulle differensieres ved hjelp av farger. Som så ofte i 1920-årenes nyklassisisme, finnes det trekk som peker fremover mot funksjonalismens estetikk. Det vil si en forenkling og vektlegging av det stramt kubiske og flatens dominans.

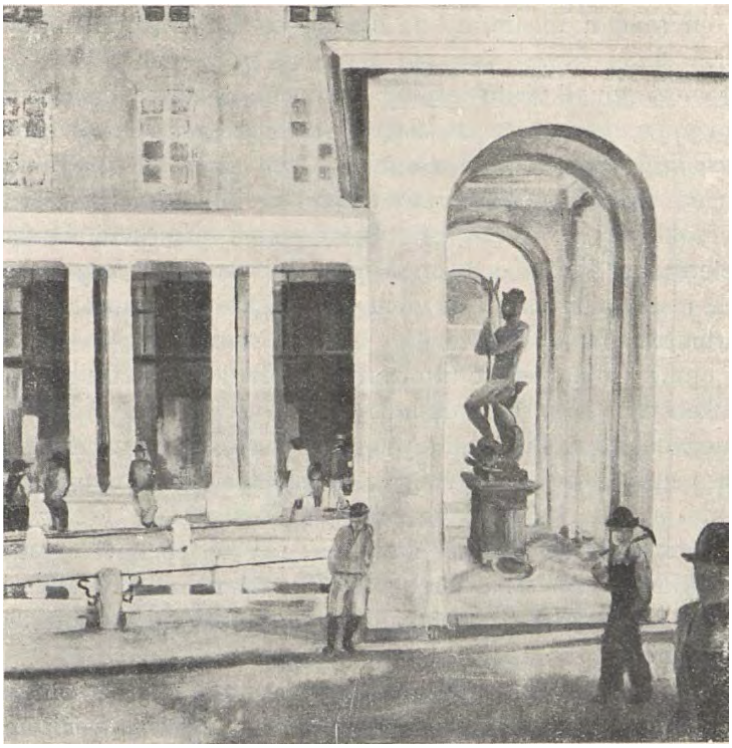

Figur 85 og 86: Neptun-monumentet (t.v.) slik Finn Berner forestilte seg det. Ill. fra Byggekunst 2-1923. I stedet ble Sjømannsmonumentet (t.h.), skapt av kunstneren Dyre Vaa oppført på denne delen av Torgallmenningen. Dette er et nasjonalmonument over norske sjøfolks innsats på havet, og ble avduket 7. juni 1950. Monumentet har opp gjennom tidene vært omdiskutert; både størrelse, utforming og plassering har vært gjenstand for debatt. Plasseringen fikk kritikk; det var for lang avstand til sjøen. I forbindelse med oppgraderingen av Torgallmenningen, som stod ferdig i 1999, fikk de barske sjømennene et vannbasseng rundt seg. Foto: Byantikvaren, 2023

Berner ønsket å gjøre plassen mer lukket enn den til slutt ble. Som avslutning mot øst ville han føre opp en triumfbuelignende bygning, mot vest plasserte han to doble søyleganger og midt på plassen et basseng. I hver av gatemunningene ønsket han å oppføre gateoverbygg. I tillegg ønsket han å etablere et Neptun-monument der hvor sjømannsmonumentet i dag står. Ellers beholdt Berner gategulvet fra vinnerutkastet i arkitektkonkurransen fra 1918.

Arkadene og Neptun-monumentet ble som kjent ikke realisert. Det var gårdeierne som ikke vil ha arkadene, som de mente ville gjøre forretningsfasadene mindre synlig, og dermed mindre tilgjengelig. Neptun-monumentet hang i så stor grad sammen med arkadene at det ble bestemt at heller ikke det skulle realiseres.

Nyklassisismen vokser fram

I årene etter brannen og ut på 1920-tallet verserte det en debatt om hva som skulle være den rådende arkitektoniske stilen som kunne uttrykke den unge nasjonens identitet best. Den

nasjonale arkitekturen, preget av norsk historie, materialer og byggeskikk, opp mot en internasjonal strømning som dyrket klassisismens formrepertoar. Dette førte til at det dannet seg en overgang hvor flere tendenser innenfor arkitekturfaget lever parallelt. På den ene siden står en kulturhistorisk orientert generasjon, med røtter tilbake til århundreskiftet, der former med tilknytning til et lokalt og historisk miljø foretrekkes. På den andre siden har det kommet til yngre arkitekter som ønsker friere og mer «ukonvensjonelle» uttrykksformer. Nyklassisismen ble sett på som et skritt på vei mot en tidsmessig arkitektur, og fikk sitt nettopp sitt gjennombrudd med Berners fasadeskjema for Torgallmenningen. [49]

Den bergenske nyklassisismen som opptrådte i tidsrommet 1919 - 1939, delte både impulser, forutsetninger, teori og formal karakter med norsk nyklassisisme generelt. Ikke alle var like imponerte over resultatet. Det tidligere jurymedlemet, konservartoren Einar Lexow, skrev i et debattinnlegg i Bergen Tidende 14/9-1932: «*Det er klart, at ingen er helt fornøiet med den arkitektoniske utforming, som byens nye sentrum har fått. Det hele er hverken blitt romantisk eller klassisistisk eller funksjonalistisk og svarer for så vidt neppe til noget enkelt menneskes kunstneriske idealer. Men samtidig må det innrømmes, at dette brokete blandingsprodukt gir et ganske karakteristisk billede av den periode det tilhører. Der er kanskje ikke så mange arkitektoniske mesterverk blant de bygninger som er reist i brannstrøket, men til gjengjeld er der oppført mange anstendige og nøitrale hus, som gjør sin nytte uten å genere nogen. Og frem for alt har det nye centrum gitt Bergen et visst storbypreg, som stemmer godt med byens verdighet som en "verdensstad" på 100 000 innbyggere.*»

De ulike bygningenes arkitekter

De ulike bygningene på Torgallmenningen er hver for seg tegnet av andre enn Finn Berner. Her var det ikke rom for kunstnerisk frihet for den enkelte arkitekt. Berners fasader var allerede vedtatt og måtte følges. En av byggesakene forteller oss at Berners skjema- og detaljtegninger kunne lånes på stadskonduktørens kontor når byggearbeidene skulle påbegynnes. Man kan gjerne se variasjoner i inngangsparti og trapperom, hvor det ble lagt ned en enorm kvalitet i detaljering og materialbruk. Av arkitekter som bidro til de enkelte bygg kan nevnes: Einar Oscar Schou, Sigurd Lunde, Fredrik Arnesen og Arthur Darre Kaarbø, Leif Grung og Per Grieg. I flere av byggesakene for husene på Torgallmenningen finnes ikke egne fasadetegninger fra arkitektenes

Figur 87: Flere av bygningene rundt Torgallmenningen ble reist i to byggetrinn, der første byggetrinn (1926) ble oppført med provisoriske tak, tekket med takpapp. Torgallmenningen 5 er et eksempel på dette.. Først i 1937 ble det utstedt ferdigattest på bygget. Da var de neste 4 etasjene og et innredet loft på plass. Torgallmenningen 3B (t.h.) er oppført i full høyde. Dette er det eneste bygget på Torgallmenningen med hogde søyler i stein - de øvrige har plass-støpte søyler. Foto: Marcus/UiB ubb-kk-n-302a-062

[49] Hovedfagsoppgave i kunsthistorie, UiB, 2001, Tone M. Takvam

hånd, men kun Berners fasadeskjema for det aktuelle bygget. Enkelte ganger finnes ikke fasadetegninger i det hele tatt, noe som er ganske uvanlig i en byggesak.

Bygningene ble oppført med bærende konstruksjoner i betong og tegl og med støpte etasje-skillere i armert betong eller «jernbeton», som det heter i byggemeldingene. De har saltak båret av armert betong og takpanner er av tegl. [50] Flere av bygningene ble imidlertid reist i to byggetrinn (i høyden), og første byggetrinn ble da oppført med provisoriske tak tekket med takpapp. Torgallmenningen 5 er et eksempel på dette.

Fra Finn Berners arkadedrøm til Bård Breiviks søyler

I 1990 utlyste Bergen kommune arkitektkonkurranse for opprustning av Torgallmenningen, Torget og Bryggen. Oppgavebeskrivelsen i arkitektkonkurransen var å «*revitalisere Norges mest omfattende og enhetlige klassisistiske byparti*»[51] som en del av «Miljø i Sentrum»-prosjektene. Prosjektgruppen *Next To Nothing AS* vant konkurransen [52]. Dette var en samarbeidsgruppe av arkitekter, landskapsarkitekter og billedkunstner som ble etablert i forbindelse med arkitekt-konkurransen. Gruppen vektla kvalitetene i byrommene i Bergen sentrum ved å vise forskjeller mellom ulike typer av byrom og formidle sammenhengen mellom dem[53]. I utformingen av Torgallmenningen samarbeidet gruppen med kunstneren Bård Breivik. Det han bidro med, ble definert som integrert kunst, hvilket betydde at kunsten skulle inngå med en funksjon og være godt integrert som del av prosjektet. Breivik stod for utformingen av trapper, renner og søyler, alt utført i Bjerløv-granitt. Det opprinnelige, rute-mønstrede bygulvet og størsteparten av brolegningen ble erstattet med et helt nytt bygulv, hovedsakelig med skårne skiferheller.

Torgallmenningen stod ferdig til 17. mai 1999. Det ble bygget nye arkader med skulpturelle søyler og glasstak, nytt skiferdekke på plassen, nye benker og andre byroms-møbler, basseng omkring Sjøfartsmonumentet og en avslutning av plassen med brede, buete trapper mot bakken ned til Torget. Vestre del ble utformet med store steintrapper, vannrenne og ny kiosk for Narvesen. Ved oppussingen i 1997-99 var det et hovedanliggende å forenkle material-bruken i dette byrommet: Dekker, kanter, trapper, renner, søyler, benker og søylebaser er i stor grad utført i skifer, Bjærløv-granitt og Lødingen-granitt. Andre konstruksjonselementer er glass, rustfritt stål og støpejern. Arbeidene med Torgallmenningen og Torget ble tildelt Statens byggeskikkpris i 2002.

De planlagte granittsøylene og taket som hvilte på disse skapte høylytt debatt i Bergen. Det var tunge arkitektuhistoriske argumenter mot tiltaket som mange mente ville ødelegge det helstøpte, nyklassisistiske byrommet. Av ulike årsaker sprakk etter hvert de opprinnelige granittsøylene som Breivik hadde fått tilhugget i Kina. Før Bård Breivik gikk bort i 2016 rakk han å designe nye søyler av høypolert, rustfritt stål til Torgallmenningen, utformet av Breivik gjennom digitale modeller. Også disse søylene var omdiskuterte, men ikke i samme grad som de opprinnelige granittsøylene.

---

[50] Byarkivet / Byggesaksarkivet - BBA/A-0430/H/Ha/L2333 og BBA/A-0430/H/Ha/L2334
[51] Revidert skisseprosjekt, 11.mai 1993, Bergen kommune
[52] G*ruppen «Next To Nothing» bestod av billedkunstner Svein Rønning, arkitekt Lars Benum, Arkon AS v/ Torstein Skauge, Landskapsarkitektene Terje Kalve og Arne Smedvig (Kalve & Smedvig AS) og Paal J Kahrs Arkitekter AS.*
[53] https://www.kahrs-arkitekter.no/torgallmenningen

Figur 88 (over) og 89 (under): Torgalmenningen er preget av 1920-tallets monumentale nyklassisistiske forretningsgårder etter arkitekt Finn Berners fasadeplan. Stikkord er balanse, orden og verdighet.. På bildet over ser vi Bård Breiviks opprinnelige granittsøyler. Foto: Byantikvaren, 2018. På bildet under ser vi hvordan granittsølene i dag er erstattet med søyler i høypolert, rustfritt stål av samme kunstner. Foto: Byantikvaren 2023.

Byantikvarens vurdering av de nye, polerte stålsøylene kommer frem i uttalelsen til saken:

«Nye søyler og nytt tak vil erstatte dagens søyler og tak, og slik blir det ikke en endring i volum eller skala. Det som endres er materialiteten; granittsøyler erstattes med polerte stålsøyler. Dette vil nødvendigvis gi et helt annet uttrykk og søylene vil i mye større grad reflektere sine omgivelser, der ulike værtyper, årstider og tider på døgnet vil spille inn. Dagens søyler og tak er skadet og her blitt reparert på ulik vis og er dermed moden for utskifting. Skal man først tilføre et nytt element på i dette helhetlige, nyklassisistiske byrommet, er det viktig at de tilførte elementene holder høy

kvalitet både i design og materialitet. Breiviks stålsøyler har vært utstilt i andre byrom og vi har derfor kunne se at de fungerer fint som et kunstnerisk element som speiler sine omgivelser på en interessant måte. Etter Byantikvarens vurdering vil de nye søylene og nytt tak på Torg-allmenningen ikke komme i konflikt med byrommets og bygningens kulturhistoriske verdier». [54]

Torgallmenningen i dag

Torgallmenningen utgjør den største delen av hovedaksen gjennom byens sentrum som «byens storstue» og sentrale plassanlegg, er plassen byens desidert mest sentrale byrom. Dette unike, nyklassisistiske byrommet har beholdt sin integritet og kan fremdeles leses med de arkitektoniske elementene Berner tegnet for 100 år siden. De grep som ble gjort i 1923 har vist seg å være av så god kvalitet at dette har «stått seg» som «det største og fornemste klassisistiske oppslag i norsk arkitekturhistorie, og unik i et land som ellers aldri har gitt plass for det bevisste byrom» ifølge tidligere riksantikvar Stephan Tschudi-Madsen.[55]

Nytolkingen av Bernes arkader – i dag i form av syrefaste stålsøyler med glasstak – må også sies å fungere sammen med den strenge doriske søylerekken. Stålsøylenes skulpturelle utforming som speiler byromsveggene, har gitt en ny dimensjon med tanke på opplevelsesverdien av byens storstue. Glasstaket hviler på stålsøylene som dermed visuelt sett får en tydeligere konstruktiv funksjon enn de tidligere granittsøylene, der taket var festet ca. 30 cm under toppen. Aktiviteten på og rundt plassen har stor betydning for opplevelsen av rommet.

Fargebruk på fasadene

Fasadene langs Torgallmenningen har alltid vært fargerike, og til dels har man brukt de lyse fargene som Berner ønsket. Postkort fra 1960-tallet og fremover viser at de ulike bygningene jevnlig har endret farge gjennom årene, men få av husene har fått stå hvit- eller gråmalte over

Figur 90: Flere av husene på Torgallmenningen, spesielt de to til høyre i bildet, er i dag fargesatt i kraftige farger. Dette fører til et brudd i helhetsuttrykket og Berners ønske for fasadene og for Torgallmenningen, at det skulle oppfattes som ett rom. Foto Byantikvaren 2023

[54] BK360 2018/65131-3
[55] Bergen Byleksikon, Torgallmenningen

lengre tid. Fargetonene har stort sett holdt seg i pasteller av gult, grønt og blått. Unntakene er det funksjonalistiske Sundt-huset, som alltid har hatt hvit fasade, og rosa-fargen på husene i motsatt ende av Torgallmenningen. Blant annet har kjøpesenteret Galleriet vært malt i både grønt, blått og gult, før det på 2000-tallet fremsto i ulike sjatteringer av rosa.

Fargedesigner Grete Smedal ble i 2007 kontaktet av kjøpesenteret for å bistå med ny fargesetting. Eierne ville at senteret skulle fremstå med én farge, noe som strider mot Berners opprinnelige planer. Smedal valgte derfor tre lyse gulfarger til bygningene, slik hun trodde Berner i sin tid ønsket det.

Generelt kan man derfor si at det er to ulike fargevalg på Torgallmenningen. Sørøst-siden med Galleriet følger i stor grad Berners lyse fargeskala, mens motsatt side i større grad er fargesatt ut fra huseiernes ønsker. Ulik fargebruk på fasadene fører til et brudd i helhetsuttrykket og Berners ønske for fasadene og for Torgallmenningen, at det skulle oppfattes som ett rom. [56]

Sundt varemagasin

Sundts varemagasin, tegnet av arkitekt Per Grieg, stod som det siste av den gjenreiste bygningsmassen rundt Torgallmenningen ferdig i 1938. Grieg var opptatt av nyklassisismen, men blant de første som beveget seg over i funksjonalismen ved inngangen av 1930-tallet. Han dro på en omfattende studiereise til Nederland sammen med sin arkitektur-interesserte oppdragsgiver, direktør Arthur H. Norill, etter å ha blitt tildelt oppdraget. Norill ønsket seg noe helt annet de ny-klassisistiske byggene som ble reist rundt allmenningen for øvrig. Bygget ble da også radikalt annerledes utformet enn i 1916-området ellers, med flatt tak og horisontale

Figur 91: Olav Vs plass med "Den blå stein" og Sundt varemagasin (midt i bildet) sett fra Øvre Ole Bulls plass. Foto: Byantikvaren 2021

[56] Ingrid Festervoll Melien masteroppgave 2019: s.32

vindusbånd som er typiske for funksjonalismen. "*I passende bergensk kremmerånd er det ingen funklende diamant på toppen, men en statue av handelsguden Merkur der oppe – 40 meter til værs.*"[57] Bygget ble vedtaksfredet i 1988, se kulturminne-ID 87165 og gjennomgår for tiden under totalrenovering.

Ole Bulls plass

Et viktig byrom i 1916-området er aksen fra teateret til Ulriken, via Ole Bulls plass og Kong Olav Vs plass (fig. 92). Byrommet fikk en parkmessig behandling, et grep som vi har sett har røtter tilbake til apotekerhagen som lå her fra 1600-tallet. Den skiller seg klart fra de øvrige gateløpene i 1916-området, som ble etablert etter et ønske om at Bergen skulle fremstå som en moderne, kontinental og fremtidsrettet by, med brede og rette gater. Ole Bulls plass ble derimot utformet som en aveny, med et dominerende parkfelt mellom de to kjørebanene og brede fortau med en ensartet lindeallé langs begge fortauene. Byrommet er fra 1998 delt inn i tre ulike adresseparseller; Øvre Ole Bulls Plass, Kong Olav V's plass og Nedre Ole Bulls plass. Før dette strakte Ole Bulls plass som en sammenhengende navneparsell fra Olav Kyrres gate til Veiten. Plassen er registrert som kulturminne i Askeladden, se kulturminne-ID 109086.

Øvre Ole Bulls plass

Ole Bulls plass fikk også sin nåværende utforming etter bybrannen i 1916. Plassen har en enkel oppbygging, med forbilde i nyklassisistiske formalparker [58], både i sin opparbeidelse med f.eks. bed og formklipte hekker, og mer overordnet som en forlengelse av Ole Bulls plass ved at trerekkene går helt fra Teaterparken til Olav Kyrres gate og ved at plassen tydelig forholder seg aksialt til teaterbygningen som fondmotiv.

Etter at et noen mer vidløftige planer om aveny, kolonnade-rekker og terrasse med vannkaskader var blitt forkastet, ble det i 1922 vedtatt å anlegge et midtfelt med plen og

Figur 92: Et viktig grep i 1916-reguleringen var å skape opplevelser i bybildet ved åpne akser mot fjellene som omgir byen. Fra teateret er Ulriksfjellet et naturlig fondmotiv i et åpent byrom mot sørøst. Foto: Byantikvaren, 2018

[57] Finansavisen, 31.mars 2023

[58] ***Formalpark*** *betegner de aksiale, regelmessige, ofte symmetriske og romlig organiserte hage- og parkvariantene som var utbredte i perioden 1900-1940.*

beplantninger, samt rekker med allétrær helt fra Veiten til Olav Kyrres gate. Plassen fikk sin nåværende form med rette trerekker med firkantklippet krone og et tredelt midtfelt med grønne plener avgrenset med «tulipangjerde». Lave, formklipte buksbomhekker i geometrisk mønster rammer inn rosebed. Materialene er brostein, skiferheller og granitt.

Plassen har fornemme vertikale byromsvegger bestående med Logebygningen på den ene siden og forretningsgårder fra 1920-tallet på den andre. Dagens Øvre Ole Bullsplass fikk sin utforming etter 1916-brannen, og tidsskillet kan leses i det arkitektoniske uttrykket på hver sein side av plassen. Nyere paviljongbygg har endret det fasademessige bildet de siste 10-årene.

Kong Olav Vs plass

Midt på plassen ligger *«Den blå stein»*, utformet av Asbjørn Andresen. Monumentet var en gave til byen fra Kavlifondet i 1993 [59]. Verket består av en ni meter lang, rektangulær betongblokk kledd i blå steinheller (brasiliansk sodalitt) sammen med et lavt, kvadratisk vannbasseng. Ved bassenget ligger en mindre, grå kvadratisk steinskulptur som fremstår som et deksel til dette. Plassen har blitt et velkjent møtested i byen. Den markerer også krysningspunktet mellom de to åpne hovedaksene gjennom byens sentrum.

Nedre Ole Bulls plass

Plassen hadde etter 1922 som tidligere bekrevet et mer sammenhengende midtparti med to store linde-trær mot Olav Kyrres gate, en stor alm bak Ole Bull-statuen og store bjørketrær i midtfeltet. Feltet var omkranset av 8-tallsgjerder, slik flere andre av byens sentrale parkflater.

Figur 93: Etter at Maartmannshuset ble revet, ble etter hvert Nedre Ole Bulls plass åpnet opp med gateløp på hver side av en beplantet plenflate, opprinnelig omkranset av 8-tallsgjerder på samme måte som den opprinnelige Teaterparken og Byparken. Fotografi fra 1961, ukjent fotograf. Kilde: Arkivet etter Reguleringsvesenet, Byplansjefen, Bergen Byarkiv.

[59] Sælen /Gjerstad 2023: s.41

Figur 94: Handelens og sjøfartens hus sett fra Krysset Olav Kyrres gate / Starvhusgaten. Foto: Byantikvaren 2023

Ole Bull-statuen falt ned i 1997. Statuen ble reparert og satt opp igjen året etter. Samtidig ble plassen steinsatt med Sima-granitt fra Eidfjord. Den opprinnelige plenflaten rundt Ole Bull-statuen ble samtidig endret til et basseng med tråkkesteiner. Ellers inngår to vegetasjonskledde flater i midtpartiet, blant annet med moderne gitterbenker, oppmurte blomsterbed og store kampesteiner, som er fritt og «tilfeldig» plassert, og bygger opp under monumentets naturlige preg.

Det er fortsatt bjørketrær på plassen, om de eldste av dem kan være like gamle som statuen er usikkert. Den store almen rett bak Ole Bull-statuen var i 1901 i hvert fall 20-30 år gammel, og *kan* ha vært en del av det gamle hageanlegget kalt Maartmannshaven.

Figur 95: De to store lindetrærne som står i plantekaret frem mot Olav Kyrres gate kan ha vært en del av Maartmanns-haven. Foto: Byantikvaren 2021

Plassen er omkranset av Sundt-bygningen (Per Grieg, 1938), Handelens og sjøfartens hus [60] (Bredo Greve, Arnesen og Darre Kaarbø 1931). Mot plassen ligger inngangsportalen til Grand selskapslokaler samt et paviljong-tilbygg som i dag huser en pizzarestaurant. På motsatt side av plassen finner vi Hotell Norge (Halvdan Grieg, 1961), også dette med nyere paviljongtilbygg og inngangsparti.

Torggaten og Regnbueplassen

Torggaten og Vestre Torggaten ble etablert i 1882 som en forlengelse av aksen Torget - Torgallmenningen. Aksen avsluttes med landemerket Johanneskirken med sitt 61meter høye spir, ovenfor Johanneskirke-trappene. Trappene ble forlenget nedover mot Bohrs gate i 2015 og området fikk en etterlengtet oppgradering. Dette er et viktig byrom med historiske forhager som langs forretningsgårdene mellom Bohrs gate og Vaskerelven er forvunnet, men som vi tydelig kan se på historiske kart- og fotografier. Forhagene er bevarte langs trappene opp mot Johanneskirken og har høy kulturmiljøverdi.

Regnbueplassen (offisielt åpnet i 2021) ligger som et åpent, flatt byrom i Vestre Torggaten, og er blitt et viktig byrom i denne aksen. Bymiljøetatens nyeste bylivs-undersøkelse (per 1/6-2023) viser at Regnbueplassen er det byområdet som får høyest score på «oppholds-intensitet» - det vil si at det er flest mennesker som oppholder seg der i forhold til byrommets størrelse. Dette er et intimt byrom der bygninger og gatebredde er i harmoni, og det er tilrettelagt for opphold.

Figur 96: Vestre Torggate fotografert i en gang i mellomkrigstiden. Vi ser forhagene langs den ene siden av gaten som nok må kunne betegnes som en bergensk allmenning. Ovenfor trappene troner landemerket Johanneskirken fra 1884, tegnet av arkitekt Herman M. Backer i nygotisk stil. Foto: Marcus/UiB ubb-kk-pk-5203

[60] https://www.grind.no/midthordland/bergen/handelens-sjofartens-hus

9.3 Byparken

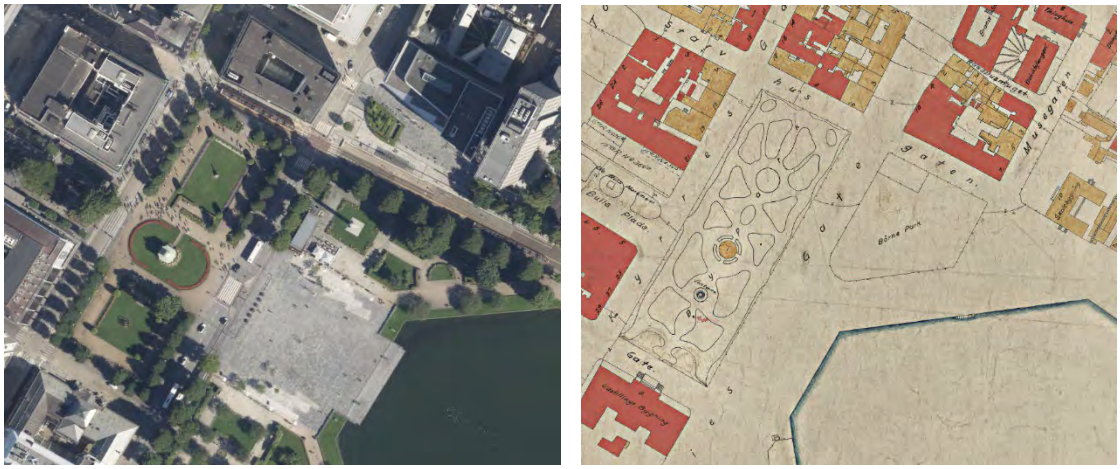

Figur 97-98: Flyfoto som viser Byparken i dag til venstre. Til høyre samme utsnitt i kart fra 1913
Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

Byparken fra 1865 fikk sin nåværende klassisistiske, stramme parkstil med rette grusveier i kjølvannet av bybrannen i 1916. Omleggingen skjedde etter plan utarbeidet av bygartner Rosenkilde, selv grunnlaget var lagt i 1916-planen. Dels måtte parken heves litt til de tilstøtende gaters nye regulerte nivå, dels måtte den innpasses i den grønne aksen mellom Engen og Smålungeren. Arbeidene omleggingen av den opprinnelige 1865-parken ble utført i 1920-årene.

Figur 99: Byparken fotografert i 1917 av Ralph L. Wilsson. Vi ser et «mellomspill» i parkens og byens historie. Etter at brannen hadde herjet med parken, stod den nesten uten trær. Det kom opp midlertidige brakkebygg i området som muliggjorde forretningenes videre drift. Parken ble omlagt til dagens geometriske parkstil i løpet av 1920-årene. Kilde: UiB/Marcus, ubb-wil-a-189

Fotavtrykket til den opprinnelige parken ble opprettholdt. Mange av parkens trær hadde fått store skader under brannen, og måtte fjernes. Parkens yttergrense omslutter, etter omleggingen, nye trerekker, men i tverraksen ble det åpnet opp med gangvei og lavere beplantning enn ellers, for å skape en god visuell sammenheng i aksen mellom Teateret og Hovedbiblioteket. Permanenten (1896) og den vedtaksfredete Telegrafbygningen (1927, kulturminne-ID 127061) fyller hver sin hele kvartalsbredde på flankene. De to bygningene, som er etablert som såkalte «*pendanter*», bidrar med sine monumentale fasader mye til opplevelsen av parkrommet.

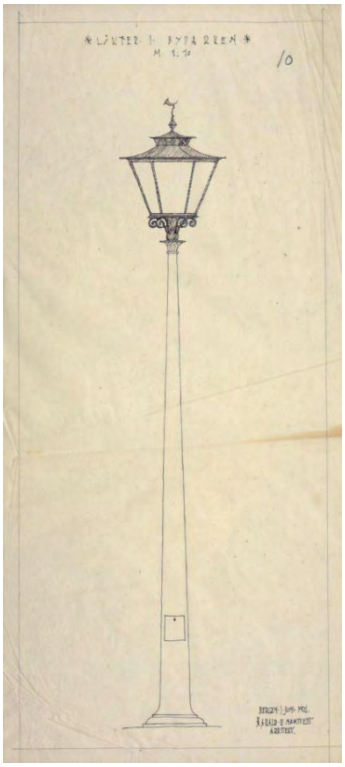

Figur 100: Utkast nr.10 til lykt i Byparken, ark. Harald E. Namtvedt 1921. Kilde: Arkivet etter Rådmannen for 2.avd, Byarkivet BBA-0160

Det kvartalsregulerte rektangelet fra 1855-reguleringen var flatt, og dermed kanskje mer egnet som geometrisk formalpark enn som romantisk park med slyngveier. Omleggingen på 1920-tallet innebar å at den romantiske parkstilen fra 1865 ble endret til datidens foretrukne geometriske formalstil – nyklassisismen. Innen hagekunsten er stil-epoken blitt karakterisert som et mellomspill mellom 1800-tallets landskapsstil og funksjonalismen fra 1930-tallet. Stilperioden fikk en kort varighet i Norge, men Vigelands-anlegget og Høyskoleparken på Ås representerer to markante anlegg fra perioden.

Formalparken ble anlagt med rette grusveier og tre store plenflater; to rektangulære og en oval på midten som følger den grønne aksens lengderetning. Langs parkens ytterkanter er det grønne rabatter med knutekollet lind på rett linje som innramming av parkrommet. Tradisjonelt har tettpakket grus vært materialet, men gangarealet er i dag belagt med såkalt «maisbelegg» - asfalt med pålimt grus.

Midt på den ovale plenen ligger Musikkpaviljongen, sentrisk plassert også i parken, på en svak forhøyning, omkranset av et livlig blomsterbed. Blomster og annen vegetasjon er ellers organisert i bed som understreker flate-geometrien. Alle de tre plenflatene er avgrenset med det lave flettegjerdet med 8-tallsmønster, som skal være laget etter skisser som Ingolf Eide utarbeidet til Teaterparken. Lave, formklipte bøkehekker danner geometriske rom og avgrensninger. Bøketrær klippet i kjegle-form er andre nye innslag i formalparken.

Med omarbeidingen etter 1916-brannen kom det også nytt parkinventar inn i Byparken. Nye lamper produsert etter tegninger signert arkitekt Harald E. Namtvedt ble satt opp både her, i Teaterparken og rundt Smålungeren [61]. Fire av disse er bevart ved Musikkpaviljongen. Inventaret omfattet også de såkalte Bergens-benkene (i dag erstattet av ny type benker), de lave 8-tallsgjerdene. Alt dette inventaret er grønnmalt. I likhet med byens hydranter, ble både gatelykter og mange byroms-møbler etter hvert malt i samme mosegrønne farge – den blir gjerne kalt *«Bergensgrønn»* og har fargekode RAL6005, glans 90.[62]

[61] *Bergen Byarkiv - Litt om byens gatelykter*
[62] Bergen Vann, brosjyren «Gategods i Bergen»

Figur 101: Dette fotografiet fra etterkrigsårene viser tydelig den stramme stilen i den ny-klassisistiske formalparken som ble utformet av bygartner Georg Rosenkilde rundt 1920. Den monumentale Telegrafbygningen (1927) i enden av parken er i dag vedtaksfredet. Vi ser lyktene vist på fig.100 ved den ovale plenflaten rundt Musikkpaviljongen og at benkene i parken etter 1916 var av lignende design som vist på fig. 108. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Reguleringsvesenet

Sammen med selve fotavtrykket, er Musikkpaviljongen og 8-tallsgjerdene parkinventar som ble med videre fra den romantiske landskapsparken, selv00 om ingen av disse elementene var en del av det opprinnelige parkanlegget som ble åpent i 1865. Det er imidlertid grunn til å anta at enkelte gamle trær fra det opprinnelige parkanlegget fortsatt står i dag.

Benevnelsen *Byparken* rommer på folkemunne i dag *hele* parkanlegget rundt Smålungeren i tillegg til det opprinnelige området for Byparken fra 1865. Allerede i 1866 stod den såkalte «*Børneparken*» ferdig. Denne lille, trekantede parken lå særlig solrikt til i området der Chr. Michelsen-statuen står i dag og var blitt anlagt for å skape «*en betryggende Plads for Børn med Ammer*». Børneparken ble i likhet med det meste av Byparken utlagt til midlertidig brakkeby og omarbeidet som en del av arbeidene med Festplassen og Smålungeren, se kap.9.4.

Ut fra kulturminnefaglige hensyn er det viktig å understreke den spesielle verdien Byparken fra 1865 har *både* som del av 1855-reguleringen og som en representant for 1800-tallets etablering av offentlige byparker. Den er den første av flere såkalte «folkeparker» i Bergen. Vi har i arbeidet

med dette kulturmiljøgrunnlaget derfor valgt å definere fotavtrykket til denne første byparken som et eget delområde, som sammenfaller med området registrert i Askeladden med kulturminne-ID 108714.

Sæverud-monumentet (2000), en «*hommage*» til komponisten laget av den franske konsept-kunstneren Bernar Venet, representerer sammen med nye parklykter. benker og «maisdekket» den siste generasjonen av endringer i Byparken. Monumentet var omstridt både da det ble satt opp og senere, i forbindelse med at det ble påført maling. Svært positiv oppmerksomhet fikk imidlertid den antikvariske renoveringen av Musikkpaviljongen. Dette tyder på at Byparken står sterkt i befolkningens bevissthet som et historisk byrom som ikke er veldig robust med tanke på endring / modernisering.

Figur 102: Byparken i dag har beholdt det meste av sitt preg fra 1920-tallet. Vi ser likevel noen tydelige endringer, lykt-rekken og benkene vi ser til høyre i bildet er kommet på plass etter årtusenskiftet, det såkalte «maisbelegget» likeså. Foto: Byantikvaren 2022.

9.4 Smålungeren

Langs Kaigaten ble det samtidig med utbygging av Smålungeren som havneanlegg også anlagt rette spaserveier med lavt inngjerdede plenrabatter og plantet lange rekker med trær. Gamle foto viser at en sammenhengende trerekke langs spaserveien her var plantet så tidlig som i 1865. Ideen om det store landskapsrommet stammer som vi har sett også fra denne tiden. De eldste av trærne i nåværende allé av knutekollet lind mot Kaigaten kan være fra denne trerekken fra 1865 – disse trærne er i hvert fall langt eldre enn linde-alléen på sørvest-siden.

Vi har tidligere beskrevet utfordringene rundt Smålungeren som «byens stinkende pøl». Også i årene etter at 1916-planen var vedtatt var det mange som talte for å fylle igjen hele vannet, noe som dessuten ville skaffe sårt tiltrengte, flate byggetomter. Man gikk til slutt bort fra fullstendig igjenfylling, blant annet fordi nivelleringen av Torgallmenningen gav de ønskede flate

tomtearealer i sentrum. Dessuten så man potensialet for et parkanlegg og en åpen akse fra teateret til Gassverket, med vannspeilet som et «karakteristisk og opplivende moment», slik stadsingeniør Lilienberg beskrev det. 1924 vedtok Bystyret endelig at Lille Lungegårdsvannet **ikke** skulle gjenfylles, men beholdes i samsvar med reguleringsplanen for brannstrøket. Området skulle strammes ytterligere opp med rette, symmetriske linjer ved utfyllinger, som også skulle gi større arealer til parken. Vannspeilet ble likevel en litt asymmetrisk åttekant.

Feltet mellom Christies gate og vannet skulle legges ut til park med et midtparti som skulle settes av til festplass. Sundet mellom Store og Lille Lungegårdsvannet hadde i 1926 blitt gjenfylt.

Figur 103 og 104: Bykart som viser situasjonen ved Smålungeren i 1913 til venstre. Til høyre samme utsnitt i bykart fra 1921, som er noen etter bybrannen i 1916, men lenge før opparbeidelsen av parken rundt vannet som stod ferdig først i 1937. Vi ser at premissene for denne delen av Byparken allerede ble fastlagt gjennom 1916-reguleringen. Kontrasten til kartet fra 1913, bare åtte år tidligere, er stor, både i selve Byparken av 1868 og rundt Lille Lungegårdsvannet. Datidens klassisistiske og geometriske formalpark-idealer har gjort seg gjeldende. Det er også stor forskjell fra reguleringsforslaget fra 1914, to år før bybrannen (fig. 63). Kilde: Byarkivet, arkivet etter Oppmålingsvesenet

En viktig del av arbeidet i årene som fulgte ble å sanere kloakkutslipp for å fjerne stanken fra vannet. En omfattende kloakksaneringsplan for sentrum måtte til, signert av byens vannverksjef Ralph L. Wilson. Det ble bygget en kloakkpumpestasjon (1927) ved krysset Lars Hilles gate/Christies gate som står fortsatt (fig. 133), den kom i drift bare dager før landsutstillingen.

Figur 105: «Nødtørftighets-barakker» for næringsdrivende under oppføring ved Smålungeren høsten 1916. Kilde: UiB/Marcus ubb-kk-ncx-0394

Gaten Rasmus Meyers allé med sine flotte kunstmuseer og bygninger, i dag en del av det som av mange blir kalt *Kunstaksen,* ble anlagt på sørsiden av Smålungeren i løpet av 1920- og 1930-tallet. Det ble plantet allé av knutekollet lind tilsvarende den eldre alléen på nordøst-siden. Dagens trær på sørsiden er fra 1930-tallet.

De mange «nødtørftighets-barakkene» for næringsdrivende i Byparken ble revet i forbindelse med Landssangerstevnet i 1926 og **Norges varemesse** i 1927. Disse arrangementene og **Landsutstillingen** året etter ble på sett og vis «fødselshjelpere» for det nye parkanlegget rundt Smålungeren, for så å si hele området ble ryddet og tatt i bruk til disse hendelsene. Det ble til Landsutstillingen i 1928 gjennomført en arkitekt-konkurranse og hovedarkitekt Peter Andersen vant frem med sitt forslag. Flere arkitekter, som Egill Reimers og Per Grieg, bidro til utformingen av de mange og i noen grad eksotiske utstillingene som over 1400 utstillere hadde etablert. Landutstillingen samlet ca. 700 000 besøkende i løpet av de knappe fire månedene den var åpen.

Figur 106: De midlertidige bygningsinstallasjonene / kulissene som prydet Smålungeren under Landsutstillingen i Bergen i 1928 kan vel ikke betegnes som annet en elleville sett med dagens øyne. Utstillingene gav inspirasjon, politisk vilje og fremdrift i arbeidet med og å få opparbeidet Festplassen og parken rundt Smålungeren i tiåret som fulgte, på tross av at en økonomisk krise rammet verden og byen. Kilde: UiB/Marcus ubb-kk-pan-0018

I 1929 fremla en komité ledet av bygartner Rosenkilde, og med byarkitekt Kaspar Hassel og fungerende kommunal veisjef Anton Bolann i komiteen, et «*forslag til utforming av strøket omkring Lille Lungegårdsvand*», se fig.107. Allerede i 1929 ble Festplassen tatt i bruk som hovedarena for byens 17.mai-feiring, og i planen er plassen betegnet som en «provisorisk opparbeidelse». De tre formålsbyggene på sørsiden av vannet, *Rasmus Meyers samlinger* (1924), *Lysverket* (1938) og *Kunstforeningen* (1935) var inntegnet i planen – førstnevnte allerede oppført da planen ble utarbeidet.

1930-årene var en krisetid både i verdensøkonomien og i den bergenske bykassen, og det var krevende for Rådmannen å finne midler til anleggets fullførelse. Det ble da også, tross betydelige bidrag fra Det Nyttige Selskab, langt mer nøkternt utført enn det forslagsstillerne så for seg, både når det gjaldt utsmykning og materialbruk. I parkanlegget rundt Smålungeren har Georg Rosenkilde tatt utgangspunkt i det åtte-kantete vannspeilet, som er hjertet i Byparken. Rundt dette ble det støpte murkanter (ikke steinmurer) og en grønn plen som skrår opp fra vannet.

Fra flere hold mente man at det burde utlyses en konkurranse for detaljplan av parkanlegget. Pga. de finansielle utfordringene og det faktum at det sentrale strøket lå der i sin skjemmende tilstand, ønsket man en snarest mulig opparbeidelse. Det ble bestemt, med rimelige midler, å sette området i pyntelig stand, uten konkurranse og detaljutforming..

Den reviderte planen fra Bygartneren, Byarkitekten og Veisjefen fra mai 1930 (fig. 107) ble vedtatt, med de opptrukne hovedlinjene for strøkets/parkens utforming, oppdelingen i plasser og beplantede arealer. Dette ble ansett som en foreløpig opparbeidelse, men har i all hovedsak forblitt slik Rosenkilde m.fl. planla området.

Hele parkanlegget rundt Smålungeren var fullført 1937, men avdukingen av det høyreiste monumentet over Christian Michelsen 17.mai 1938 kan likevel sies å ha satt punktum for prosjektet. Christian Michelsen stod høyt både i nordmenns og i særdeleshet bergensernes omdømme, siden han var statsministeren som regisserte den fredelige oppløsning av unionen med Sverige i 1905. Monumentet, skapt av billedhuggeren Gustav Vigeland, gjør ham også ekstremt høyt fysisk plassert: Monumentet er 21,39 meter høyt, målt fra asfalt til isse. [63]

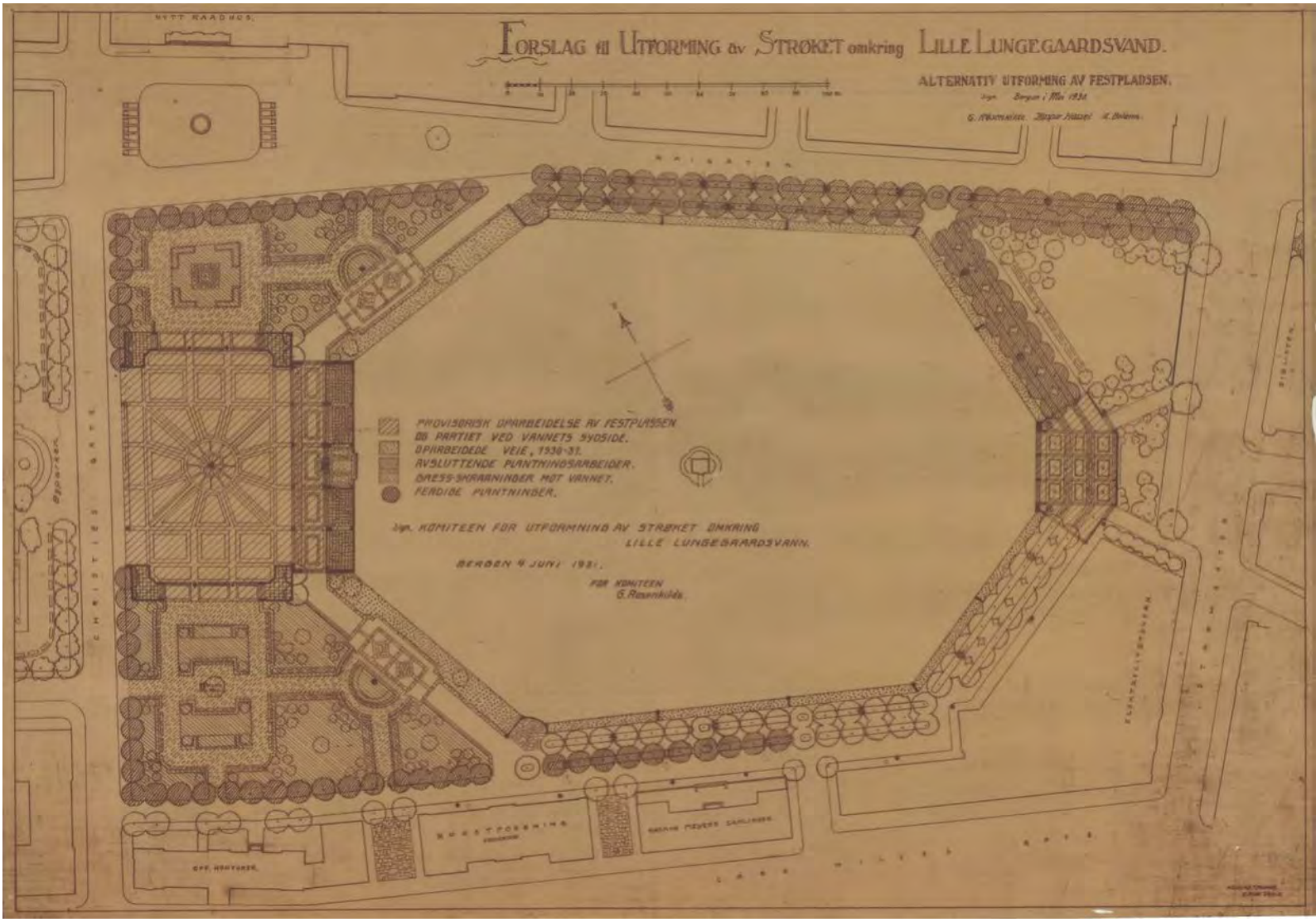

Figur 107: Bygartner Rosenkilde, byarkitekt Kaspar Hassel og den ferske kommunale veisjefen Anton Bolann har alle satt sine navn på det reviderte «forslag til utforming av strøket omkring Lille Lungegårdsvand» ble vedtatt i Formannskapet 20.mai 1931. Kilde: Byarkivet

[63] https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/14326408

Parken rundt vannet ble opparbeidet i formell parkstil, med akser, en stor grad av symmetri og geometrisk anlagte flater. Stilen er typisk for perioden like før funksjonalismen, som hadde andre park- og hageidealer. Terrenget rundt ble hevet for å kunne anlegge en grønn skråning ned mot vannspeilet. Det ble anlagt avlange, parallelle plenrabatter med trerekker og lave gjerder. Rundt hele Smålungeren er det plantet allé av knutekollet lind. Alléen på nordøst-siden er eldst, og mange av trærne der kan være fra 1865, da det som omtalt tidligere ble utført oppgradering av området. En tilsvarende allé ble plantet på sørsiden i 1930-årene, etter Rosenkildes plan.

Rundt vannet går flere «felt» med lange spaserveier, adskilt lange rabatter inngjerdede plenflater med trerekker som beskytter mot veien. I vestenden av vannet står prydkirsebærtrærne som blomster i rosa om våren, de er identitetsskapende elementer for Bergen by, og det store eksemplaret i nordvest er byens mest fotograferte tre. Gressplen og gangsoner er adskilt med de lave, grønnmalte «tulipangjerdene», og det står grønnmalte «bergensbenker» rundt hele vannet. Det er nylig laget 43 nye slike parkbenker som kopi av den opprinnelige «bergensbenken». Slike benker sto opprinnelig i alle formalparkene i den grønne aksen, men er i dag bare å finne rundt Lille Lungegårdsvannet.

*Figur 108: «Bergensbenkens» design kan føres tilbake til tidlig 1920-tallet, da slike benker kom på plass både i Teaterparken og Byparken. 68 benker ble bestilt fra firmaet **J. Grøndahl** i København, og var opprinnelig hvitmalte. Man kan gjenkjenne inspirasjon fra Arts and Crafts i designet. I dag er slike benker i bruk kun rundt Smålungeren. Mange av de opprinnelige benkene er nylig erstattet med kopier, som benken vist på bildet. Foto: Byantikvaren, 2022*

Parkinventar som stammer fra Rosenvinges tid, innbefatter «Bergensbenkene», de lave «tulipan-gjerdene» og de høye espalierene i malt stål, alle sammen grønnmalte. De gamle gatelyktene ved gangveiene i hjørneparkene ved Festplassen og i Rasmus Meyers allé har med samme design som de fire ved Musikkpaviljongen (fig. 100). Dette er også by-inventar med høy kulturhistorisk verdi. Historisk materialbruk som grusganger, ulike typer brosteinskanter, skifer etc. er andre viktige elementer i den historiske parken.

Tilførsel av friskt ferskvann ble sørget for i 1960-årene. En enveis-ventil som på 80-tallet ble satt inn for å forhindre saltvann å strømme inn ved springflo har gradvis omgjort Smålungeren fra et brakkvannsbasseng til et 28 daa stort ferskvann [64]. Dette, sammen med springvannet ble som ble montert i 1965 (inspirert av springvannet fra Landsutstillingen i 1928), har så godt som eliminert de tidligere luktproblemene og skapt et livlig fugleliv. Det har til og med vært satt ut og i en årrekke svømt regnbueørret i vannet.

De opprinnelige planene som bygartner Rosenkilde la frem omfatter detaljtegninger blant annet for hellelegging og steinsetting, både på Festplassen, den motstående plassen mot Strømgaten og områdene foran skulpturanleggene mot de to

[64] *Punktundersøkelse av Lille Lungegårdsvann, Rådgivende biologer, rapport 1082/2007*

parkområdene mot nordvest og sørvest. Disse viste seg for kostbare å anlegge. Det var kanskje et slumpetreff, men de økonomiske nedgangstidene på 30-tallet, da parken ble opparbeidet, falt sammen med et gjennomslag for den funksjonalistiske hageideologien, med et nøkternt forhold til dekor og detaljering. Funksjonalismens motto «luft, lys og grønt» lot seg godt gjennomføre selv med relativt enkle visuelle virkemidler der materiale, struktur og form sto i sentrum.

Parkområdet fra Byparken til Strømgaten har, som beskrevet, vært gjenstand for gradvise, mindre endringer og noen få større inngrep, slik som etableringen av undergangen til Bystasjonen, granitt-trappen foran Festplassen og Kafé Michelsen. Likevel er anlegget i hovedlinjene det samme som ved opparbeidelsen på 1930-tallet.

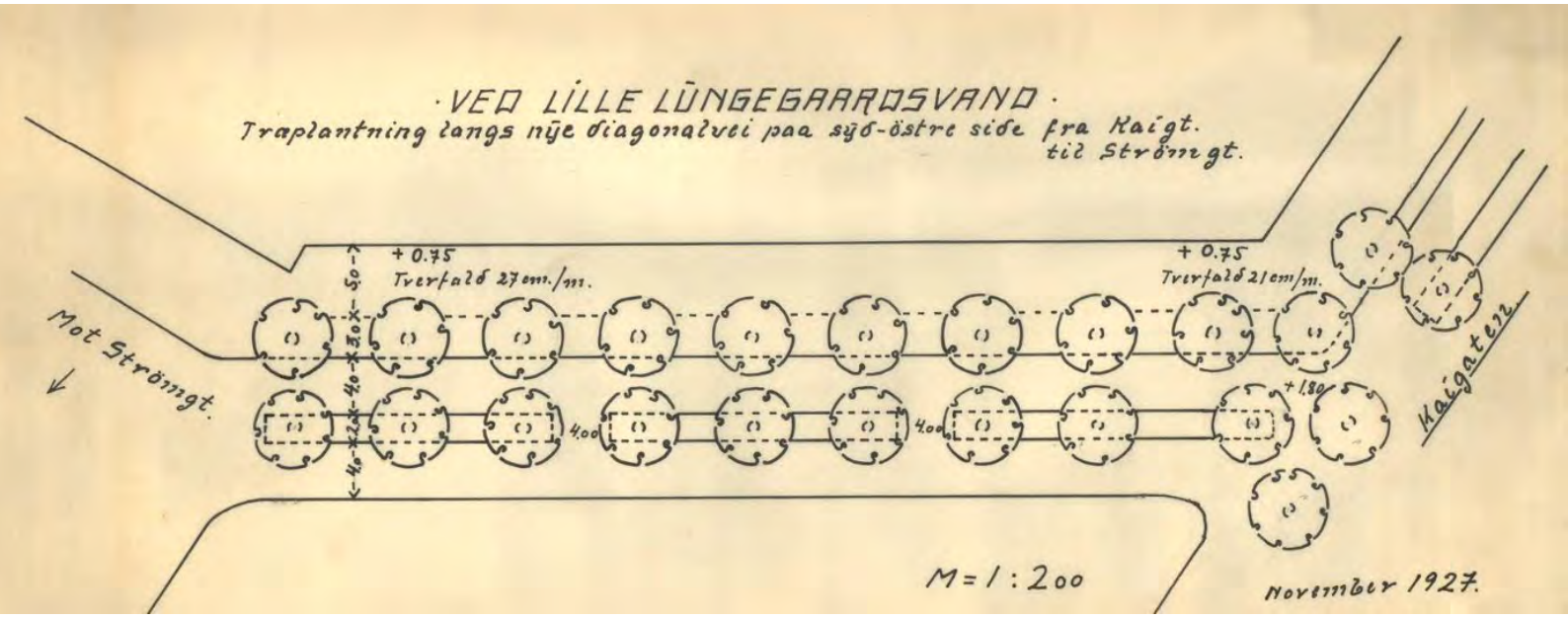

Figur 109: Denne tegningen over beplantning langs gangveien foran Biblioteksplenen i østre ende av vannet, viser at prosessen med å utforme parken var godt i gang allerede i 1927, flere år før fremlegging av den endelige planen for parken. Kilde: Byarkivet

Festplassen med de to flankerende formalparkene

Under opparbeidelsen på 1930-tallet, fikk Festplassen[65] to flankerende formalparker: En mot hjørnet som vender mot krysset Kaigaten/Christies gate og en mot krysset Christies gate/ Rasmus Meyers allé. Disse to parkdelene er typiske for 1920-tallets ny-formalisme, gjerne definert som nyklassisisme innen park- og hagestilen under slagordet «romkunst i det fri». Likevel har de sitt forbilde i renessansens og barokkens hager: Stramme hekker og formklippet vegetasjon skaper romdannelser ut fra den geometriske flate-utsmykningen – intime rom med lave skulpturer og springvann plassert i små basseng. Disse står i kontrast til den 21 meter høye statuen av Christian Michelsen, men alle er strengt plassert inn i flate-geometrien, som tett integrerte parkelementer. Parken har en stram arkitektonisk formgivning i nær sammenheng med Smålungeren. De to formalparkene er ulikt inndelt, men speiler hverandre likevel i noen grad. Begge har motiver som halvsirkel med spaserveier som stråler ut, og sentralakser og kvadratiske plenfelt. I parkens ytterkant er det plantet høye, skjermede trær på stram rekke.

[65] https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/arkiv/1420965

Figur 110 (over t.v.): De rette aksene inn mot midtpartiet med den monumentale Michelsen-statuen er typisk for nyklassisismens formale parkstil. Michelsen er endepunkt for flere akser inn mot midten. Bildet t.v. viser perspektivet sett fra sentrum i den ene formalparken i områdets nordvestre hjørne.
Figur 111 (over t.h.): Aksene er viktige, men de er omgitt av intime romdannelser skapt av stramme, formklipte hekker. Plantepunkt for større trær følger symmetri og akser, og peker mot et geometrisk senter, med sirkelformet basseng og skulptur «Fiskeren» (1971) av kunstneren Arne Vinje Gunnerud. Foto: Byantikvaren, 2022

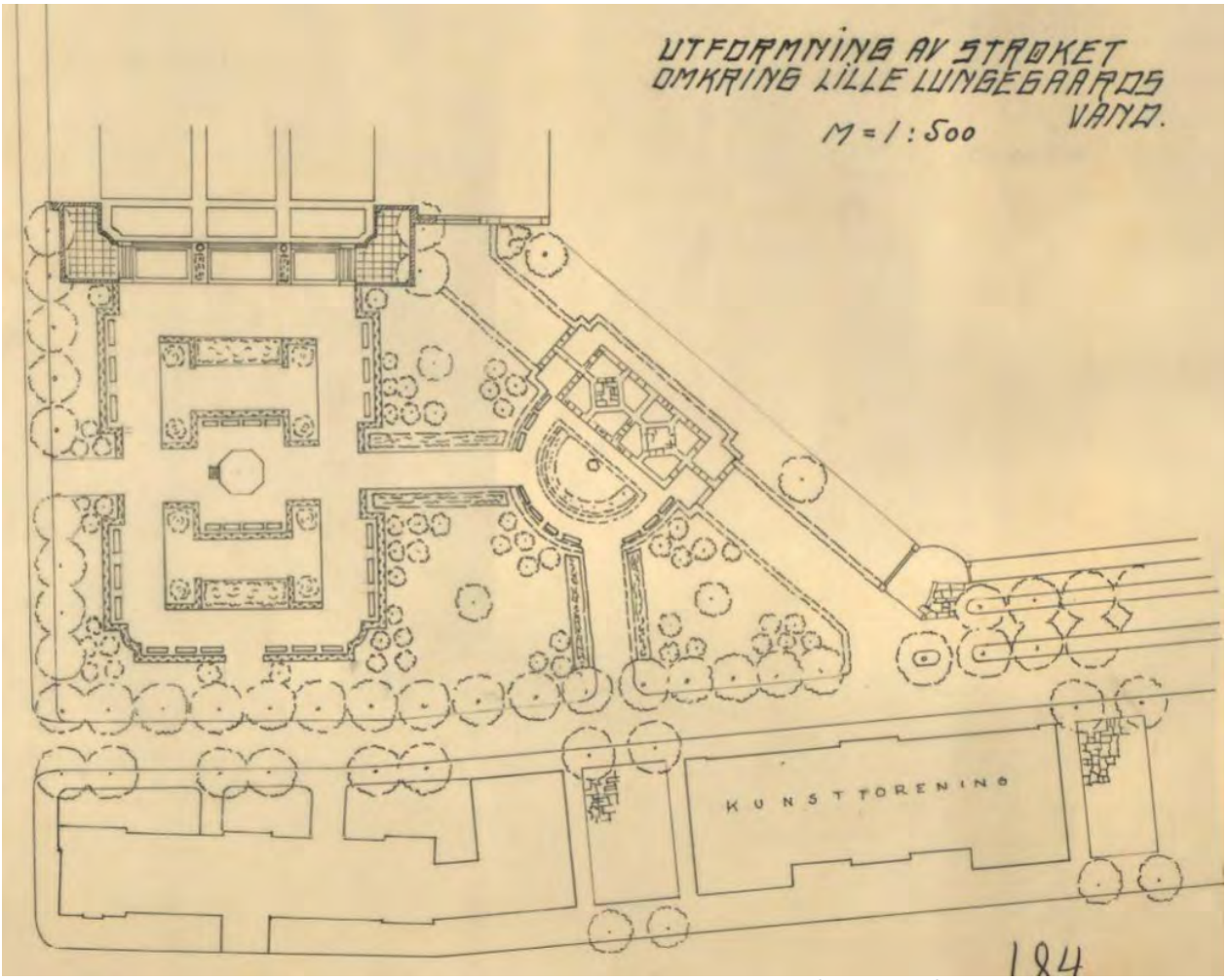

Figur 112: Tidlig, usignert tegning av formalparken i det vestre hjørnet av parkområdet ved Smålungeren med flere detaljer som aldri ble realiserte. Her er både beplantning og steinsetting vist detaljert, og vi ser at det er tegnet inn steinsetting av deler av gangarealet ved det halvsirkel-formete området foran springvannet og bassenget, der «Grinegutten» står i dag. Kilde: Byarkivet

Plenflatene er kantet med «tulipangjerder» i grønnmalt stål, som også er parkinventar fra Rosenkildes epoke, og erstattet de opprinnelige 8-tallsgjerdene. Formklipte bøkehekker og høye, grønnmalte stål-espalierer danner intime rom som understreker geometrien. Det hele gir en stramt geometrisk park – tydelig inspirert av 1920-tallsklassisismen, men med et intimt preg. Parken var opprinnelig anlagt med plenflater og skulpturen vi kjenner som «Grinegutten» med springvann og bassenger først kom til senere. Disse elementene er likevel å forstå som tett integrerte med parkens geometriske oppbygning.

Figur 113 (t.v.): Springvann med skulpturer som «Sprøytegutten» (1934) av Sophus Madsen med halvmåneformet basseng, skaper opplevelser og formalparkene som flankerer Festplassen. Arkivfoto: Bergen kommune 2016, Ann-Kristin Loodtz.
Figur 114 (t.h.): Det høye espalieret ble til på 1930-tallet, og er et viktig romdannende element i formalparkene. Foto: Byantikvaren 2022

De to hjørneparkene som flankerer Festplassen er svært godt bevarte, og har høy kulturhistorisk verdi som formalparker. De utgjør to finstemte, historiske parkrom med geometrisk flate-utsmykning. De er arkitektonisk formfullendte, grønne rom formet av hekker og espalierer, og de utgjør vesentlige elementer i hele parken. Den enkle materialpaletten gjør formalparkene sårbare for inngrep og tiltak.

Figur 115: En typisk hverdag på Festplassen den gang den ble brukt som parkeringsplass. Bildet er fra rundt 1980, tatt i førjulstiden mens juletresalg pågår av ukjent fotograf. Kilde: Byarkivet, arkivet etter Morgenavisen A/S

Etter at de første parkometre ble satt opp 1967, var Festplassen lenge en midlertidig parkeringsplass (237 oppmerkede plasser) frem til 2003. Ansvaret for utformingen av "nye" Festplassen fikk landskapsarkitekt Arne Sælen, med utgangspunkt i et forslag fra Arkitektgruppen Cubus fra 1987. Den fullstendige fornyelsen og opprustingen av Festplassen var gjennomført i 2004. I november samme år kunne bergenserne igjen innta byens sentrale samlingsplass, som da var blitt belagt med 3 000 m² kinesisk granitt. Plassen ble designet med lave avsatser som bryter ensformigheten i den store flaten, og utstyrt med benker, bekostet av Wenche og Halvdan B. Griegs Idéfond, og med ny gatebelysning designet av Axel Nitter Sømme.

Siste etappe i opprusting av Festplassen ble fullført våren 2009 etter at det ble fylt et betydelig antall lastebillass med stein i enden av Smålungeren [66]. Masseberegningene hadde ikke tatt høyde for at at bunnsedimentene manglet bæreevne for steinmassene, men bestod av dynn som løste seg opp i vannet under utfyllingen, og dybden til fast grunn viste seg å være 29 meter, ikke 5 meter som tidligere oppmålt. Det gav behov for en tidobling av tilført masse i forhold til anslaget. Det ble på den nye fyllingen anlagt trappetrinn i kinesisk granitt, og etter dette anleggets åpning mulig å spasere helt ut i Smålungeren [67].

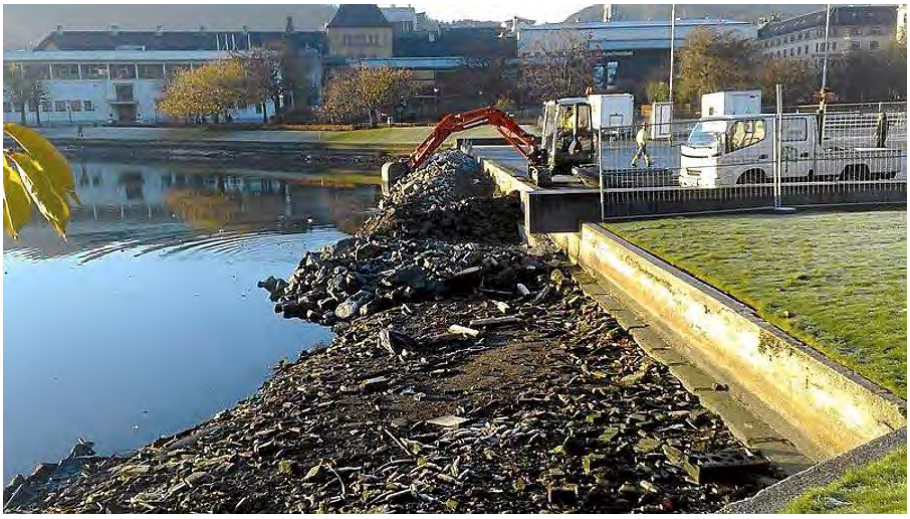

Figur 116: Sommeren 2009 kom Smålungerens bunnsedimenter til syne under arbeidene med trappen foran Festplassen, og stanken av forråtnelse kom også tilbake. Det ble ifølge kilder hos utførende entreprenør, Løvaas AS, fylt ut hele 3600 m3 stein i vannet, for det viste seg å være langt dypere enn antatt (anslaget før igangsetting var 3-400 m3). Dybden ved foten av den nye fyllingen ble målt til hele 29 meter.
Foto: Pål Vidar Engesæter, Bergens tidende

I 2008 ble en del av den geometriske formalparken i nordvest fjernet for å sette opp en kafébygning (tegnet av ark. Lund og Partnere AS og døpt "Michelsen" etter navnekonkurranse i Bergens Tidende). De sterke motforestillingene knyttet til hensynet til byrommets arkitektur vant ikke gehør i Byrådet, som i likhet med daværende Grønn etat håpet at "Michelsen" skulle bidra til å skape mer liv og røre på den nyoppussede Festplassen. Byggekostnaden kom på vel 11 mill. kroner. Kommunen eier kafébygget, men har satt bort driften til et privat selskap. Kaféen har plass til 30 gjester innendørs og disponerer 150 m² til uteservering med sitteplasser for 170 gjester. Et krav fra kommunen var at kaféen skulle ha restaurantpreg og «servere mat på porselen», ikke kjapp-mat. I skrivende stund er bakerikjeden "Godt Brød" leietaker.

Festplassen er aldri blitt formelt navnsatt, selv om navnet er innarbeidet for lengst. Den har siden den uoffisielle åpningen i 1929 tjent som 17.mai-arena og forskjellige forlystelsesformål, sirkus, utstillinger, skøytebane osv. De siste årene har den vært benyttet både til midlertidig vaksinestasjon (Covid19-pandemien) og til julemarked.

---

[67] https://www.aftenposten.no/norge/i/0Kado/dette-goerret-er-et-kulturminne

Figur 117: Fra prøveoppstillingen av Christian Michelsen på Festplassen i 1937. De geometrisk anlagte formalparkene er som vi ser opparbeidet. Det formintegrerte fontenebassenget med Sofus Madsens «Grinegutten» kom først til i 1948. «Dansk pige» av Gerhard Henning, kom på plass på plenen i forgrunnen i 1953. Kilde: UiB/Marcus [ubb-kk-pk-5196]

EFTER LANDSUTSTILLINGEN:

Utformingen av terrænget rundt Lille-Lungegaardsvand.

Bare en foreløbig tomterydding til sommeren?

Det nyttige Selskap har tilsagt sin støtte for planens gjennemførelse.

En vandring langs Lille Lungegaardsvandets bredder i denne tæleløsingens tid er ingen udelt behagelighet. Store indsjøer veksler med sumper og dyndmasser, slik at det mangesteds er nødvendig at gjøre store omveier for at komme frem. Fjorsommerens idyl er en saga blot, men hvad skal sommeren bringe? meget vakkert. Som et hovedtræk indgaar i planen en festplads omtrent i samme strøk hvor landsutstillingens festplads laa. Pladsen tænkes hellelagt i mønster. Paa vandets søndre side, hvor Bjørgvins paviljong kneiste ifjor, skal anlægges en mindre plads med et trappearrangement ned mot vandspeilet.

Figur 118 (t.v.): I denne redaksjonelle artikkelen i Bergens Tidende beskrives tilstanden rundt Smålungeren etter at landsutstillingen var rigget ned høsten 1928. Her beskrives også vyene bygartner Rosenkilde har for opprustningen av området:

«Det har været antydet at der kunde bli tale om en ny idekonkurranse, men en skulde tro at de samvirkende kræfter, som under bygartner Rosenkildes forstaaelsefulde ledelse har hat saken til behandling, skulde kunne finde en løsning uten ny konkurranse»

Faksimile av artikkel i BTs e-arkiv, 20.12.1928

Biblioteksplenen

Allerede i siste del av 1800-tallet, etter de omtalte havnearbeidene og etableringen av Kaigaten, ble det anlagt en trekantet gressplen, omtrent på samme plass og nokså likt utformet som dagens plen som populært går under navnet «Biblioteksplenen».

Denne delen av parken har i dag en forenklet utforming i form av en stor, ubrutt plenflate. Det kan være fristende å tolke dette som et uttrykk for 1930-tallsfunksjonalismens rasjonelle holdning, der grøntanlegg gjerne ble gitt en forenklet utforming med fokus på rekreasjon, lek og vedlikehold. Forklaringen her er at trekanten var forutsatt bebygget i 1916-planen av hensyn til symmetrien (i forhold til Lysverket/Smålungeren). Rundt 1960 var plenen ett av flere alternativ for lokalisering av Grieghallen, men det forutsatte i tillegg utfylling i vannet og ble droppet.

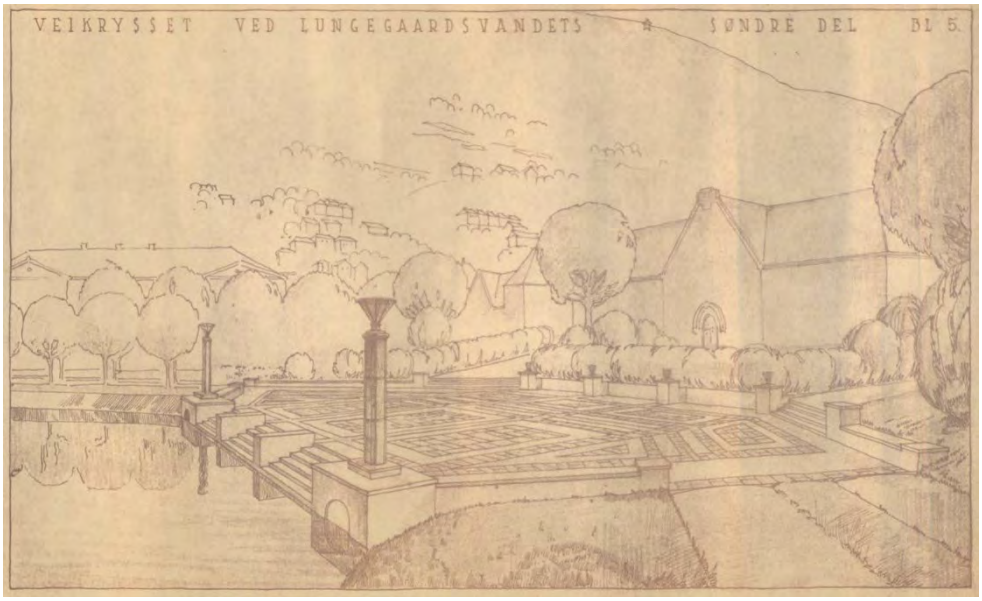

Figur 119: Det foreligger tegninger av flere ulike, og nokså vidløftige anlegg i den østre enden av Smålungeren, her eksemplifisert med en usignert tegning signert fra byarkitektens kontor, datert 1929. Det var imidlertid økonomiske krisetider og ikke midler i bykassen til så kostbare anlegg som dette. I stedet ble parkområdet nøktern utformet i det som ble ansett som en foreløpig oppgradering. Plenen foran Hovedbiblioteket forble ubebygget. Kilde: Byarkivet

Reguleringsplanen fra 1916 ble i hovedsak fortsatt fulgt i planforslaget for området fra 1930 (fig. 107), men Rosenvinge og Hassel fikk området tegnet som et åpent areal, med en monumental plassdannelse i denne enden av vannet. Imidlertid manglet det penger, og under opp-arbeidelsen, som ble ansett som en «foreløpig oppgradering», ble disse elementene utelatt.

Et rhododendrarium ble opprettet i 1988 og beplantet med en rekke ulike sorter. Mellom disse er det anlagt grusganger. Området er på den delen av plenen som vender mot Kaigaten.

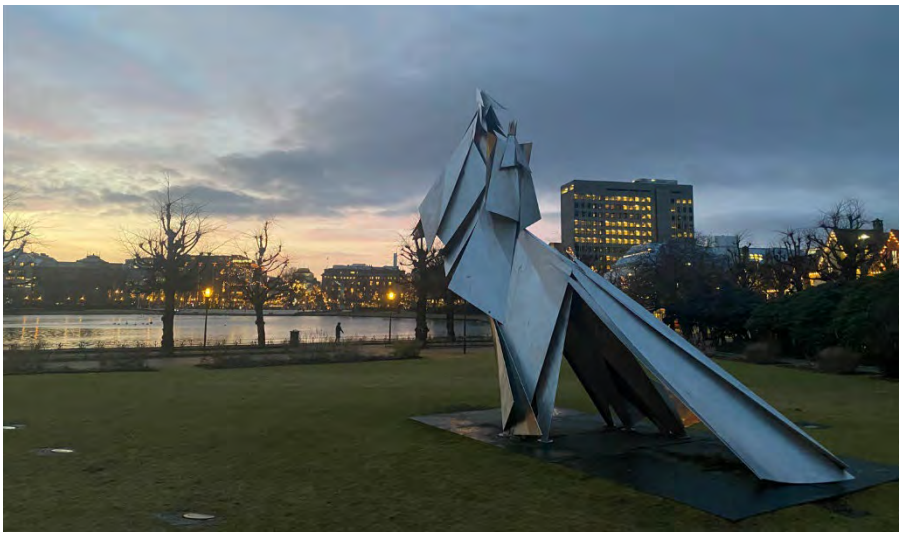

Figur 120: På Biblioteks-plenen, som er en av byens mest benyttede på sjeldne soldager, ble det etter en årelang prosess i 1998 reist en meget omdiskutert stålskulptur skapt av kunstneren Knut Steen.

Den blir kalt en utradisjonell nytolkning av historiske rytterstatuer, reist som et monument over byens grunnlegger, kong Olav Kyrre.

Foto: Byantikvaren,2023

GARASJE for tre tusen biler under Smålungeren

Boringene viste fast grunn, prosjektering fortsetter
Anslagsvis pris: 30 millioner kroner

— Vi arbeider fremdeles med planene om å legge en parkeringsplass under Lille Lungegårdsvann, sier direktør Sverre Halvorsen i Norske Esso til «Bergens Tidende». Vi har nå avsluttet første etappe, grunnboringene, og holder på basis av dem på med å forberede neste skritt.

Resultatene av de første undersøkelser som er foretatt viste at man fant fast grunn i 10—14 meters dybde. Det var imidlertid morenegrunn, og man må ha nærmere undersøkelser for å slå fast det man er ute etter. Man skal nå få en teknisk konsulent til å legge opp neste skritt, det skal foretaes geotekniske undersøkelser og masseberegninger.

— Hvor mange biler har man tatt sikte på å skaffe plass til?

— Etter det foreløpige opplegg vi har gjort regner vi med plass til 2500—3000 biler.

Over til side 6

Figur 121: Faksimile fra Bergens Tidende, 9.april 1960

Forslag som aldri kom på tegnebrettet

Det har ved flere anledninger etter 2.verdenskrig blitt lansert omfattende forslag til utnyttelsen av volumet under Smålungerens vannspeil. Et forslag om parkeringshus under Smålungeren ble først lansert i 1960 og Esso (!) fikk tillatelse til å gjennomføre grunnboringer.

Forslaget ble igjen tatt opp midt på 1970-tallet og var igjen i ferd med å havne på tegnebrettet i 2012, da det ble varslet ved planoppstart, se arealplan-ID 62250000, se faktaboks [68].

Gjennom det pågående reguleringsarbeidet for Nygårdstangen ble det foreslått å flytte parkeringsfunksjonen fra Bygarasjen for å frigjøre disse arealene til byutvikling.

I vurderingen av mulige alternativ som erstatning for Bygarasjen, er det prioritert en løsning under Smålungeren med nedkjøring i Fjøsangerveien. Denne løsningen ble lansert som et forprosjekt av siv.ing. Christian Normann AS, på oppdrag fra Bergen parkeringsselskap i 1976. Rambøll har i november 2011 foretatt en gjennomgang av forprosjektet og gjort en oppdatert vurdering. Konklusjonen var at det kan bli et meget godt parkeringsanlegg både med hensyn til funksjon, trafikale forhold, teknisk gjennomførbarhet, og konkurransedyktig investeringskostnad.

Et slikt anlegg kan gi mulighet for en opprydning i forurensningen i vannet og åpne for nye aktiviteter og attraksjoner i dette sentrale byområdet. Nedkjørselen til parkeringsanlegget skal skje fra Fjøsangerveien og er innarbeidet i reguleringsplan for Nygårdstangen. Det er lansert et forslag om at også en "bymiljøtunnel" for sentrum kan få nedkjørsel samme sted. Dette blir vurdert i eget planarbeid. Langs Kaigaten vil forestående reguleringsarbeid for bybane til Åsane kunne legge føringer for reguleringsarbeidet for Smålungeren.

Bergen kommune har gjennom «Strategiprogram for vann mellom Lungegårdsvannene» vedtatt en målsetting om å åpne eksisterende vannforbindelse mellom Smålungeren og Store Lungegårdsvann. Vannforbindelsen er i dag i en lukket kulvert. Det er et mål å få vannet opp i dagen og utnytte dette som et positivt element for å heve områdets estetiske kvaliteter. I pågående planarbeid for Nygårdstangen foreslås forbindelsen etablert som en åpen kanal som også vil ha funksjon som flomvei og lokal håndtering av overvann. Et parkeringsanlegg under Smålungeren kan gi muligheter for å etablere et sammenhengende åpent vannsystem med miljøkvaliteter, flomsikring og klimatilpasning for søndre del av sentrum.»

De vil ikke akkurat si at «under her skal parkeringsplassene ligge», men de er interesserte i prosjektet om parkeringshus under Smålungeren. Fra venstre Asbjørn Øvrebø, formann i Torvalmenningens Vel, Per Eidenbom, formann i Gamle Strandgaten Vel, Olaf Knudsen, formann i Strandgaten Vel, og Frank W. Wagtskjold, sekretær i Torvalmenningen Vel og formann i arbeidsutvalget for en sentrumsforening.

Sentrumsforeningen vil påvirke byens parkeringspolitikk

Figur 122: I 1976 tok disse fire forretningsmennene i sentrumsforeningen opp igjen ideen om et parkeringsanlegg under Smålungeren. Faksimile fra Bergens Tidende, 11.febuar 1976

En langt ferskere idé ble lansert av Bergen Live i 2018: «*Vil gjere Smålungeren om til den største konsertarenaen i Bergen*» [69] satte Bergens Tidende som overskrift på oppslaget om forslaget, der Festplassen er foreslått som sceneområde med mobil scene under tak. Forslagsstilleren så for seg å tappe ut vannet og etablere en innendørsarena med kapasitet for 23000 tilskuere for store konsert-arrangementer, samt skøytebane og sandvolleyballbane.

[68] BKSAK 201206987/48 Fagnotat
[69] Bergens Tidende, 24.januar 2018

Smålungeren som del av den grønne aksen

Helheten i parkanlegget rundt Smålungeren er skapt ved hjelp av akser og flater. Vegetasjonen, som består av både trær, busker og klipte hekker er understøttet av høye espalierer og utgjør de romdannende elementene. Symmetrien er ivaretatt av geometriske figurer i flateutsmykningen,

Anlegget er utformet etter enkel plan med vannspeilet i Smålungeren som anleggets hovedelement. Det er skapt et klart definert byrom, der bygningsfasader og trerekker danner korresponderende linjer som underbygger den grønne aksen igjennom planområdet. Formalparkene som omkranser Festplassen og Smålungeren er alle vinklet inn mot og åpner seg mot plassen og vannet. Endringene som har skjedd siden etableringen på 1930-tallet har i liten grad grepet inn i hovedstrukturen for dette parkanlegget, som på mange måter representerer brytningstiden mellom ny-klassisismen og funksjonalismen innen hagekunsten.

Figur 123: Utsnitt av flyfoto av den grønne aksen sett mot Teateret. Sammenhengen i den grønne aksen kommer frem gjennom store utsiktslinjer i et åpent byrom med et blågrønt preg. Aksen er, kanskje med unntak av Rådhuset, innrammet av relativt enhetlig bebyggelse. Parkarealet er langt på vei trafikkfritt og opparbeidet for prydformål og rekreasjon. Alle gangsoner og Festplassen er trafikkfrie. Alléer og enkle trerekker korresponderer i stor grad med lengderetningen hele aksen igjennom. Grunnflaten har en jevn stigning uten høydeforskjeller som svekker forløpet. Teateret er et klart endepunkt øverst mot nordvest i aksen. Foto: Mapaid AS, 2003, ref. 50036954

Formålsbyggene rundt Smålungeren oppført etter 1916

Området rundt Byparken Smålungeren ble bygget ut i første del av 1900-tallet. Langs Rasmus Meyers allé finner vi i dag en rekke av utstillingslokaler samlet i formålsbyggene Stenersens samlinger, Kunsthallen/Kunstforeningen, Rasmus Meyers samlinger og Lysverket.

Lysverket

Formålsbyggene er definerende for byrommet rundt Smålungeren, både gjennom sin bruk og ved at fasadene vender seg mot byrommet. Det gjelder også for Bergen Lysverker, selv om hovedinngangen ligger vendt mot Lars Hilles gate og Grieghallen. Lysverkbygningen er likevel utformet slik at fasaden mot Smålungeren i liten grad fremstår som en bakside.

Figur 124 (over): Bergen Lysverker, tidligere kommunalt kraftselskap i drift fra 1900, holdt til i Lysverksbygningen. Den opprinnelige bygningen ble revet, og et nytt formålsbygd ble oppført i etapper fra 1938. Lysverk-bygningen ble åpnet som fullverdig museumsbygg i mai 2003. Den rommer også den kommunale musikkskolen og en restaurant. Kilde Byarkivet, arkivet etter Bergen Lysverker (ukjent fotograf).

Figur 125 (under): Lysverkets fasade mot lars Hilles gate slik den ble tegnet av arkitektene Fredrik Arnesen og Arthur Darre Kaarbø. Kilde: Byarkivet, arkivet etter arkitektene Arnesen og Darre Kaarbø

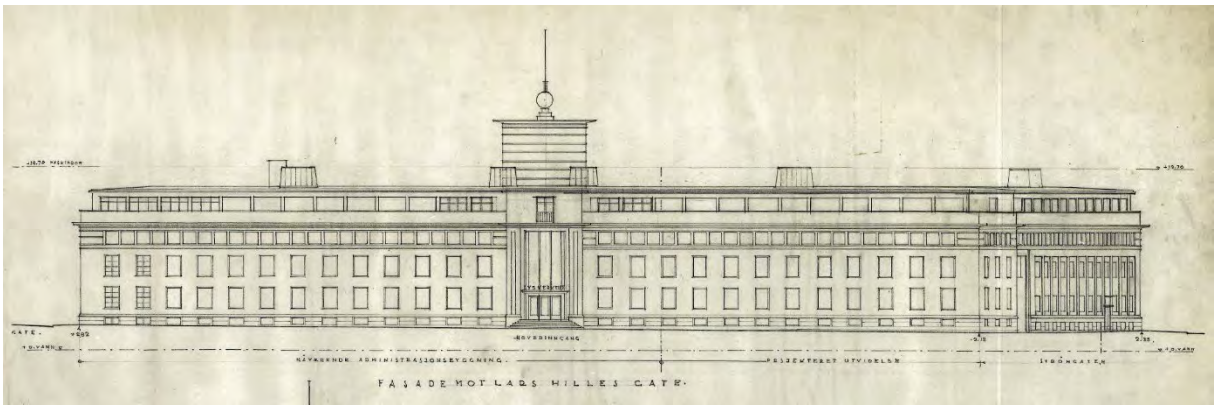

Figur 126: Den opprinnelige hovedbygningen til Bergen elektrisitetsverk var lokalisert ved Lille-Strømmen (Strømgaten), men måtte vike plassen da den nye ble oppført i flere etapper etter 1938. Broen over Lille-Strømmen ble erstattet med en kulvert i 1926 og kanalen mellom Smålungeren og Store Lungegårdsvannet ble gradvis gjenfylt. Det kan se ut som arbeidene pågår på dette bildet. Gatenavn som Vestre og Østre Strømkaien er fortsatt i bruk og vitner om det tidligere bybildet i området. Foto: UiB/Marcus ubb-thw-0009

Lysverksbygningen er et monumentalt bygningskompleks oppført for Bergen Lysverker i flere etapper fra 1938. Arkitekter for hovedanlegget/tårnbygningen var Arnesen og Darre Kaarbø. Senere nybygg og utvidelser kom til i 1945, på 1950-tallet og rundt 1970. I 2004 ble tårnbygningen bygget om til kunstmuseum med restaurant i første etasje. Anlegget består av to bygninger, Lars Hilles gate 10 og Strømgaten 19. Bygningen har en markant beliggenhet ved sørenden av Lille Lungegårdsvann, og det runde tårnoppbygget danner et identitetsskapende landemerke i denne delen av byen. Den har et formspråk som ligger i skjæringspunktet mellom nyklassisisme og modernisme og preges av høye kvaliteter i arkitektur, materialer og utførelse, samt eksponert beliggenhet i et av Bergens viktigste byrom. Dette gir bygningen høy arkitektonisk og arkitekturhistorisk egenverdi og høy antikvarisk miljøverdi. Verdiene er knyttet til hovedform og fasader så vel som til deler av interiøret.

Rasmus Meyers samlinger

Rasmus Meyers Samlinger er tegnet av arkitekt Ole Landmark og stod ferdig i 1924. Bygningen ble oppført som resultat av at Rasmus Meyers barn virkeliggjorde farens drøm og donerte hele kunstsamlingen hans til Bergen kommune i 1916. Kommunen takket for gaven ved å reise den monumentale museumsbygningen.

Rasmus Meyers samlinger er en murbygning i to etasjer oppført i et nybarokt stiluttrykk. Bygningen blir sett på som et hovedverk, ikke bare for Bergens arkitektur fra denne perioden, men også for arkitekt Landmark. Her finner vi igjen trekk fra den lokale boligarkitekturen både i form og materialbruk. Den solide bygningsblokken er myket opp av framstikkende sidefløyer, og den sluttede førsteetasjen kontrasteres med overlyssalens sammenhengende vindusbånd.

Figur 127: Rasmus Meyers samlinger (1924), Bergen kunsthall (1935) og Stenersens samlinger (1978) ligger side ved side ved den ene langsiden av Smålungeren, og representerer hver sine stilhistoriske epoker, selv om de to nærmeste begge er tegnet av arkitekt Ole Landmark. De er alle bygget i en skala gjør at de likevel føyer seg sammen som en helhet. Foto: Byantikvaren 2023

Stiliserte historiske motiver antyder at bygningen også viderefører en ennå levende urban tradisjon. Bygningen har svært høy arkitektonisk og antikvarisk verdi, og særlig høy kulturmiljøverdi.

Bergen kunsthall

Et tiår senere (1935) tegnet Ole Landmark også Bergen kunsthall. Denne bygningen er sammen med Forum Kino, et av Landmarks mest markante bygg tegnet i funksjonalistisk stil. At to tilsvarende formålsbygg som representerer hver sin stilperiode, tegnet av samme arkitekt, står side om side som her, er arkitektur-historisk interessant i seg selv. Under krigen ble bygningen beslaglagt av okkupasjonsmakten, og det ble satt inn vinduer i første etasje. På tross av disse endringene, har bygningen meget høy antikvarisk og arkitektonisk egenverdi, samt høy kulturmiljøverdi som del av bygningsrekken i «Kunstaksen».

Stenersens samlinger

Bygningen er tegnet av Sverre Lied og stod ferdig i 1978. Den langstrakte, to etasjer høye bygningen i et strukturalistisk formspråk ligger vegg i vegg med Bergen Kunsthall, vendt ut mot Lille Lungegårdsvannet. Kraftige søyler og dragere i betong, samt overlys, muliggjorde et stort, åpent utstillingsareal i 2. etasje. I praksis ble arealet delt i to – en til hver samling, noe som også kom til uttrykk i fasaden – en glassfasade mot parken for Billedgalleriets areal, mens Stenersens samling var skjermet av en betongvegg.

Telegrafbygningen

Tegnet av Finn Berner og Anton M. Kielland og stod ferdig i 1927, som en del av gjenreisningen i brannstrøket fra 1916. Bygningens opprinnelige funksjon var å huse byens rikstelegraf og rikstelefon med tilhørende tekniske og administrative kontorer. Det ble også gjort plass for areal som kunne leies ut til private kontorer og butikker. I 1929 fikk bygningen Houens fonds diplom for god arkitektur. Bygningen ble vedtaksfredet 2013, se kulturminne-ID 127062.

Figur 128: Den monumentale Telegrafbygningen, tegnet av arkitektene Finn Berner og Anton M. Kielland og stod ferdig i 1927. Den er oppført i et nyklassisistisk formspråk, i en variant som kan karakteriseres som ny-georgiansk eller «Colonial Style»-arkitektur. Denne hentet inspirasjon fra engelsk og amerikansk 1700-tallsarkitektur. Bygningen ble vedtaksfredet i 2013. Foto: Byantikvaren, 2023.

Bygningen fyller et helt kvartal og står som pendant til Permanenten på motsatt side av Byparken. Telegrafbygningen er oppført i et nyklassisistisk formspråk, i en variant som kan karakteriseres som ny-georgiansk eller «Colonial Style»-arkitektur, med inspirasjon fra engelsk og amerikansk 1700-tallsarkitektur. Bygningskroppen er en sluttet, kubisk blokk med flatt tak, men med en indre bakgård over grunnplanet. Veggflatene er fuget, upusset tegIsteinsmur, med sokkel av lys granitt og detaljer – dels i hvit Tjøtta-marmor, dels i betong. Vindusåpningene er jevnt fordelt i fasadene med en fast rytme. En rundbuet nisje flankert av koplete søyler markerer hovedportalen og midtaksen i den symmetriske fasaden mot Byparken. I hovedportalen leder en trapp opp til en kvadratisk vestibyle som er åpen ut mot gaten. Deler av det opprinnelige interiøret her er bevart.

Figur 129: I hovedportalen til Telegrafbygningen leder en trapp opp til en kvadratisk vestibyle som er åpen ut mot gaten. Foto, Byantikvaren 2023

Det nye rådhuset

Rådhuset i Bergen er tegnet av arkitekt Erling Viksjø og stod ferdig i 1974. Bygningen var kontroversiell da den ble oppført og er det den dag i dag. Den har høy arkitektonisk og arkitekturhistorisk verdi som eksempel på offentlige bygg i etterkrigstidens Norge. Her er det klarhet, orden og rasjonalitet som er det toneangivende arkitektoniske stilspråket. Bruken av rasterfasader er et uttrykk for dette. Viksjøs bruk av naturbetong er en vesentlig del av bygningens fasadeuttrykk og gir den en unik karakter. Et annet viktig trekk ved Rådhuset er hvordan den store, massive skiveblokken «svever» på kraftige pilotis. Dette arkitektoniske grepet har Viksjø hentet fra den kjente sveitsiske arkitekten Le Corbusier, som var en stor inspirasjonskilde for ham.

Figur 130: Det nye rådhuset og Gulating-bygget ligger side ved side og representerer hver for seg typiske eksempler på etterkrigsarkitekturen i Bergen. Foto: Byantikvaren 2023

Bergen rådhus gikk gjennom en omfattende rehabilitering (2017 – 2022), der søylene måtte forsterkes på grunn av at elvegrusen som ble benyttet i naturbetongen var blitt kontaminert av brakkvann og det i årenes løp oppstod svært uheldig korrodering i armeringsjernet i søylene. Til alt overmål var det tatt noen snarveier da bygget ble reist: Alle søylene hadde for lite armeringsjern i seg, noe som sammen med korroderingen svekket konstruksjonen. Da dette ble oppdaget, ble bygningen evakuert på dagen.

Søylene er av disse konstruksjonsmessige årsakene ikke lenger av naturbetong slik de var opprinnelig, men av betong med mineralitt-puss. Som tilslag (knust stein) i pussen er det brukt tilsvarende steintyper som i naturbetongen, og fasadeuttrykket er med dette forsøkt videreført.

Gulating-bygget

Dette er tinghus reist av Statsbygg for landets nest største lagmannsrett, og ligger ved Gulatings plass, en branntomt fra 1916 der Hambros skole og Hotell Metropol stod. Bygget er tegnet i 2010 av Østgaard Arkitekter ved Terje Grønmo Arkitekter, mens uterommet med Gulatings plass er utformet av Link Arkitektur AS Landskap. Det er på det høyeste seks etasjer høyt mot nabobygget Bergen rådhus, og trappet gradvis ned mot nordvest. Som rettsbygning er Gulating nyskapende i den forstand at den tradisjonelle «makt-arkitekturen» er erstattet av formalt mangfold og åpenhet. Anlegget fungerer som forsonende bindeledd mellom Rådhusets monumentale preg og 1916-områdets formale orden. [70] Bygget ble i 2013 hedret med fasadeprisen utdelt av Bergensavisen, i samarbeid med Bergen Arkitektforening og Design region Bergen.

Kaigaten 4 - tidligere Sparebanken Vest

Kaigaten 4 tegnet av arkitektkontoret Jakob Myklebust og Hans Skogen v/Tom Louis Pedersen som administrasjonsbygg og hoved-ekspedisjon for Sparebanken Vest i 1982. Det stod ferdig i 1985 og er reist i betong med delvis båndtekket tak. Bygningen ble totalrenovert i 2016, og alle vinduer og taket ble skiftet. Hovedform og fasadeuttrykk med materialbruk er likevel i hovedsak som opprinnelig og bygget er et godt eksempel på moderne tilpassingsarkitektur. Det er nedtrappet noe mot småhusbebyggelsen i Marken og høyest mot Kaigaten og de store, offentlige

Figur 131: Kaigaten 4, tidligere hovedfilial og administrasjonsbygg for Sparebanken Vest, stod ferdig i 1985 og ble totalrenovert i 2016. I dag leier Bergen kommune bygget der blant annet innbyggersørvis er lokalisert. Foto: Byantikvaren 2023

[70] https://www.grind.no/midthordland/bergen/gulating-lagmannsrett

Figur 132: Bergen offentlige bibliotek sin hovedfilial stod ferdig i 1917, tegnet av arkitekt Olaf Nordhagen. Fasadene er i hugget, norsk granitt, såkalt råkopp. Bygningen ble vedtaksfredet i 1993. Foto: Byantikvaren 2023

bygningene i Rådhuskvartalet. Bygget vurderes som sårbart for endringer [71]. I dag eies bygningen av MNG Holding og er utleid til Bergen kommune.

Hovedbiblioteket

Bergen offentlige bibliotek er oppført i 1917 etter tegninger av arkitekt Olaf Nordhagen, med fasader i hugget, norsk granitt. Bruk av såkalt råkopp[72] blir omtalt som det nye Norges første alvorlige bidrag til arkitekturhistorien, men moten ble ikke langvarig. Den utlyste arkitektkonkurransen for bygget hadde Nordhagen vunnet allerede i 1906. Bygningen har arkitektonisk og arkitekturhistorisk verdi som et viktig monumentalbygg i nybarokk stil. Den har også kulturhistorisk verdi som formålsbygget folkebibliotek og miljøverdi som en identitetsbærende, offentlig bygning sentralt i Bergen sentrum. Bygningen ble vedtaksfredet 1993, se kulturminne-ID 87122.

Nordhagens tegninger ble lagt til grunn da Link Signatur ved arkitekt Øivind Maurseth tegnet om fullførte biblioteket med en ny fløy i 2000 og en siste i 2012. Begge disse fløyene er utformet med store glassfasader, som gir rom for ivaretagelse og opplevelse av den historiske, fredede bygningen. De to nye fløyene omfattes ikke av fredningen, men utgjør et nyere bygningshistorisk lag med kulturhistorisk og estetisk verdi. Et stort pluss er det også at Hovedbiblioteket i 2014, som en del av ombyggingen, også fikk en ny inngang som vender mot Bergen Storsenter, noe som gir nye muligheter både for biblioteket drift og for publikum. [73]

---

[71] Byantikvaren: Kulturminnefaglig innspill: Bybane i tunnel i Fjellsiden
[72] https://snl.no/råkopp
[73] https://www.grind.no/midthordland/bergen/bergen-offentlige-bibliotek

Pumpestasjonen ved Lars Hilles gate/Strømgaten

En lite påaktet bygning, men likevel sentral for byens utvikling, er den lille pumpestasjonen på hjørnet mot krysset Lars Hilles gate/Strømgaten. Den er tegnet av arkitekt Einar Oscar Schou som allerede i 1909 hadde vunnet førstepremie i byregulerings-konkurransen for området. Pumpestasjonen stod ferdig bare noen uker før Landsutstillingen i 1928. Den utgjorde navet i det moderne pumpeanlegget som måtte til for å sanere kloakkutslippene rundt Smålungeren.

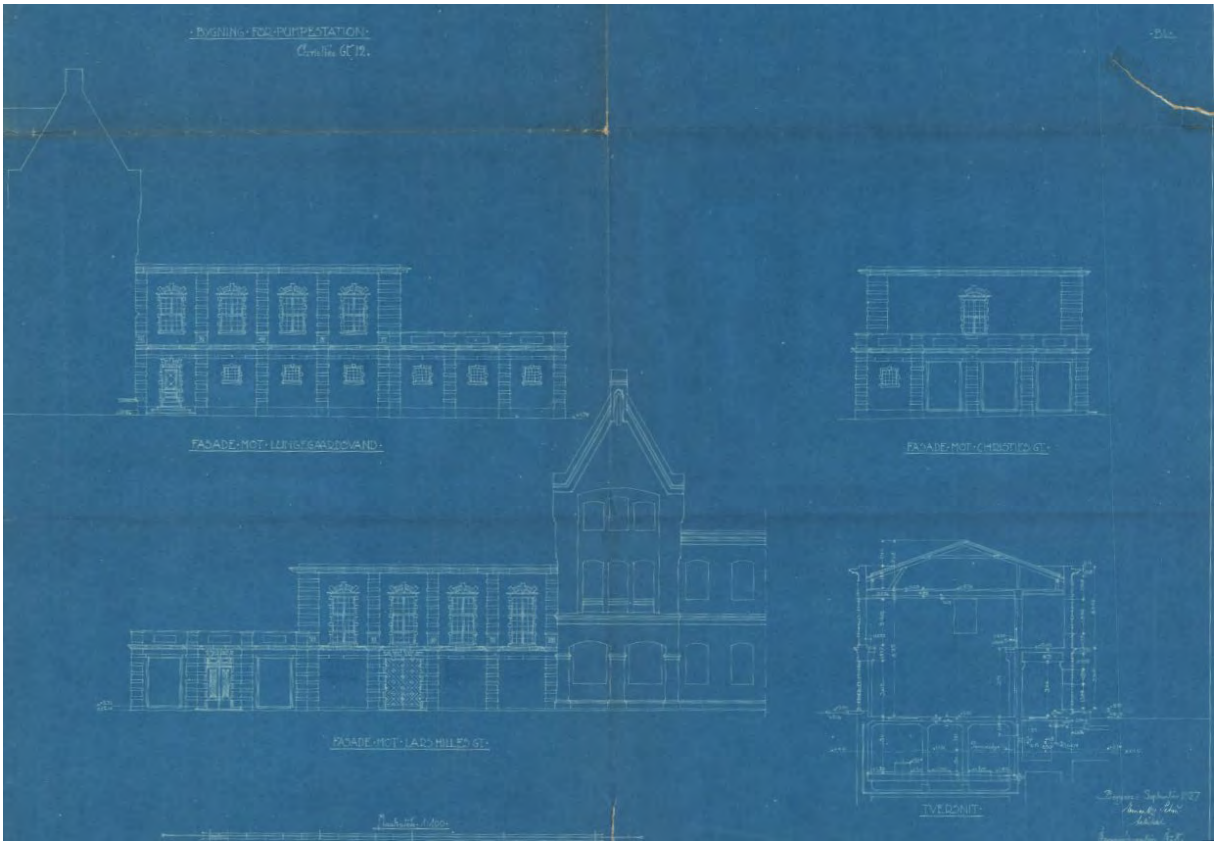

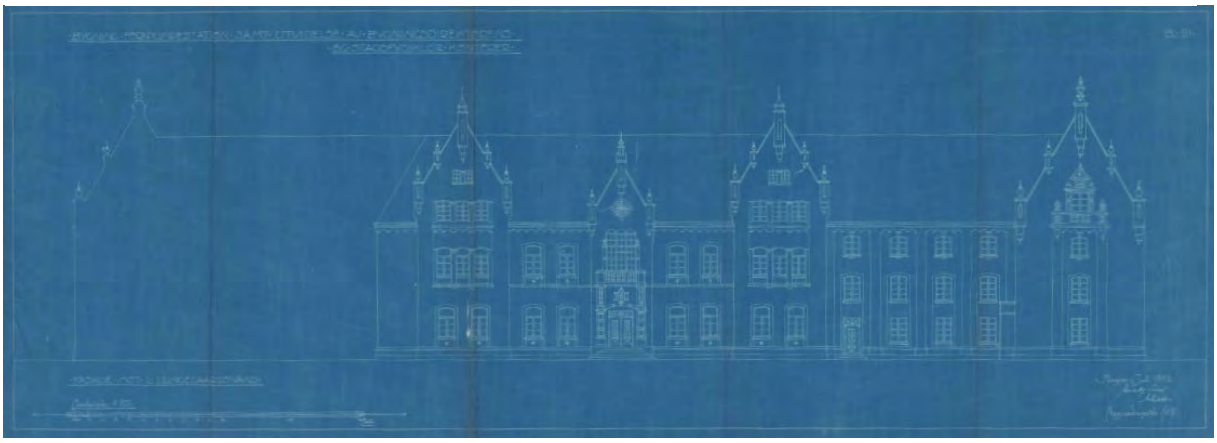

Figur 133 (over) og 134 (under): Tegningene av pumpestasjonen fra 1927 omfattet også «utvidelse av Bygningsdirektørens og Stadsfysikus 's kontorer» (under) på tomten der Stenersens samlinger ligger i dag. Disse kontorene holdt i 1927 til i den nedlagte endestasjonen for den gamle Vossebanen. Utvidelsen ble aldri realisert. Kilde: Byarkivet, byggesaksarkivet BBA/A-0430/H/Ha/L0181

10 Kulturmiljøverdier i mellomrommene

Plassene og byrommene i den grønne akse har historisk vært viktige samlingssted for Bergens innbyggere, både organisert, som for eksempel borgervæpningens eksersis på Engen og demonstrasjoner på Torgallmenningen, og til fest og glede i Byparken og på Festplassen. Byrom, slik vi bruker begrepet i dag, er mellomrommene – de urbane rekreasjonsområdene og offentlige møteplassene. Byrommene er ofte tilknyttet gater og gatetun, i tillegg til plasser og allmenninger. Etter bybrannene i 1855 og 1916 fikk Bergen flere nye store plasser og byrom, andre ble vesentlig utvidet. Gjennom bymiljøtiltak de siste 50 årene er det gjennomført en systematisk opprustning av byrom og gateløp i området. Byrommene, og særlig den grønne aksen er blitt hovedelementer i et trafikkareal forbeholdt og tilrettelagt for fotgjengere i det som i dag defineres som «Gåbyen Bergen». Fotgjengeraktiviteten er vektlagt som viktig både i kommuneplanens samfunnsdel og arealdel, og det er utviklet en gåstrategi for Bergen [74].

For de fleste vil det være bygningsfasadene, veggene i byrommene, som oppleves som de mest åpenbare kulturmiljøkvalitetene i bystrøket den grønne akse. Det som befinner seg *mellom* fasadene er imidlertid også vesentlig for opplevelsen av et godt byrom. Mellomrommene består av et vell av materielle elementer som påvirker opplevelsen, alle med sin historiske begrunnelse og mange med kulturminneverdi. Beplantning og parker, gatedekke, byromsmøbler i et utall varianter, kunst og skulpturer, bidrar med forskjellige brukskvaliteter, gir opplevelser og uttrykker tidsdybde til byrommene.

Ofte er kulturminner vakre. Det er imidlertid viktig å påpeke at kulturminneverdi ikke er det samme som estetisk verdi. Et kulturminne skal være mest mulig autentisk for å representere tiden og virksomheten det forteller om. Det arkitektoniske eller estetiske uttrykket kan bidra til dette, men en kulturminnefaglig vurdering vil være basert på en kulturhistorisk analyse, ikke en estetisk vurdering av «stygt» og «pent». Oppgaven for kulturminnevernet er ofte å finne balansen mellom å ta vare på verdifulle og historiefortellende elementer og det å skape nye elementer, samtidig som særpreg og funksjonsdyktighet ivaretas.

10.1 Park- og hagekunst som kulturminner

Park- og hagekunst forstått som kulturmiljøverdier er mer enn et grøntareal fylt med planter. Til alle tider har park- og hagekunst handlet om å skape rom i friluft, ved hjelp av ulike typer trær og annen vegetasjon, terrengformer, masser, stram flategeometri eller slyngende grusveier, murer, gjerder og vann - enten i stille, reflekterende flater eller som fossefall og springvann. Ofte trekkes også omgivelsene inn i det opplevede parkrommet, for eksempel i form av monumentale fasader eller andre byromsvegger, eller ved å utnytte tilliggende grøntdrag eller et fjerntliggende landskapselement som fjell, som virker som visuelle forlengelser av parken. På samme måte som arkitekturstilene har variert, er det historisk sett skiftende stilretninger og moter i parkkunsten.

Kulturhistoriske verdier er altså knyttet direkte til den historiske parkens overordnede plan. I en slik plan vektlegges romvirkninger og siktlinjer, der viktige elementer er gress- og vegetasjonsdekte flater i kombinasjon med gangveier og plasser, enten disse er opparbeidet for prydformål, rekreasjon eller persontransport gjennom gangsoner. I videre plandetaljering er det

[74] Miljøløftet: *Gåstrategi for Bergen 2020-30*

Figur 135: Menneskeskapte grønne anlegg er levende kulturminner som i motsetning til andre kulturminner utvikler seg i henhold til årstidene. De japanske kirsebærtrærne som blomstrer rundt Smålungeren i mai er et vakkert eksempel på slike «grønne kulturminner» som gir byrommet en skiftende karakter gjennom året. Foto: Byantikvaren, 2015

gjerne vist parkinventar som gjerder, lykter, skulpturer, fontener og benker. Bevaring av historiske parkanlegg innebærer ivaretakelse av både struktur, møblement og vegetasjon, ved opprettholdelse «plantepunkt», planteslag og bruk av historisk planteavhengige beskjæringsteknikker. Den grønne kulturarven er i stadig endring, den vokser og dør, og skifter uttrykk med årstidene, og som kulturmiljø utfordrer den oss derfor på en annen måte enn mer statiske objekter. Samspillet mellom parkflater, vegetasjon i ulike høyder og arkitekturen rundt gir byrommet sin særegne karakter, og er identitetsskapende for Bergen.

Opplevelsen av byrom er formet både gjennom flate-behandling og vegetasjon i parkbeltet, og vertikalt gjennom arkitektur. Rammen og romvirkningen i aksen mellom Teaterparken og Smålungeren skapes i stor grad av store offentlige bygninger som understreker parkbeltet som et storslått byrom. Bygningene på sin side fremstår som tilsvarende monumentale med det åpne parkbeltet i front.

Gjennom å låne fondmotiv i et fjernt landemerke som Ulriken, utvides det opplevde byrommet. Det er dermed et vesentlig poeng at også byggehøyder utenfor aksen bør ta hensyn til dette. Oppføringen av to høyhus i Nonnesetergaten 4 og Kaigaten 9 kan for eksempel sies å påvirke opplevelsen av byrommet ved å innføre markante vertikale bygninger, delvis med reflekterende

Figur 136: Festplassen er igjen blitt et åpent byrom der den aksiale opplevelsen er fremtredende. Sett i et landskaps-perspektiv strekker den grønne aksen seg helt fra Ulrikens topp til Den nationale scene. Byrommet er brukt til mange ulike aktiviteter, her fra åpningen av Fokal festival i 2012. Bildet får tydelig frem hvor markante høyhusene på Nonneseter fremstår i siktaksen mot aksens visuelle endepunkt, Ulriken. Arkivfoto: Bergen kommune, Katarina Lunde

glassfasader i silhuett mot Ulriken, som er den grønne akse og parkens visuelle endepunkt mot sørøst.

Avgrensningen av et opprinnelig grøntanlegg kan være vanskelig å fastsette. Byparken har sin historie med utvikling over tid fra privat apotekerhage, etablert på 1700-tallet, som delvis ble holdt åpen for byens befolkning noen timer på kvelden, til offentlig bypark. Parken bygger dermed delvis videre på et privat hageanlegg, slik at selve arealbruken forstått som *opparbeidet grøntareal*, i dag representerer en historisk kontinuitet i området. De tidligere hagene kan dermed sies å være en av forutsetningene for at parkanleggene i Den grønne akse ble realisert.

Et grøntanleggs historie gjenspeiles i strukturer, elementer og plantebruk. Anlegget vil bære preg av beliggenhet, arealbruk og skjøtsel gjennom tidene. Strukturer som gjenspeiler ulike tidsepoker, en variert vegetasjon prydvekster og verdifulle biotoper for insekter og fugler. Andre forhold som karakteriserer et grøntanlegg er beliggenheten, overflatene og terrengformene, strukturene og proporsjonene.

Figur 137: Byparken representerer en historisk kontinuitet ettersom parken delvis bygger videre på et privat hageanlegg som ble etablert i området på 1700-tallet. Vegetasjonen i grøntanlegget vil alltid være i utvikling gjennom naturlige prosesser og kontrollert skjøtsel. Foto: Byantikvaren, 2022

Vern av grøntarealer og parker

«Grønne kulturminner» er blitt et begrep som Riksantikvaren benytter. Riksantikvaren har utarbeidet planverktøy for å registrere og verdi-sette grønne kulturminner [75]. Verneprinsippene for grøntanlegg vil på flere måter være identiske med prinsippene som benyttes i forvaltningen av for eksempel bygninger. Det er grøntanleggets opprinnelige materialer, elementer og strukturer samt deres plassering, som avgjør verneverdien.

For å bedømme verneverdien av et grøntanlegg, er det viktig å få fram mest mulig informasjon om hva som var intensjonen med anlegget, når det ble anlagt, hvordan det har utviklet seg over tid, hvilken tradisjon det hører hjemme i og hvordan det forholder seg til bygningene og landskapet rundt. Vern er også knyttet til styring av slitasje og balansert bruk.

Generelt vil verneverdien til et grøntanlegg påvirkes av alle tiltak ut over normal skjøtsel som:

- etablering av ny og endring av eksisterende beplantning, møblement og konstruksjoner i anlegget
- etablering av parkeringsplasser, turveier samt gang- og sykkelveier
- legging av kantstein og nytt belegg på plasser, veier og stier

[75] https://www.riksantikvaren.no/veileder/grontanlegg/

- felling av trær, samt planting av et nytt tre dersom det ikke plantes med samme art i samme punkt som det opprinnelige
- beskjæring av trær og busker ut over vedlikeholds-beskjæring
- nedgravning av søppelkonteinere, koblingsskap, skilting og utplassering av nye skulpturer

Vernekriterier skal basere seg på grøntanleggets særpreg. Dette forholdet må vektlegges spesielt fordi både planter og andre elementer kan karakterisere bestemte tids- eller stilepoker, danne arkitektoniske former eller gi anlegget typiske uttrykk. I og med at vegetasjonen er i stadig utvikling, vil tiden være en viktig dimensjon i vurderingen av anleggets verdi.

Figur 138: Teaterparken er fredet etter kulturminneloven. I dette parkanlegget skal arbeidet med grøntanlegget så langt det er mulig være prosessautentisk – det vil blant annet si at historiske metoder og teknikker knyttet til beplantingen skal benyttes for å opprettholde parkens opprinnelige preg. Foto: Byantikvaren, 2022

Fredete grøntanlegg skal ifølge Riksantikvaren forvaltes **prosess-autentisk**. Det innebærer blant annet at trær som felles, skal erstattes med samme art som den opprinnelige, og helst også med samme tresort noe som forutsetter at arten og sorten er identifisert med sitt rette navn. Det prosessuelle vernet kan ikke bare knyttes til utviklingen av vegetasjon, men også til hvordan arbeidet i grøntanlegget gjennomføres og hvilke metoder som blir benyttet. I forvaltningen av grøntanlegg som er fredet etter kulturminneloven, som Teaterparken (fig. 138), skal altså teknikkene og metodene så langt det er mulig være prosessautentiske[76]. Et eksempel på en slik prosess og metode er kolling av trær, en beskjæringsteknikk som brukes for å begrense størrelsen på trekronene: Trær som er kollet utvikler en liten krone med en avrundet form og er derfor mye brukt i gatemiljø og alleer. De må beskjæres på tradisjonell måte for å opprettholde sitt uttrykk og sin kvalitet. Når man gjenplanter for eksempel et tre, er det viktig at det nye individet plantes i eksakt samme punkt som treet som fjernes. For øvrig skal tradisjonelle eller opprinnelige materialer, konstruksjoner og metoder benyttes innenfor det fredete parkanlegget.

[76] https://www.riksantikvaren.no/veileder/grontanlegg/

10.2 Kunst og skulpturer

I byens parker, allmenninger og plasser finnes skulpturer i mange forskjellig materialer og uttrykk. Dette er kunstneriske elementer som påvirker opplevelsen av byrommene. Noen er gamle slik som Ole Bull-monumentet (se fig. 45) og andre nye, de er i stein og i bronse, store og små, høye og lave og innehar ulik kunstnerisk og kulturhistorisk verdi. Skulpturene utsmykker de offentlige byrommene og står der for å glede, inspirere og berike hverdag og fest. Mange skulpturer, som Ibsen statuen i Teaterparken, Ole Bull statuen på Ole Bulls plass eller Olav Kyrre statuen i Byparken, er monumenter over historiske personer. Andre kunstprosjekter har hatt som mål også å utfordre rådende strukturer i offentligheten og skape variasjon ved å bryte med etablerte tenkemåter om estetisk innhold. I tillegg finnes minnesteder som er etablert for å danne en verdig ramme for etterlatte og minne oss om at noen har ofret livet for landet.

Figur 139: Kollasj som viser stor variasjon i både når det gjelder plassering, størrelse og kunstnerisk uttrykk mellom de ulike skulpturene og monumentene i den grønne aksen. Foto: Byantikvaren, 2023

Flere skulpturer i den grønne akse er av høy alder, noen er flyttet på fra sin opprinnelige plass, mens andre har kommet til de siste tiårene. Enkelte skulpturer er innplassert på ledige områder som plenflater gjennom årenes løp, mens andre er helt integrert i parkutformingen, slik som for eksempel Christian Michelsen-statuen, Sprøytegutten og Grinegutten, som inngår i formålsparkens geometri. Enkelte skulpturer er innlemmet i bygningsfasader, som statuen av maleren J.C. Dahl i Permanenten (Vestlandske Kunstindustrimuseum) og Merkur-statuen på Sundt bygget. Andre skulpturelle elementer har blitt tilført bygningene i ettertid, slik som Breivik-søylene foran bygningsfasadene langs Torgallmenningen. Søylene ble først oppført i granitt, men har siden blitt erstattet av søyler i stål.

Føringer for etablering av kunst og skulpturer

Selv om skulpturene i Den grønne akse oppleves som positive innslag i bybildet, har etableringen av flere av dem foregått under heftig bergensk spetakkel, hvor kritikk har vært rettet mot både kunstnerisk uttrykk og plassering i byrommene. Fra et antikvarisk perspektiv er det vesentlig at plassering av nye skulpturer i byrommene ikke svekker historisk lesbarhet til parker og byrom.

I dag er det Rådet for kunst i offentlige rom i Bergen som er ansvarlig for utplassering av kunst i offentlige byrom. Ved kunstprosjekter som skal etableres i offentlige rom nedsettes det et kunstutvalg som ledes av en kunstnerisk konsulent. Rådet har et kunstfaglig ansvar med hensyn til vedlikehold av utendørs kunstverk i samarbeid med Bymiljøetaten i Bergen kommune og de til enhver tid utførende anleggsgartnere, og gir kunstfaglige råd om plassering av kunst i offentlig rom. Produksjonen av kunst i offentlige rom strekker seg som regel over flere år, og krever langsiktig planlegging og samarbeid mellom kunstnere, kunstutvalg, arkitekter, byggesak og utbyggere.

Monument/statue	Type	Område	Materiale	Kunstner	Årstall
Christian Børs*	Byste	Bergen off. bibliotek	Marmor	Ambrosia Tønnesen	1904
Claus Fasting	Byste	Bergen off. bibliotek	Bronse	Ambrosia Tønnesen	1924
Edvard Grieg	Skulptur	Byparken	Bronse	Ingebrikt Vik	1917
Conrad Mohr	Skulptur	Byparken	Bronse	Sofus Madsen	1940
Sæverudmonumentet	Skulptur	Byparken	Jern	Bernar Venet	2000
Ole Bull*	Skulptur	Den Nationale Scene	Bronse	Ambrosia Tønnesen	1904
Den blå stein	Skulptur	Kong Olav Vs plass	Stein/betong	Asbjørn Andersen	1993
Ole Bull og Fossegrimen	Skulptur	Nedre Ole Bulls plass	Bronse	Stephan Sinding	1901
Mor og barn	Skulptur	Nonneseter	Bronse	Hans Jacob Meyer	1956
Fasade og vestibylehvelv*	Relieffskulpturer	Permanenten	Stein	Hans J. Johannesen	1896
J.C.Dahl	Skulptur	Permanenten	Bronse	Ambrosia Tønnesen	1902
Christian Michelsen	Skulptur	Smålungeren	Bronse	Gustav Vigeland	1938
Grinegutten	Fonteneskulptur	Smålungeren	Bronse	Sofus Madsen	1948
Dansk pige	Skulptur	Smålungeren	Bronse	Gerhard Henning	1953
Sprøytegutten	Fonteneskulptur	Smålungeren	Bronse	Sofus Madsen	1964
Fiskeren	Fonteneskulptur	Smålungeren	Bronse	Arne Vinje Gunnerud	1971
Rød vind	Lydskulptur	Smålungeren	Stål	Arnold Haukeland	1978
Regnharpen	Skulptur	Smålungeren	Stål	Arnold Haukeland	1978
Olav Kyrre	Skulptur	Smålungeren	Stål	Knut Steen	1988
Möbius rund	Skulptur	Smålungeren	Stein	Aase Texmon Rygh	2021
Merkur	Skulptur	Sundt varemagasin	Bronse	Sofus Madsen	1938
Ynglingen	Skulptur	Teaterparken	Bronse	Ingebrikt Vik	1916
Bjørnstjerne Bjørnson	Skulptur	Teaterparken	Bronse	Gustav Vigeland	1917
Mor og barn	Skulptur	Teaterparken	Bronse	Gustav Vigeland	1918
Nordahl Grieg	Skulptur	Teaterparken	Bronse	Roar Bjorg	1957
Bauta over Gestapos ofre	Bauta	Teaterparken	Stein	Tor H. Myklebust	1980
Henrik Ibsen	Skulptur	Teaterparken	Stein	Nils Aas	1981
Sjømannsmonumentet	Skulptur	Torgallmenningen	Bronse	Dyre Vaae	1950
Liggende poet	Skulptur	Øvre Ole Bulls plass	Bronse	Hans Jacob Meyer	1958
Vannrennene	Skulpturer	Torgallmenningen	Stein	Bård Breivik	1998
Søylerekker	Skulpturer	Torgallmenningen	Stål	Bård Breivik	2020

*Figur 140: Tabellen inneholder skulpturer og monumenter i det kartlagte området. Objekter som er merket med * er en del av eller plassert innendørs i bygninger.* [77]

[77] https://no.wikipedia.org/wiki/Liste_over_monumenter_i_Bergen_sentrum, Byarkivet/Bergen byleksikon https://www.bergenbyarkiv.no/

10.3 Byromsmøblement

Byromsmøbler er ulike funksjonelle elementer i byrommene, slik som for eksempel sitteplasser, avfallsbeholdere, sykkelstativ, pullerter, plantekasser, gjerder og rekkverk. For at uterommene skal være velfungerende må byromsmøblene være tilgjengelige, ha en god estetisk utforming som understøtter funksjonen, og være utført i bestandige materialer av god kvalitet. I tillegg skal de invitere til bruk av byrommet gjennom hele året.

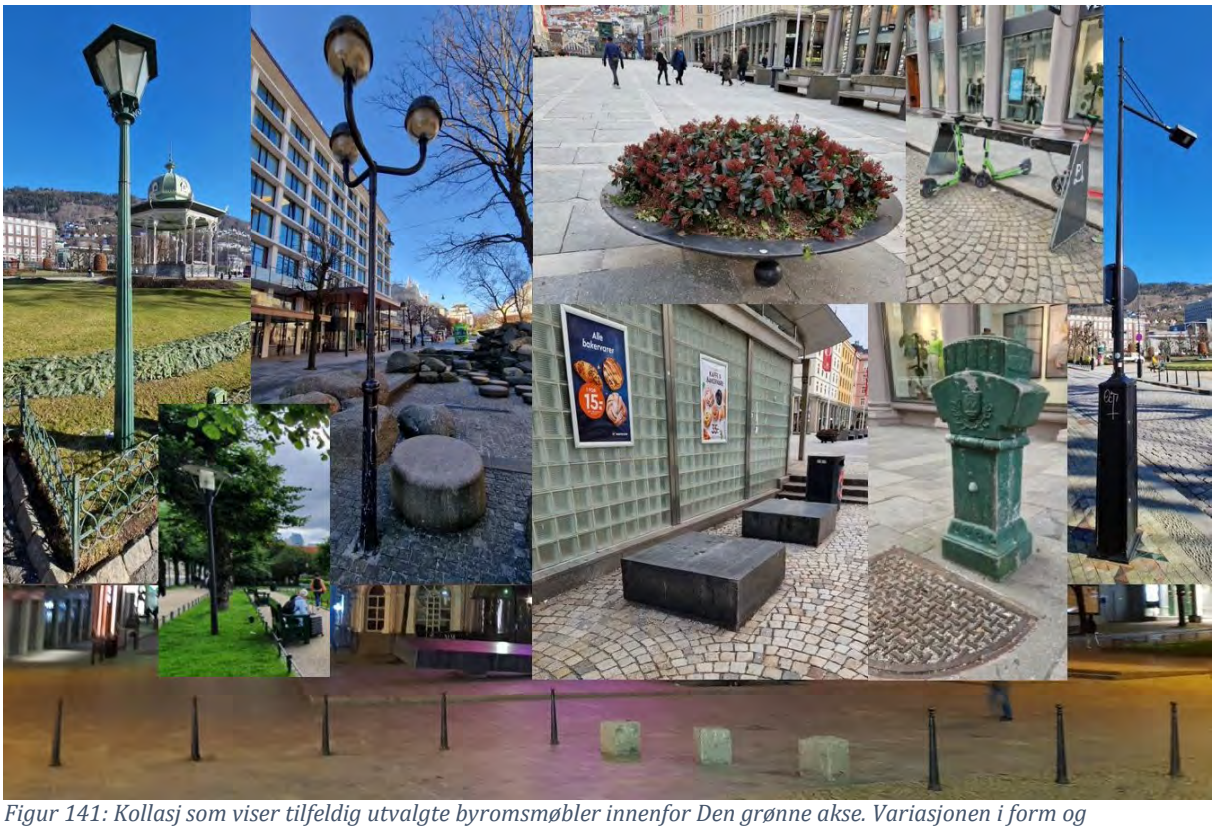

Figur 141: Kollasj som viser tilfeldig utvalgte byromsmøbler innenfor Den grønne akse. Variasjonen i form og materialbruk er stor. Foto: Byantikvaren, 2023

I beskrivelsene av byromsmøblement i de ulike områdene nedenfor har det vært satt søkelys på gjerder, benker og gatelykter. Belysning kommer vi tilbake til under kap.10.5. De grønnmalte Bergens-benkene og «tulipan-gjerdene» langs Smålungeren i Byparken er nevnt som eksempler på et historisk byromsmøblement, utplassert i forbindelse med utformingen av parkanlegget på 1920-tallet. Elementene er integrerte bestanddeler i parkanlegget og er eksempler på historiske byromsmøbler med gode materialkvaliteter og høy verneverdi. Felles for hele området er at utforming og plasseringen av nye byromsmøbler i stor grad vil påvirke opplevelsen av kulturmiljøet.

Føringer for byromsmøbler

Den enkle materialpaletten gjør formalparkene sårbare for inngrep og tiltak. Utplassering av nye skulpturer bør unngås på de små flatene, og kun tillates på større plenflater. Byantikvaren vil anbefale at man etterstreber bevaring av det byroms-møblementet som er representative for etableringen eller for siste hovedombygging av ulike delområdene. Dette omfatter f.eks. benker, «tulipangjerder» og andre elementer som espalierer og fontener.

Nye byromselementer danner grunnlag for framtidas kulturminner. De bør både bevisst tilpasse seg det miljøet de skal bli del av og være gode representanter for sin tid med høy estetisk og bygningsmessig kvalitet. Plassering av f.eks. bosspann og tekniske installasjoner bør ikke skje tilfeldig, men tilpasse seg utforming og evt. symmetri innen de ulike parkanleggene. Valg av utforming, materialer og farger på utemøblene skal være gjennomtenkt, helhetlig og tilpasset uterommet. Et godt vedlikehold og skjøtsel av byromsmøblement er helt avgjørende.

10.4 Gatedekker

Figur 142: Gateløpet fra Bradbenken mot Bergenhus har en utforming som tilsvarer standarden mot slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet: Bruddheller på fortauet og fortauskanter av skråstilt brostein eller smågatestein. I mellomkrigstiden tok etter hvert buelagt smågatestein over for tradisjonell, rekkelagt brostein, gjerne med tilhogde granitt-blokker til fortauskanter. I etter-krigstiden ble brostein mange steder overasfaltert eller fjernet og erstattet med asfaltdekke. Bruddheller ble erstattet med asfalt på mange fortau. Foto: Byantikvaren, 2023

Det er godt dokumentert fra utgravningene på Bryggen at de eldste gatedekkene i Bergen bestod av tresviller. De eldste steinsatte gater i Bergen er datert tilbake til overgangen mellom middelalder og tidlig nytid, og steinsetting ble gradvis utbredt etter at lagtinget i 1551 vedtok at det kunne ilegges bøter for manglene steinsetting av gatene. Sannsynligvis bestod steinsettingen opprinnelig bare av en rast langs midten av gaten med åpne veiter/rennesteiner langs sidene av steinsetningen. Det ble benyttet såkalt kuppelstein som bestod av avrundede, knyttenevestore steiner som kunne være hentet fra strandsonen, fra elver eller fra morenemasser.

Utover på 1700-tallet gikk man gradvis over til brostein, den første tiden kjegleformet stein satt i sand/grus med bunnen opp. Å legge stein i bro betyr at man bygger opp veglegemet med en viss overhøyde i et tydelig, konvekst tverrprofil. Dette gir god tyngdeoverføring mellom steinene og øker bæreevnen. I 1830-årene ble Vaskerelven den første gaten i Bergen som ble anlagt ved såkalt *makadamisering* – flere lag med pukk, grus og sand ble valset sammen i fuktig tilstand av hestetrukne valser (Heldal & Jansen 2000: s.138). Dette dekket ble ingen langvarig suksess, sannsynligvis ble det intense bergensregnet en altfor stor påkjenning.

Opprinnelig var det huseiernes ansvar å brolegge gatene foran sin eiendom, men fra 1835 ble dette et kommunalt ansvar – både selve driften og det å sørge for årlige bevilgninger til arbeidet[78]. Brostein ble dominerende, og bearbeidingsgraden av steinen økte etter hvert: «*I 1836 kom det bestemmelser om dimensjoner og form på brosteinen: Den skulle ha flatt hode, skrå sider og en tykkelse mellom 10 og 24 cm. Seinere ble dimensjonen fastsatt til 15-24 cm lengde, 10-12 cm bredde og 16-18 cm høyde. Denne type stein er omtrent som vi finner den i på enkelte partier i Vågsbunnen i dag.*

[78] Heldal & Jansen 2000

Hellelegging av fortau ble innført i Bergen ca. 1860, som regel med Jondalskifer, eller skifer fra andre steinbrudd i Hardanger. Bilder fra slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet viser at stor brostein lagt på rekke var det mest vanlige gatedekket, med steinheller på fortauene og fortauskanter ofte bygget opp av brostein. Det finnes eksempler på bruk av større granittblokker til fortauskanter på slutten av 1800- tallet. Etter hvert ble dette det mest vanlige.» [79]

Figur 143: I smuget mellom Torggaten 11 og Vaskerelven 16 finner vi et tydelig skille mellom to ulike brosteinsdekker. Fremst i bildet ser vi et dekke av kuppelstein, mens det i bakgrunnen ligger tradisjonell, rekkelagt brostein. Kuppelstein-dekket kan være det eldste bevarte dekket i byen og har svært høy kulturminneverdi. Foto: Byantikvaren, 2023

Dagens gatedekker

Det er stor variasjon i gatedekkene i byrommene innenfor det undersøkte området. For areal avsatt til biltrafikk dominerer stor gatestein (brostein), men særlig i 1916-området er det hovedsakelig smågatestein lagt i buemønster. Det siste ble benyttet i stort omfang som gatedekke både i Bergen og i landet ellers fra 1920-tallet. Gangveier i parkene er gruslagte eller asfalterte, delvis med såkalt «maisbelegg», dvs. et lyst asfaltdekke pålimt rundslipt, naturlig singel.

Et viktig element i mange av gangveiene i alle parkområdene er kantsettingen med brostein eller smågatestein, både med og uten steinsatt renne. Denne finner vi både i den fredete Teaterparken, i Byparken og rund Smålungeren. De større plassene (Torgallmenn ingen, Kong Olav Vs plass, Nedre Ole Bulls plass og Festplassen) er i stor grad belagte med faststøpte granitt- eller regulære, skårne skiferheller. Fortauene er enten asfalterte, belagt med betongheller eller med faststøpte skiferheller.

Figur 144: Krysset mellom Engen og Vaskerelven viser ulike "nytolkninger" av tradisjonelt dekke på gater og fortau: Betongheller på fortau var standarden fra 80-tallet, mens faststøpt, skåret skifer (t.v) er en nyere og mer kostbar variant Foto: Byantikvaren, 2023.

[79] Bergen kommune/ Sweco v/Mona Mortensen: Forprosjekt Kong Oscars gate – historisk analyse

Føringer for gatedekker

Figur 145: Denne formen for buelagt smågatestein var dominerende i kjørebanen i bygater anlagt i mellomkrigstiden. Den er representativ for perioden og dermed for 1916-området. Foto: Byantikvaren 2023

«Gater med dekke av brostein har lange tradisjoner i Bergen og er et viktig arkitektonisk trekk i sentrumsområdet med høy kulturminneverdi. Det foreligger også føringer om at brosteinsdekker, med sine stedsbestemte historiske variasjoner, skal bevares som en viktig del av bybildet. For å opprettholde dekkets estetiske kvaliteter er det svært viktig at samme type stein- og fugemateriale benyttes ved reparasjoner og dekkefornying. Skal dekkets kvalitet og funksjon opprettholdes bør også løsrevne og ødelagte brosteiner skiftes ut fortløpende. Reparasjon og dekkefornying av brosteinsgater medfører høye kostnader.

I sentrumsområder, både i selve Bergen og bydelssentrene, er det ofte benyttet betongheller i offentlige rom og på gang- og sykkelarealer. Hellene er ikke dimensjonert for å tåle ekstra-ordinære belastninger som varelevering, renovasjonskjøretøy og vedlikeholdsmaskiner kan medføre. Den tunge vekten fører til at fundamentet til hellene svikter og hellene løsner fra underlaget. [80]*»*

10.5 Belysning

«Offentlig gatebelysning ble tatt i bruk i Bergen for første gang 16. september 1775. Da ble det satt opp 40 lykter (tranlamper). På denne tiden var det også rundt 140 private lykter i byen, som huseierne selv hadde satt opp. For å finansiere vedlikeholdet av de offentlige lyktene skulle alle byens huseiere, med unntak av de som hadde private lykter, betale lykteskatt. I 1856 startet Bergen gassverk opp. Det var et privat selskap frem til det ble overtatt av kommunen i 1886, og de hadde en avtale med kommunen om å sette opp og vedlikeholde gasslykter til gatebelysning. Rundt ti år senere, i 1865, var det 333 gasslykter i Bergen, men fortsatt var 202 av de gamle tranlampene også i bruk og de gikk helt ut av bruk først rundt 1890. Byens første elektriske gatelykter ble satt opp da elektrisitetsverket åpnet i 1900. I 1913 hadde byen 1563 gasslykter og kun 18 elektriske lykter.»[81]
Den siste gasslykten skal ha blitt koblet fra gassledningsnettet i 1981, og i dag har vi kun elektriske gatelykter, de aller frelste av disse med LED-pærer som lyskilde.

Vi har tidligere gjengitt tegninger av gatelyktene, tegnet av arkitekt Harald E. Namtvedt, som vant konkurransen i 1920-21 (se fig. 100). Hans design ble satt i serieproduksjon og lyktene ble plassert både i Byparken og rundt Smålungeren. Teaterparken var belyst med mer tradisjonelle gatelykter, det samme gjelder for gatenettet for øvrig. Vi kjenner til en rekke ulike varianter av slike gatelykter og noen utpreget standardisering på området er vanskelig å finne dokumentert i de historiske kildene. En slik standardisering preger heller ikke etterkrigstidens lykter og finnes heller ikke i dag, etter det vi kjenner til.

[80] Bergen kommune - Strategi-for-drift-og-vedlikehold-av-det-kommunale-vegnettet-i-Bergen-kommune-2019-2028
[81] https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/tema/bergen-byarkiv-forteller/byhistorie/fortellinger-fra-arkivet/litt-om-byens-gatelykter

Føringer for belysning av gater og bygningsfasader

Veinormaler har fra 80-tallet i stor grad vært retningsgivende for offentlig belysning. Disse setter lystekniske krav til kjøreveier basert på hensynet til trafikksikkerhet. Avstand og høyde har stadig økt bl.a. av rasjonalitetshensyn. Resultatet har i mange tilfeller vært belysning som ikke er tilpasset gatestruktur og bygningsmiljø. LED-lyspærer som har blitt dominerende de siste årene gir ofte et hvitere lys enn de tradisjonelle lyskildene. Dette gir en endret opplevelse av det historiske bygningsmiljøet.

Belysning har i liten grad vært gjenstand for regulering i Bergen, med unntak av i reguleringsplanen for Vågsbunnen, der deler av veilederen for belysning er gjort bindende i planbestemmelsene:

*«**§ 7.1** Den utvendige belysningen skal understreke områdets særpreg og historiske karakter og fremheve Vågsbunnen som en viktig del av det historiske Bergen. Retningslinjene formulert i lysplanens punkt 5.1 og oversiktsplan belysningsprinsipper, skal følges i det videre opprustningsarbeidet, se vedlegg.»* [82]

Figur 146: Kollasj over ulike varianter av historiske gatelykter i Bergen sentrum viser at utformingen av gatelykter i Bergen aldri har vært standardisert over en lengre tidsperiode.. Foto: Marcus/UiB, BT.no

Denne formen for belysningsplaner og regulering av belysning, samt det å gjøre dem bindende gjennom å innta dette i planbestemmelsene, er et prinsipp Byantikvaren ivrer for også i den historiske bykjernen for øvrig. Byantikvaren anbefaler dessuten at lyktene som vant designkonkurransen i 1921 benyttes som standard for hele parkområdet i Byparken og rundt Smålungeren. Ved utskifting av lykter som er kommet til etter 2.verdenskrig, bør man etterstrebe en tilbakeføring til denne standarden i hele denne delen av den grønne aksen, med unntak av selve Festplassen, som ble nyanlagt etter årtusen-skiftet.

[82] Reguleringsplan for Vågsbunnen, planregisteret, arealplan-ID 6900000

11 Kilder

Bergen byleksikon. Nettressurs: http://www.bergenbyarkiv.no, Bergen byarkiv.

Bergens byform, del 1: Overordnet analyse, Bergen kommune

Bergensposten 2003, Marianne Herfindal Johannessen: «*med Hals Jernet at lade Straffe, og de sig derudi veigrer»*

BT-debatt 27.02.2017 «Teaterparken trenger støttespillere» av Mona Mortensen, Karen Holst, Synnøve Kløve-Graue
BT-debatt: 15.01.2017. «Grønne kulturminner», Karen Holst og Mona Mortensen

Bergens Tidendes historiske e-arkiv:

- Bergens Tidende 2/7-2006. Artikkel om Sæverud-monumentet
- Bergens Tidende 22/5-2012. Artikkel om parkering under Smålungeren
- Bergens Tidende 15/8-2017: Artikkel om Olav Kyrre-monumentet.
- Bergens Tidende 2/7-2021: Artikkel om Landsutstillingen 1928

Butenschøn, Peter og Dahl, Guri: Norske gater og plasser. Peter Press 2012

Byantikvaren 2003. *Kulturminnegrunnlag for Kommunedelplan Puddefjorden.* Bergen kommune.

Byantikvaren 2003. *Kulturminnegrunnlag Vågen, kaiene og Bryggen*. Bergen kommune.

Byantikvaren 2005. Antikvarisk dokumentasjon, Telegrafbygningen

Byantikvaren 2015. Antikvarisk dokumentasjon, Neumanns gate 1, 2015.

Byantikvaren 2021, Kulturmiljøplan for Bergen – Identitet med særpreg

Byggekunst 1923, 1983

Ersland, Geir-Atle 2011. *Byens konstruksjon*. Dreyers forlag.

Fortidsminneforeningen 1981. *Fra Nordnespynten til Vaskerelven*. Det Antikvariske register for Bergen, sone 3. Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers bevaring.

Fossen, A.B. 1979. *Bergen bys historie* bind 2. Universitetsforlaget.

Hagen, Hartvedt, G. og Skreien, N. 2009. *Bergen byleksikon*. Kunnskapsforlaget. Oslo.

Harris, C.H. 1991. *Bergen i kart: fra 1646 til vårt århundre*. Eide forlag.

Harris, C.J. 2000. *«Det skjønne lokale som kalles Ekserserhuset».* Gamle Bergen Årbok 2000.

Heldal, T. & Jansen Ø. *Steinbyen Berge*n. Nord 4 Bokverksted A/S

Hordaland fylkeskommune, 2009. *Kulturhistoriske registreringar,* Rapport 51-2009

Ihlebæk, Oscar, *Bergensbrannen 1916*

Indahl, T. 2010. *Trebyen Bergen. En vandreguide*. Bodoni forlag.

Kløve-Graue, Synnøve: *Ingolf Eide og hans tolkning av trender i hagestil på tidlig 1900-tall, UiB Inst. for biologi, 2010*

Kommunedelplan Bergen Havn arealplan-ID 18740000 med tilhørende kulturminnegrunnlag.

Moe, Dagfinn. 2018. *Byens glemte hager.* Fagbokforlaget

Nordhagen, P.J. 2006. *En storby i miniatyr.* Tapir akademisk forlag.

Riksantikvaren, 2015. Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger.

Roald, Hans-Jacob, 2010: *Byplanen. En historie om utviklingen av Bergen by*. Spartacus forlag AS

Sælen, Arne og Gjerstad, Jo 2023: *Gatestreker*, Bodoni forslag

Takvam, Tone: *Forgjengelighet og bevaring. Et paradoks?* Hovedfagsoppgave i kunsthistorie, UiB, 2001

Årbok for Gamle Bergen museum, 1988: https://www.nb.no/items/59d9fb38e88330833dfce0a6902d36ef?page=5

Norsk hagekunst under funksjonalismen: Ideologisk bakgrunn og estetisk praksis i hager og parker

Dette gørret er et kulturminne (aftenposten.no)

Punktundersøkelse av Lille Lungegårdsvann, Rådgivende biologer, rapport 1082/2007

Bergen kommune/ Sweco v/Mona Mortensen: Forprosjekt Kong Oscars gate – historisk analyse

Øvrige kilder:

- Pers. med. Katharina Lorvik, Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU
- *Askeladden*, Riksantikvarens kulturminnedatabase
- NIKU https://www.niku.no/prosjekter/utgravningene-i-vagsbunnen/
- https://kunsthistorie.com/fagwiki/Bergen
- Byantikvarens arkiv
- Byarkivet, oVe (bergenbyarkiv.no)
- Byarkivet, Bergen kommune: Planarkivet, byggesaksarkivet, fotoarkiv
- Billedsamlingen UIB, Marcus
- Nasjonalbiblioteket (nettbiblioteket) www.nb.no
- Google Streetview
- Skråfoto fra Blom, Mapaid AS og Fjellanger Widerøe
- Historiske vertikalfoto konvertert til ortofoto: Bergen kommune, Oppmålingsavdelingen
- Historiske kart fra Bergen kommune og Kartverket tilgjengeliggjort i karttjenestene i www.Bergenskart.no og VISGI, Bergen kommune
- Se for øvrig henvisninger til kilder i fotnoter og billedtekster

12 Kartvedlegg

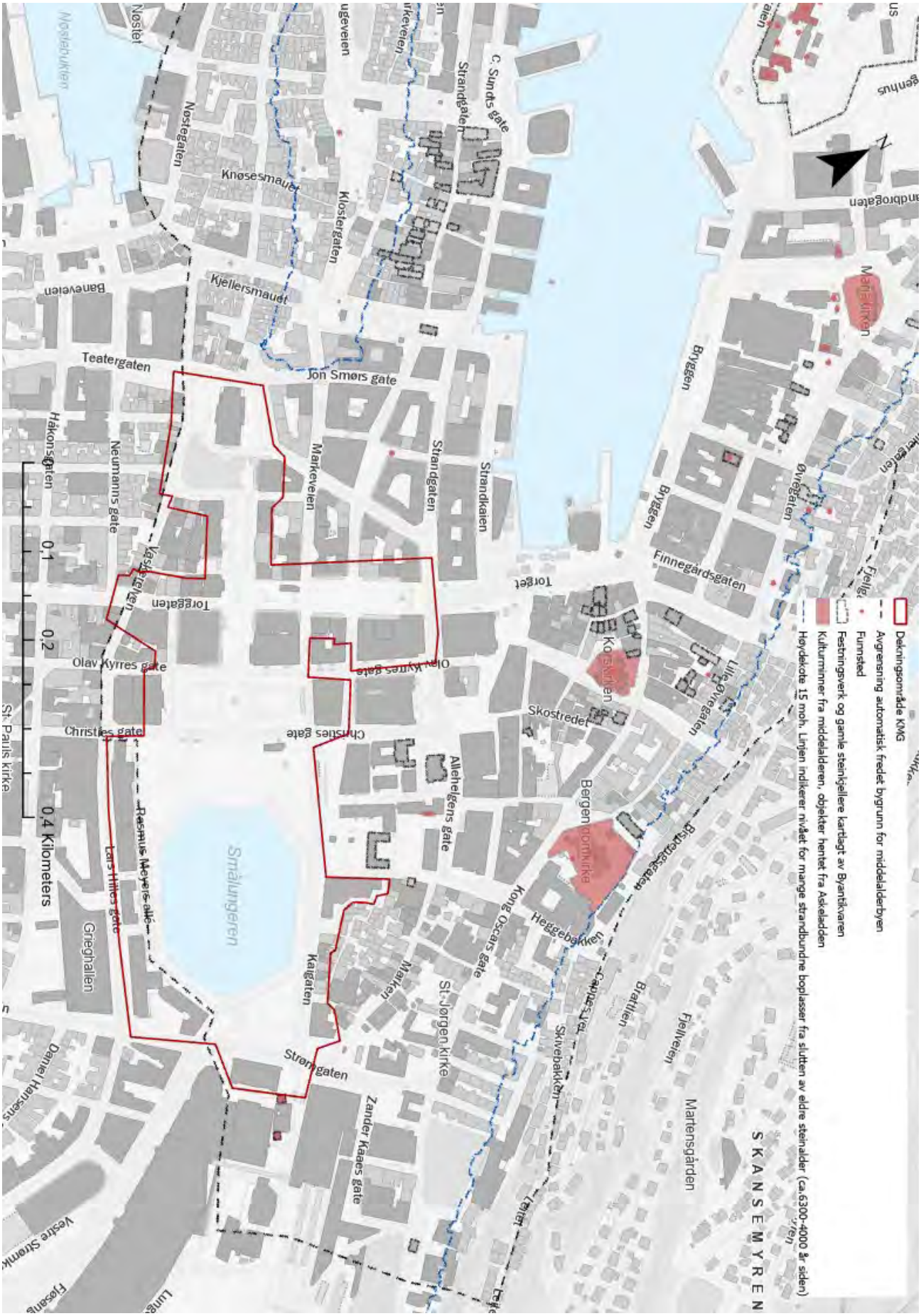
Nøstet
Nøstegaten
Knøsesmauet
Klostergaten
Kjellersmauet
Baneveien
Teatergaten
Jon Smørs gate
Håkonsgaten
Neumanns gate
Markeveien
Strandgaten
Strandkaien
Bryggen
Øvregaten
Finnegårdsgaten
Torget
Torggaten
Olav Kyrres gate
Christies gate
Skostredet
Allehelgens gate
Bergen domkirke
Haakon Sheteligs plass
Heggebakken
Kaigaten
Strømgaten
St. Jørgen kirke
Zander Kaaes gate
Skivebakken
Fjellveien
Marienseterveien
Marienseter
Marienseterbakken
Marienseterstien
Marienseterstien
Marienseterstien

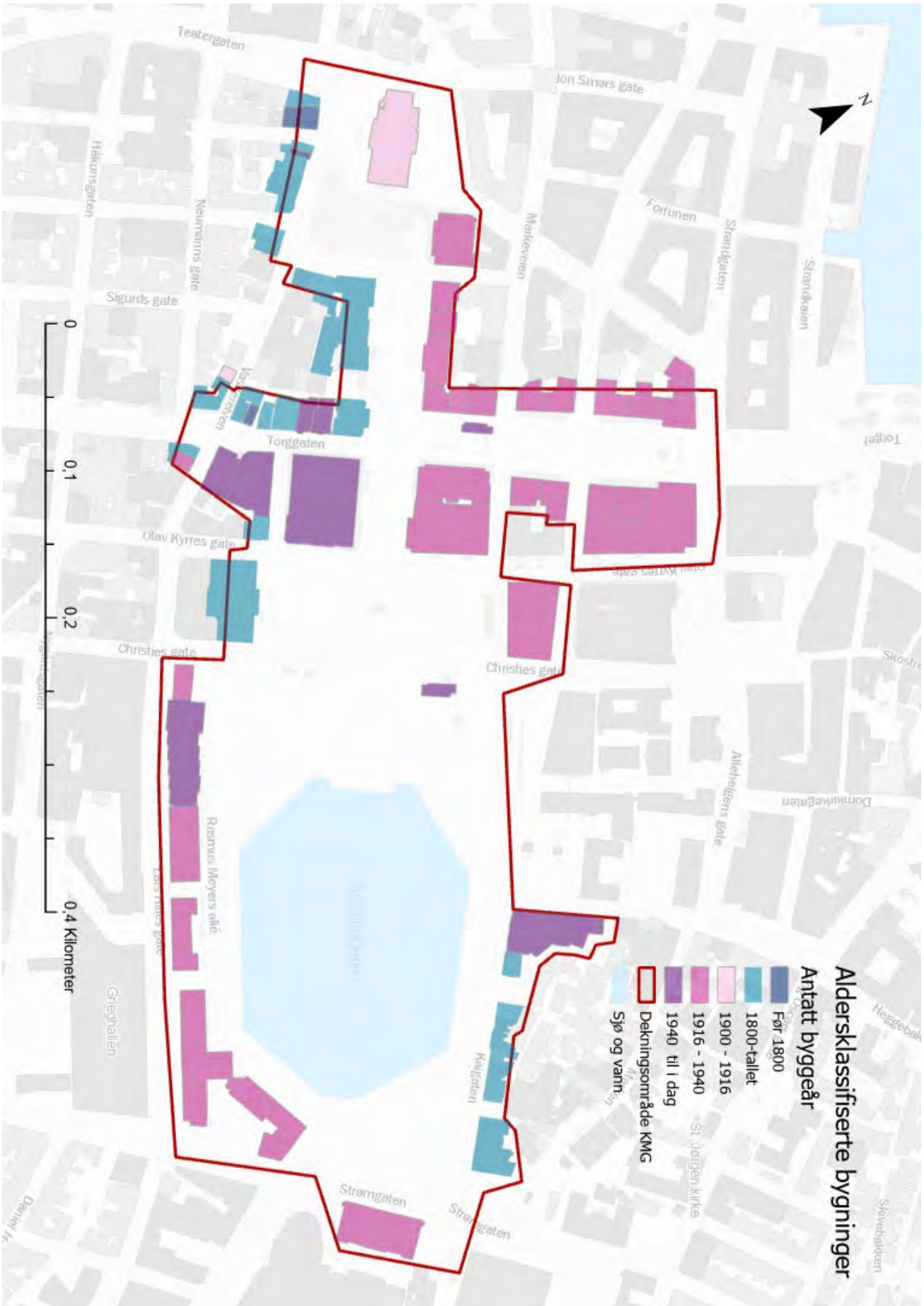

12.2 Temakart – aldersklassifiserte bygninger

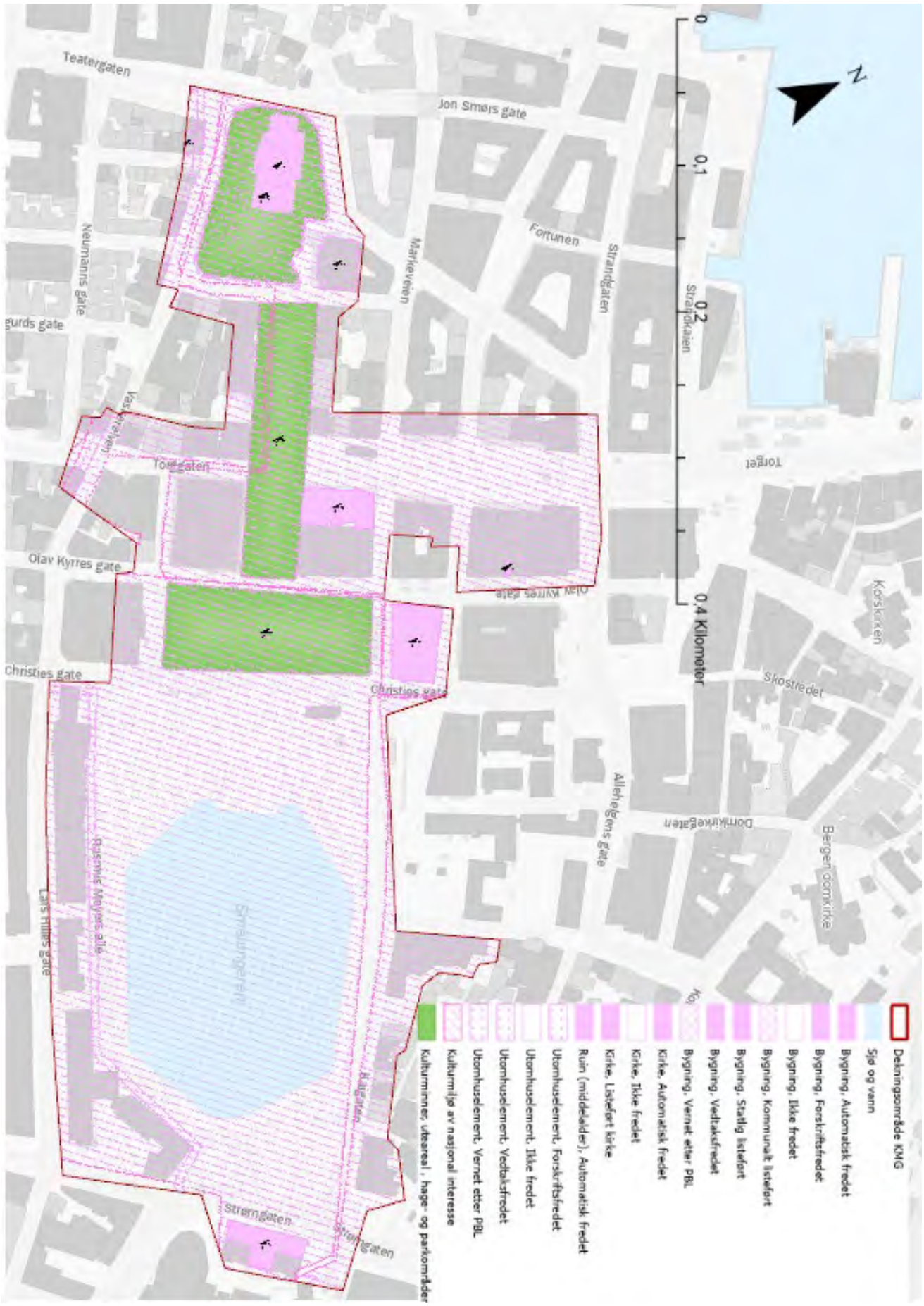

12.3 Temakart – kulturmiljø og registrerte kulturminner i Askeladden

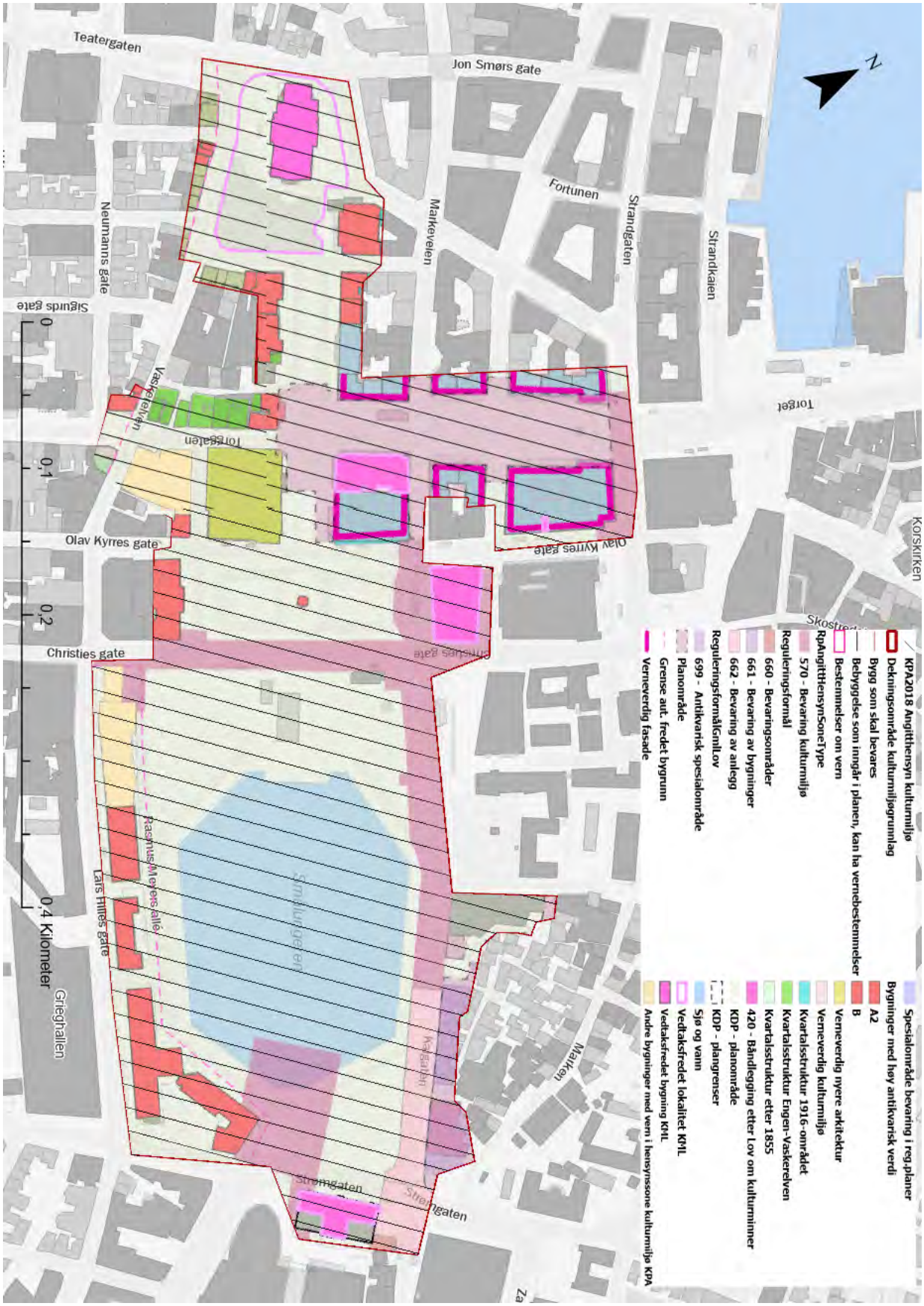

12.4 Temakart – vern etter Plan- og bygningsloven

Hele området (skravert) er angitt som hensynssone for bevaring av kulturmiljø i Kommuneplanens arealdel.

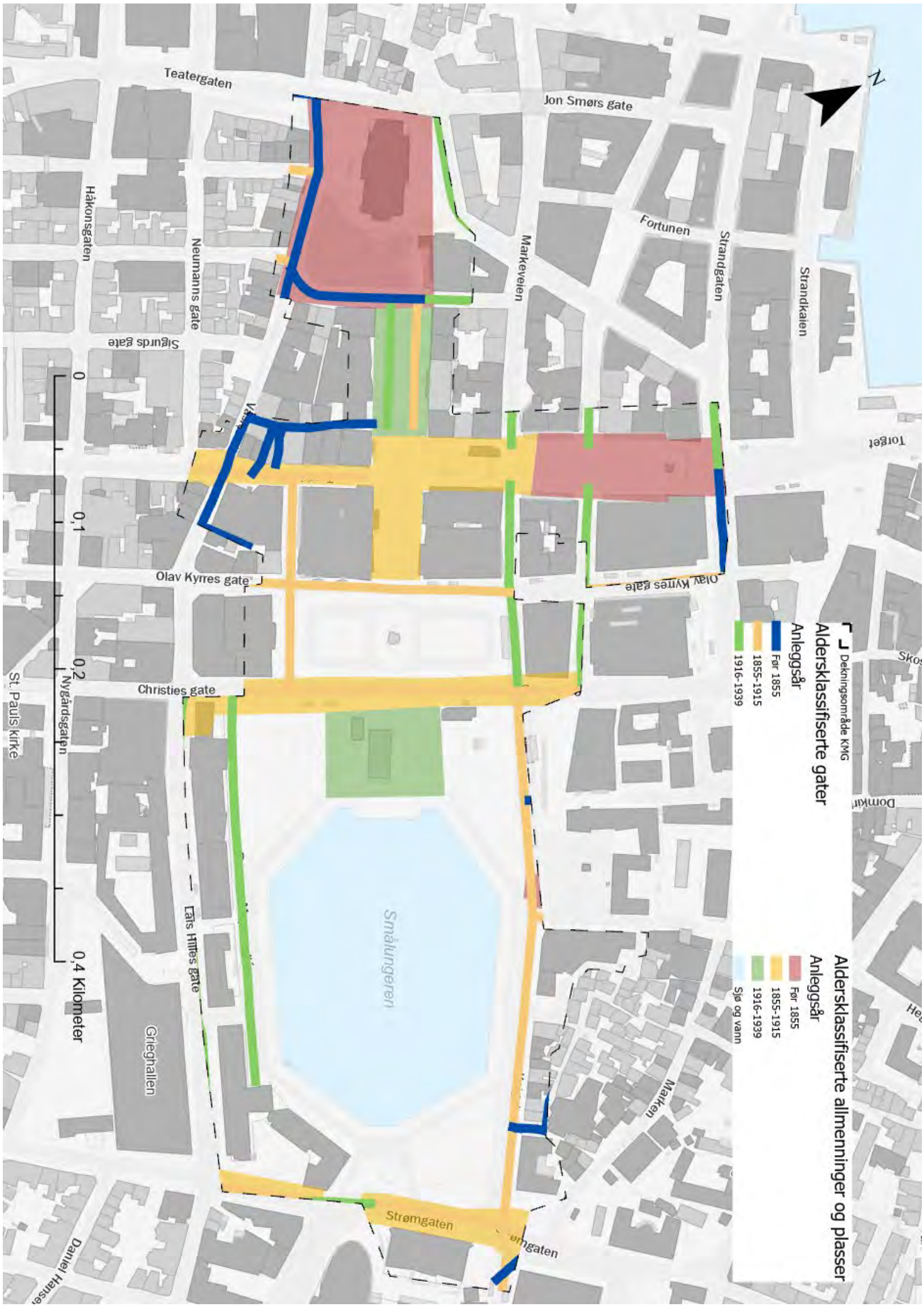

12.5 Temakart – aldersklassifiserte gater, allmenninger og plasser

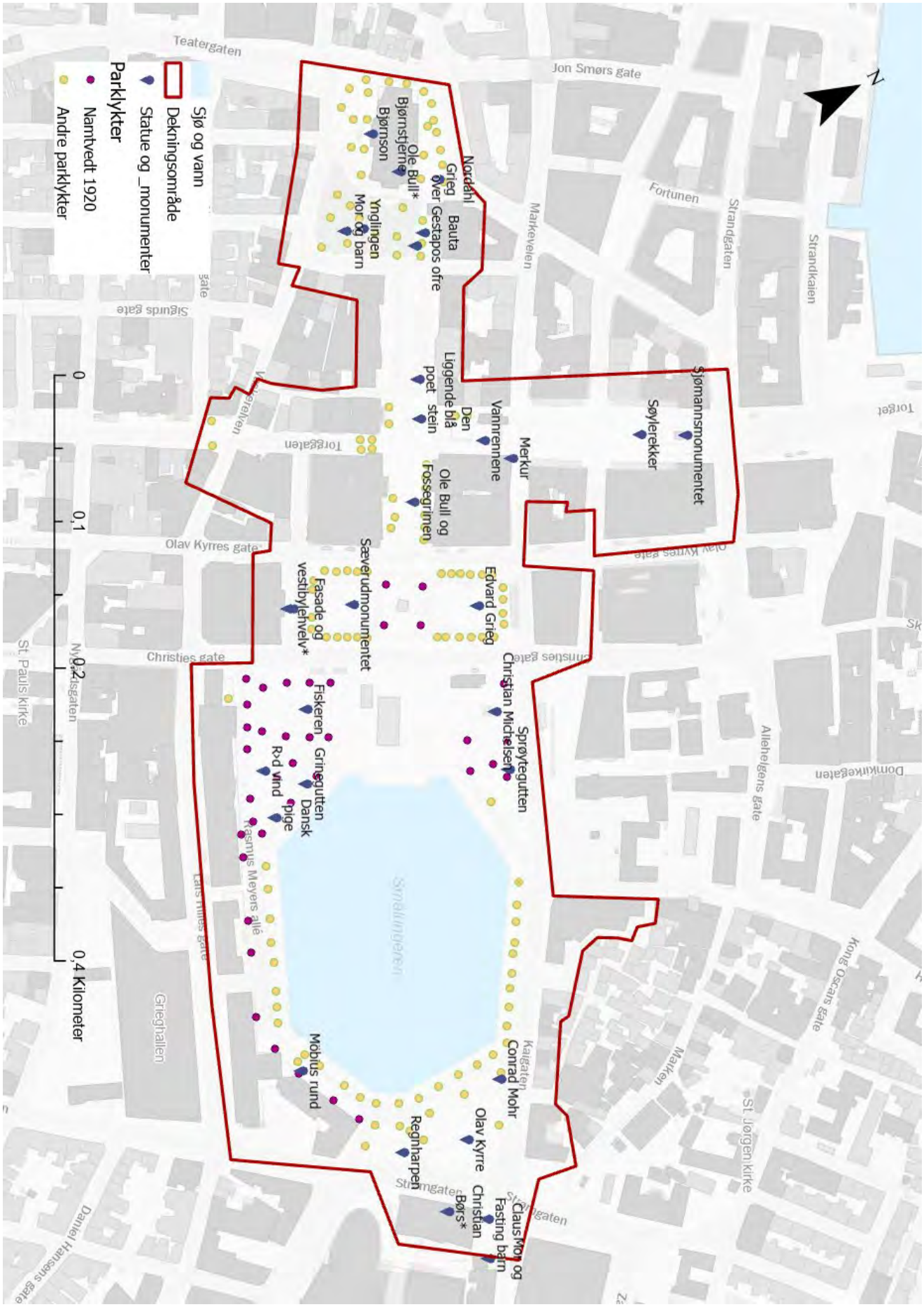

12.6 Statuer, monumenter og historiske parklykter

BERGEN KOMMUNE